

ОЛЕКСА
ГАЙ-ГОЛОВКО

СМЕРТЕЛЬНОЮ
ДОРОГОЮ

diasporiana.org.ua

Oleksa Hay-Holowko

**ALONG
THE ROAD OF DEATH**

EVENTS OF OUR TIME

SECOND VOLUME

ISBN 0-919490-09-3

TRIDENT PRESS LTD.

Winnipeg

1983

Canada

Олекса Гай-Головко

СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ

ПОДІ НАШОГО ЧАСУ

ТОМ ДРУГИЙ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ

Вінніпег

1983

Канада

Авторські права застережені.
Copyright, 1983, by
O. Hay-Holowko

Printed by Trident Press Ltd.
210-216 Dufferin Ave., Winnipeg, Manitoba.

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Коли після з'яви *Чорного ворона* письменники й їхні гості, що вкривали групами двір *Слова*, почали швидко ховатися в під'їздах, я поспішив до воріт. І лише згадав коло них, що прийшов на побачення з Панчем. Чи йти тепер до нього, коли десь годину тому в цьому будинку пустив собі кулю в голову Микола Хвильовий — один з найвидатніших і найвідважніших письменників апокаліптичної України? Аджеж Панч ще з ваплітянських¹ часів був прикритим одностумцем і відкритим приятелем Хвильового, і я уявляв собі, як він тяжко переживає таку втрату. Тому я швидше вийшов з двора й, не оглядаючись, попрямував Барачною вулицею чи Червоних письменників, як тепер називали її.

На цій немощеній вулиці за мною нібито повзла якась нестерпно напружена тиша. Мені здавалося, що вона налягала на мене й мені тяжко було піднімати ноги. Тому я йшов повільно, немов би не сухою, а грузькою вулицею. Це так тяжко налягали на мене розбурхані мої думи.

Повз мене зі *Слова* пройшло кілька мовчазних людей, можливо навіть з письменників, але я, проїнятий сумом і тугою, не приглядався до них. Я лише бачив, як вони, минаючи мене, скорботно похитували головами. Я знав, чому, й так само відповідав їм.

Я не помітив, як дістався на Сумську. Тут, на хіднику, вже проходили туди й сюди перехожі, зупиняючись на мить і ледь-ледь підводячи голови, майже пошепки говорили:

¹ З часів існування літературного об'єднання **Вапліте**.

- Нема Хвильового ..
- Миколи?
- Та-ак! Стікає кров'ю у замкненій кімнаті.
- Убили?
- Сам убив себе ...

Або:

— Чи чули ви?

— Чув ... — І сумно дивилися один на одного й швидко проходили, оглядаючись у боки.

Я приглядався до цих людей. Між ними були старі й молоді; чоловіки й жінки; робітники й службовці; цивільні й військові. Уповільнюючи хід і перекинувшись кількома словами, вони швидко проходили, бо на цій вулиці й на бічних уже кишіли сексоти² — одні в буржуйському, а інші в жебрацькому одязі. Але вони розкривали себе своїми вгодованими пиками й ожирілими очима.

Коло письменницького Оргкомітету я помітив поета Євгена Фоміна, з яким нещодавно познайомився в письменницькій їдальні. Це був молодий рутинований поет, який добре володів мистецькими засобами й технікою вірша. Але не йшов партійною лінією й не писав на злобу дня. Тому всі три Івани чіпляли йому різноманітні “ворожі” ярлики, а газети й журнали відмовлялися друкувати його поетичні твори. Це дуже відбивалося на ньому, а особливо на його родині — дружині й кількох маленьких дітях. Його родина жила впроголодь, а Євген, жовтий з глибокозапаленими очима, був подібний на туберкульозника. До їдальні він ходив з порожньою кишенею, і я раз чи два почастував його обідом.

Я підійшов до нього, і ми невесело привіталися.

— Ти, звичайно, знаєш, що сталося? — спитав я в нього.

— Знаю, — відповів він, дивлячись на мене своїми вицвілими очима. — Всі знають. Усе місто знає ... Ти до Оргкомітету?

— Хочу зайти.

— Не йди! Там нікого нема. Всі вшилися. Тільки Івани гасали в будинку, а тепер стирчать на телефони.

² Секретные сотрудники (рос.).

— Він скептично всміхнувся й спитав у мене: — Хто на черзі? Досвітній?

— Чому?

— Двох мушкетерів нема, — сказав він з болем, — тому черга за третім. А потім за їхніми ваплітянськими побратимами.

— Ти думаєш?

Він підступив до мене ближче й сказав майже на вухо мені: — Сиди вдома, як сиджу я. І кинь писати... Будь здоровий.

— Будь здоровий, — відповів я йому.

Якось хвилину я не ворухився. Потім нараз стрепенувся, як у кошмарному сні, і швидко пішов уздовж вулиці. Відчуваючи біль у душі, почав поспішати до трамвайної зупинки, щоб вискочити з задущливого міста й опинитися наодинці. Незабаром трамвай повів мене до моєї тихої *Основи*.

У хаті була лише моя старенька господиня. Вона внесла мені до кімнати мисочку пшоняної каші, але я відмовився їсти.

— Сьогодні ви бліденькі, — сказала вона. — Щось сталося?

— Я стомлений... мушу трохи відпочити. Збудіть мене, будь ласка, о четвертій по полудні.

— Добре. Я притримаю для вас вечерю.

— Вечеряйте самі. Я вечерятиму в письменницькій їдальні.

Я зачинив двері, ліг на ліжку й почав стискати повіки, щоб швидше заснути. Незабаром у створеній темряві я побачив вирізьблену постать Хвильового таким, як бачив його у коридорі видавництва — у блаженському витертому пальті й у зім'ятому кашкеті з таким самим козирком, з-під якого виглядали пасьма темного волосся. Він сумно похитував головою й ніби говорив до мене: "Я бачив усе і знаю, що вони вчинили. Перебили наших патріотів, що відбудовували наш дім і незламно боронили його. Під претекстом підставленої Спілки Визволення України і Спілки Української Молоді знесли вбивства-

ми й засланням наш мозок. Ограбували й перебили найстатечніших і найпрацьовитіших селян, а решту добирають штучно створеним голодом. А тепер почали зривати й топтати цвіт нашої нації — поетів і письменників, щоб обезголовити нашу націю”. Він, тяжко дихаючи, ніби говорив до мене далі: “Бережися! Охороняй своє життя. Не вмирай дурною смертю, а лише тоді, коли смерть твоя буде виправдана”.

Я схопився й сів на ліжко. Ці почуті в сні слова не покидали мене. Бережися, чув я. Хіба в джунглях вбережешся? Тим більше в цих, найжахливіших в історії людства. В московсько-марксистських джунглях. Тут, в Україні, кожна українська людина живе сьогоднішнім днем, а навіть годиною... хвилиною. Тому їй не тільки завтра, а кожна година й хвилина небезпечна.

Я був у становищі цієї людини, ділив її долю й думав: якщо прийдуть по мене, як приходили за сотнями тисяч, щоб раптово чи повільно вбити мене, — я не дамся живим у їхні криваві руки. Я буду боронитися до смерті... Добре, галасували нові думки. Вдома ти можеш ударити напасника сокирою або шпирнути ножом... А коли тебе ненароком схоплять у дворі чи на вулиці, або в їдальні чи каварні, — то що тоді? Ти навіть не встигнеш напасника вкусити. І тебе безборонного потягнуть у підземелля, якщо не розчавлять на місці.

Я бачив, що з цієї страшної ситуації людській жертві шукати тяжче виходу, як з гадючої ями. Кожної хвилини могло бути по тобі. Тому після більш, як чотирирічної мовчанки, я вирішив негайно зв'язатися з родиною. Мого листа могли перехопити, але також кілька шансів могло бути із ста, що він міг попасти до матері. Я відразу взяв лист паперу й написав матері, що я живий і що моїх батьків і рідних не забував ніколи. “Я дуже жалію”, писав я, “що так довго мовчав”, і просив матір вибачити мені за це. “Я буду в вас. Не знаю коли але буду”.

Заадресувавши листа, я вийшов з кімнати в кухню. У кухні господиня спитала в мене:

— Ідете без вечері?

- Я повечеряю в місті, — відповів я.
- Повечеряли б тут і відпочили б.
- Я не засиджуватимусь.
- Це добре. Вам треба відпочити.

Я йшов вулицею до трамваю. Вулиця була безлюдна, тиха. Сонце поволі котилося до обрію, але ще було далеко від нього. Небо було блідо-синє, холодне, сумне. На західньому обрії росла хмара, сіра, похмура, не весняна. Все це немов би душило мене й ще більш пригноблювало мій настрій. Я хотів якнайшвидше попасти на Каплунівську, в Будинок Літератури.

У трамваї було майже порожньо. Я їхав робітничою околицею якраз у той час, коли робітники повернулися з заводів і відпочивали вдома після довгої й тяжкої фізичної праці. Я без потреби дивився в вікно. Мої очі бездумно сковзалися по стінах будинків, на яких чорніли афіші, розмазані дощем і вицьвілі від сонця. На одному з будинків я побачив афішу, на якій нібито погойдувалося чорне півметрове слово *Плацдарм*. Це слово незабаром я знову побачив на сусідньому будинку, потім ще й ще... Воно немов би скакало по стінах і викрикувало: Плацдарм... Плацдарм... Плацдарм! — і від цього крику, здавалося мені, дзвеніли шиби в трамваї. Це надтодливе слово було мені знайоме. Це була назва нової Ірчанової п'єси, про яку в Харкові комуністичні шамани били в усі бубни. Ставили її на сцені Червонозаводського театру.

— Чи довго битимуть вони в бубни, — подумав я і згадав сумні слова пригніченої Гірнякової дружини в колишній її, а тепер у моїй кімнаті на Основі. Вона сказала, що чекісти доберуться й до Ірчана. “Згадаєте мене. Його схоплять, як і інших”.

З паскудним почуттям я опустив голову й так проїхав до призначеної зупинки. Потім через Майдан Тевелева дійшов до Сумської й біля *Березоля* звернув на Пушкінську. Незабаром я вже був у Будинку літератури.

В ідальні було повно людей — поетів, письменників, критиків, малярів, скульпторів і театральних артистів.

Перші, що прийшли, сиділи, а ті, що з'явилися пізніше — стояли, чекаючи на звільнене місце. Вони стояли над столами і в проходах між ними. Одні, розвісивши вуха, мовчали, інші розмовляли пошепки уривчастими фразами, а ще інші кидали по слові й німіли.

Але там були такі, що говорили. Говорили голосно, щоб їх усі почули. І говорили московською мовою, одні, щоб застрахувати себе, а інші, щоб показати свою вірність і відданість окупантові в особі чекістів-гепеушників, які цього вечора кишили в Будинку Літератури. Я впізнав відразу їх з їхнього вигляду, а також ще й тому, що їх бачив там уперше.

Ті, що говорили про Хвильового, обвинувачували його в слабості, малодушності й нікчемності, що довело його до самогубства. Ніхто не говорив про зраду партії й революції. Я догадувався чому, бо ніхто не знав, яку займуть позицію кремлівські вожаки щодо цієї надзвичайно голосної події...

Я дивився на все це, і мені здавалося, що я попав між людей, що стояли над прірвою, яка щохвилини готова їх поглинути.

Тим часом люди входили й виходили. Я шукав між ними моїх найближчих знайомих, особливо Каляника й Борзенка, але в натовпі не бачив їх. Я також шукав між ними Куліша й Панча, які, у зв'язку з такою подією, мусли б тут бути, але їх також не було. Зі згадкою про Панча мені стало не по собі, що я не дотримав нашої умови — зустрітися з ним сьогодні вранці в нього вдома. Але я не докоряв собі, бо був тоді не відповідний час для нашої зустрічі. Зрештою я вирішив піти до бібліотеки, подзвонити до нього й вибачитися. Я мусів це зробити сьогодні, бож не знати, чи завтра буде можливо, а після завтра я виїжджаю до Києва.

У бібліотеці мене чекала велика несподіванка: я побачив там Панча в товаристві письменника Сенченка. Вони в кутку уважно про щось говорили. Більш говорив Сенченко, а Панч слухав, час від часу зупиняючи Сенченка короткими питаннями. В бібліотеці було ще кіль-

ка людей, які стояли відокремленими парами. Ці пари говорили тихо, ледве чутно, і хоч я не чув їх, але певен був, що вони говорили про смерть Хвильового. Сьогодні це було на вустах у кожного, хто довідався про його трагічний відхід з цього світу.

Я стояв кілька хвилин і не знав, що з собою робити. Підходити до Панча й Сенченка не наважувався, щоб не перебити їхньої розмови, і не хотілося мені йти з бібліотеки. Коли я думав так, Панч помітив мене й махнув до мене рукою — підійти до нього. Я підійшов.

— Знайомся, — сказав він до Сенченка. — Це — новий Головка, нещодавно прибув з Ленінграду.

— З Ленінграду? — Сенченко подав мені руку й назвав своє прізвище. Він був середнього росту, кремезний, з високим чолом, яке збільшувала досить помітна лиси́на. Обличчя мав потягле з трохи піднесеними крильця́ми брів. Своїм виглядом він викликав у мене симпатію.

— З Ленінграду, — відповів я йому.

— Цікаво! При нагоді розкажете мені про Ленінград. А покищо — до побачення.

Він попрощався з нами й швидко подався до виходу. А Панч запитливо глянув на мене й спитав:

— Ми домовилися зустрітися сьогодні вранці. Чи ви приходили?

— Приходив. Але я вирішив не заходити до вас.

— Добре зробили: мене не було вдома. Ви знаєте чому?

— Знаю.

Я бачив, що він хотів сказати мені щось важливе, але тільки махнув рукою й тихо спитав:

— Чи ви вже повечеряли?

— Ні.

— Довга черга?

— Довга була. Але сьогодні люди швидко з'їли все, що було в кухні, й господарі зачинили її.

Панч знову запитливо глянув на мене.

— Якщо маєте час, то ходімо до мене. Повечеряємо разом.

— Дякую, Петре Йосиповичу, — сказав я. — Мені дуже приємно побувати у вас удома, але сьогодні такий сумний день...

— Дуже сумний, — ствердив він. — Тому я хочу швидше йти додому. Ви, мабуть, хотіли позичити тут книжки?

— Ні. Я прийшов сюди, щоб подзвонити до вас і вибачитися, що не зайшов до вас уранці.

— Вибачитесь дорогою до мене. Ходімо, будь ласка.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Ми вийшли з будинку й поволі перетяли Пушкінську й попрямували на Сумську. Сонце хилилося до західнього обрію, і в місто сунулося похмуре й принишкле надвечір'я. Повз нас, в один і другий бік, проходили люди. Дивлячись униз, вони були охоплені невідступними думками. В дорозі до Панча ми говорили тільки про літературу. Він розпитував мене про мій літературний доробок і мої творчі пляни. Я сказав йому, що готую до друку збірку поезій і далі пробую своє перо у прозі.

— Дуже добре, дуже добре, — сказав він похвально і, час від часу оглядаючись, ішов мовчки.

Ми вже вийшли на околицю міста й наближались до *Слова*. Тим часом вечір огорнув Шатилівку, чи студентське містечко, як її називали, щораз густішими сутінками й глухішою тишею. Нарешті, ми ввійшли у двір *Слова* до третього під'їзду.

Цей під'їзд був мені знайомий: нещодавно я побував тут у Миколи Куліша. Ми поволі вийшли на другий поверх, потім на третій і на ньому спинилися. На цьому поверсі жили — з одного боку Куліш, а з другого — Панч, отож вони були сусідами.

Панч відчинив ключем двері і ми зайшли в його квартиру. Нас зустріла Панчева старша доня Галя, чорнява і смаглява дівчина років чотирнадцяти, з горбинкою на носі, як і в її батька — дуже подібна до нього. Вона обняла його й поцілувала в щоку. Дивлючись на неї, я подумав, що в неї обличчя освітілося радістю

тому, що її батько, як тепер усюди говорили, повернувся додому живий і непошкоджений.

— Знайомся Галонько, — сказав він до неї! — Це молодий наш поет, який нещодавно прибув додому з Росії.

Він назвав моє ім'я і прізвище. Галя подала мені руку, і ми познайомилися. Панч відвів мене до свого творчого кабінету, попросив сісти на канапу, а сам вийшов.

Я кинув оком по кімнаті. Ця кімната чи творчий кабінет, як тоді називали робочі кімнати письменників, містила в собі чудову бібліотеку, книжки якої виглядали з полиць шаф, а також із просторого стола, на якому Панч творив свої прозові твори.

Я глянув на стіни. На них висіло кілька оригінальних пейзажів, але яких малярів, я не пригадую. Дивлячись на все це, я помітив, що в Панчевому кабінеті все було, як кажуть, на своєму місці. Скрзів був лад. Отож приємно було мені це бачити, бо мене змалку вчили в усьому дотримуватись ладу, і я все своє життя суворо й запопадливо дотримувався його.

Незабаром Панч повернувся і сів біля мене. Я дуже хотів довідатися від нього про подробиці смерти Хвильового, але не наважувався спитати, бо ближче не знав його й тому невідомо мені було, чим він насправді дише. А він, у свою чергу, мовчав про Хвильового, ніби з ним нічого не сталося.

— Як же вам було в Ленінграді? — спитав він.

— Холодно, — відповів я езопівською мовою.

Він глянув на мене й сумно похитав головою.

— Так само, як у нас, — сказав він тихо, відокремлюючи слово від слова.

В цю хвилину Галя внесла на підставці хліб із сиром і ковбасою і дві склянки чаю. Панч присунув табурет. Галя поклала на нього підставку з їжею й вийшла.

— Ви ж не обідали, то підкріпляйтеся, — сказав Панч до мене. — Будь ласка. Я також зголоднів, бо весь день на ногах сьогодні.

Я подякував йому, і ми почали пити чай і смакувати бутерброди

— То, кажете — холодно в Ленінграді? — почав він десь по хвилині. — Я знаю. Знаю про долю Будинку Освіти ім. Петровського, Театру в Пасажі, Українського Земляцтва... Знаю все. Ця справа *нам* відома. Відома нам усім. У кожному разі у *Слові*.

Він пильно глянув на мене, ніби хотів своїм поглядом збагнути мої думки. Я насторожився.

— Тому ви розпрощалися з Ленінградом, — сказав він, — бо нічого було вам робити в ньому.

— Не знаю, — відповів я, дотримуючись обережності. — Але в першу чергу я розпрощався з Ленінградом тому, що дуже тужив за домом, за рідною землею.

Панч глянув на мене й, здалося мені, вдоволено всміхнувся.

— Дуже добре, що ви приїхали додому, але в нашому домі не краще...

Ці слова почали викликати в мене подив, але я далі знаходився в собі.

— Можливо, — відповів я. — Чув я про Ялового... А сьогодні відійшов Хвильовий... Як це сталося, Петре Йосиповичу?

— Як сталося? Я не був свідком його смерті. Сенченко був, і він розповів мені, як це сталося. — Панч сумно похитав головою. — Вранці Хвильовий скликав до себе найближчих своїх приятелів, між якими були: Микола Куліш, Олесь Досвітній, Григорій Епик, Іван Дніпровський, Остап Вишня, Майк Йогансен та Іван Сенченко. Частуючи своїх гостей чаєм, Хвильовий намагався сказати кожному своєму гостеві щось приємне, але його слова були якісь штучні, скупі й невеселі... Пізніше він почастував усіх горілкою, після чого в гостей піднявся настрій, вони стали більш балакучі, особливо Йогансен і Вишня. В цей час Хвильовий, бренькнувши щось на гітарі, відклав її і, покликавши свого пса, почав ласкаво гладити його. Після цього вийшов до свого творчого кабінету за рукописом свого нового роману, що його писав у змаганні з Григорієм Епіком. І десь

за хвилину чи дві після його відходу з його кабінету почувся постріл.

Панч закрив долонями своє обличчя й так сидів мовчки. Можливо сидів з хвилину, але ця хвилина здалася мені дуже довгою.

— Усі кинулися до кабінету, — казав він далі дуже тихо, — але в середину ввійшло лише двоє чи трое, а інші спинилися в дверях. Усі побачили Хвильового в кріслі з похиленою головою і на правій скроні криваву пляну, а біля нього на підлозі револьвер.

Панч знову скорбно похитав головою. Я не ворухився.

— Дивлючись на простріленого Хвильового, — вів Панч зовсім тихо, — всі немов би зацікавилися, не дихали. Хтось з присутніх покликав лікаря. Лікар оглянув Хвильового і сказав, що він мертвий. Хтось із присутніх повідомив по телефону в ЦК КП(б)У³ про смерть Хвильового, і відразу після цього вони почали створювати похоронну комісію. Отаке, приблизно, розповів мені Сенченко. Пізніше інші розповідали мені це саме...

Панч якусь хвилину передихнув і розповідав далі:

— По полудні я довідався, що до згаданої похоронної комісії додали представників від Оргкомітету Спілки Письменників та інших організацій. Також доручили Іванові Дніпровському й мені — завтра перед дванадцятью годинами перенести тіло Хвильового з Будинку *Слова* до Будинку Літератури. Після короткої громадської па-нахиди поховати на міському цвинтарі. Я вже звернувся до наших організаторів, щоб зробити з обличчя Хвильового маску. Зробимо її в Будинку Літератури. Його обличчя мусить лишитися для наших майбутніх поколінь.

— А де тепер лежить тіло Хвильового? — спитав я.

— Лежить? Тіло його далі сидить у кріслі в замкненому творчому кабінеті.

— Далі сидить?

³ Центральний Комітет Комуністичної Партії (большевиків) України.

— Далі. — Він хотів щось сказати, але замість цього лише махнув рукою.

Ми деякий час сиділи мовчки. Я відчув, що мені треба йти додому й підвіся.

— Я вже піду, Петре Йосиповичу, — сказав я якимсь здушеним голосом. — Дякую вам за вашу добрість, — я завжди пам'ятатиму її.

Він підвіся і замість “не варто дякувати”, чого я від нього сподівався, сказав до мене ласкаво:

— Навпаки, я мушу вам подякувати, що в вашій присутності трохи пригасив біль у моїй душі... Заходьте до мене частіше.

— Дякую. Зайду десь за два-три тижні.

— За два-три тижні?

— Так. Після завтра я виїжджаю до Києва, а звідти до київської області.

— У відрядження?

— Так.

— Щасливої дороги. Подзвоніть, коли повернетесь додому.

— Обов'язково подзвоню.

Ми міцно стиснули долоні й розійшлися.

Повертаючись від Панча додому я зайшов на Московській у знайому пивну. Не тому, що я був утомлений від надтоїдливих тяжких думок і мені треба було за кухлем пива забутись, а тому, що мені просто-напросто хотілося напитися. Напитися! — щоб на годину чи кілька годин усе забути, що діється в Україні, на “нашій не своїй землі”, що я бачив і далі бачу моїми очима.

Я хотів сісти подалі, у самому кутку, щоб за кухлем пива заховати в долонях свою голову й посидіти без думок, з порожньою головою. І, повірте! — мені пощастило: у віддаленому кутку біля скісного калікуватого столика не було нікого. Я й сів біля нього на такому ж стільці з відломленими бильцями.

За кілька хвилин офіціант-здоровило, які водилися в підсоветських пивних, приніс мені кухоль пива, і я, потягнувши з нього, сперся ліктями на столик і затулив

долоньями обличчя. Я сидів поза часом, а тому зовсім не орієнтувався, скільки я просидів. У моїй голові, здавалося мені, було зовсім порожньо, тільки в ній шуміло, як восени в лісі. Я кілька разів підводив голову, вихиляв з чергового кухля пиво, знову замовляв і вихиляв, знову спершиш, ховав своє обличчя в долонях.

У цьому становищі я почув поблизу себе голоси. Злегка повернувши голову, я помітив троє молодих хлопців за близьким сусіднім столиком. З усього видно, це були інститутські чи університетські студенти. Замовивши пиво, вони з нетерпінням чекали на нього.

— Його вбили! Я певен, що його вбили, — перекопував один з них своїх приятелів.

— Тихше! — вгамував його другий і показав пальцем на мене. — Він чує.

— Він дримає, — сказав перший, — і нічого не чує. Я кажу, що Хвильового вбили.

— Він сам убив себе, — сказав третій.

— Сам? — не погоджувався перший. — Його вбили його рукою. Коли б ні, то його б задушили своїми руками завтра чи після завтра, як його побратима Ялового.

Офіціант-здоровило поставив їм на столика три кухлі пива.

— Говори тихше, — гамував його другий, — бо цей тип почує. — Він знову тикнув пальцем на мене. — Може він гепеушник.

— Може, — сказав другий. — Ану, хлопці, змиваймося!

Вони хильнули з кухлів пива й відразу “змилися”. За кілька хвилин я також вийшов з пивної й подався до трамвая. Навколо мене, здавалося мені, кружляли люди, мерехтіли тьмяні вогні, хиталися будинки. У цьому колокрузі мене стискало й душило, а в голові галасувала одна голосиста думка — якнайшвидше вирватися з міста. Тому, вскочивши в трамвай, я полегшено зідхнув лише тоді, коли він рушив з місця й повіз мене до Основи.

На Основі було прозоро, тихо й свіжо, як у селі. Я трохи пройшов і зупинився в балочці під крилатими

вербами. Ледве помітний легіт, запах вербового листя і ясносрібні місячні стрічки освіжили мою запаморочену голову й розворушили в моїх жилах кров. Мої затьмарені думки знову освітилися, і всі сьогоднішні події пройшли повз мене, як кільця в ланцюзі. Самогубство Хвильового. Моя присутність у дворі *Слова*. Мій відхід з його подвір'я. Моя зустріч з Євгеном Фоміним коло Оргкомітету Спілки Письменників. Мій тяжкий сон під час денного відпочинку на Основі. Моя присутність в ідальні Будинку Літератури ім. Блакитного. Моя зустріч з Панчем і перебування в його помешканні. Моя розмова з ним і мій відхід від нього. А потім — пивна... і три студенти коло мене... і їхня словесна перестрелка...

З нездоланими думками я сперся на вербу. Що це діється на нашій чудовій землі, яку Господь обдарував усіма щедротами? Діється з прадавніх часів і не було й нема цьому кінця. Ми мали багато людських хижаків, які проходили нашою землею, нищили нашу людність, руйнували наші оселі. І на костях наших прадідів самі кістками лягали. Але найнесамовитішими вбивцями й руйнікниками виявили себе змонгольчені слов'яни, які називали себе москвинами, а від Петра першого — росіянами. Вони віроломно поневолили нас і робили все, щоб затерти в нашій свідомості нашу історію, наші культурні надбання. Це протягом трьох віків вони робили, але не зламали нашої душі, наших віковичних традицій і звичаїв.

Коли ж змонгольчені слов'яни змінили свою фарбу з білої на червону, то над душею нашої нації нависла страшна небезпека. Піднісши до кульмінації людовбивство в Україні, вони взялися до знищення мозку української нації — поетів, письменників, учених, художників, скульпторів і інших культуртрегерів, що вціліли після винищення жертв трагедії з ім'ям Спілки Визволення України й Спілки Української Молоді. Яловий... Хвильовий... Хто ж тепер на черзі? Ваплітянці. Без сумніву — Ваплітянці. Бо почалась ця московська вакханалія з Ялового й Хвильового — з голови. То хто ж за ними на черзі? — Досвітній. Третій з ваплітянських

мушкетерів. А далі — Микола Куліш, Григорій Епик, Майк Йогансен і решта, що стоїть за ними. А після них шереди з Пролітфронту, Нової Генерації, Ланки, Плугу, Західньої України? . . .⁴ Що це? Обезголовлення українського народу? . . . Лишити його без голови? . . .

В моїй голові, здавалося мені, блискали блискавки й гриміли громи. Ніби я стояв у бурі, яка всією своєю силою намагалася вхопити мене й понести в ніч.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Тієї ночі я спав дуже погано. Мене будили паскудні сни. Я схоплювався, сідав і знову лягав. Нарешті заснув десь перед ранком. І спав дуже міцно. В цьому сні я чув, як кілька разів відчинялися й зачинялися двері, але я ніяк не міг прокинутись.

Десь коло десятої ранку мене розбудила господиня і спитала в мене, чи розбудила вчасно.

— Вчасно? Авжеж! Я був би дуже вдячний вам, коли б ви розбудили мене раніше.

— Ви дуже міцно спали, — сказала господиня, — і мені жаль було будити вас . . . Чи ви йдете на похорони?

— На похорони? Звідки ви знаєте про них?

— Знаю, бож говорить усе місто.

— Хто вам сказав?

— Дочка. Прийшла вчора ввечері й каже мені, що Хвильовий застрілився. Найбільший наш письменник, каже. А я їй — що ж це таке? Недавно Гірняк отруївся, а тепер — Хвильовий застрілився. Що ж це таке робиться, питаю, на нашій зсмілі? А вона затулила мені рота й каже: "Мовчіть, мамо, бо іроди хапають наших людей. Ще й вас ухоплять, то що я без вас робитиму?" Отаке сказала . . . — Вона не зводила з мене погляду. — Ви такий бліденький.

— Погано спав цієї ночі, — відповів я.

⁴ Літературно творчі організації, які одну по одній знищив комуністичний уряд в Україні.

— Я бачу. Ідіть вмивайтеся, а я тим часом пригрію вам сніданок.

Поголившись, умившись і поснідавши я поспішив на Каплунівську в Будинок Літератури. До нього з Пушкінської йшли один за одним перехожі. Між ними я впізнав з обличчя кількох письменників. У Будинок Літератури заходили й виходили з нього чоловіки й жінки, дівчата й хлопці, старі й малі. Тіло Хвильового лежало в малій залі. Хоч з цієї залі люди один за одним виходили, але входило більше й тому тяжко було втиснутися до неї.

Пробившись крізь натовп, я якось утиснувся до неї і став збоку коло дверей. Перш за все я глянув у домовину. З неї виглядало обличчя Хвильового, наполовину занурене в подушку й з обох боків прикрите полотном. Я відразу збагнув — чому, щоб сховати запечені рани від револьверної кулі.

З одного й другого боку труни стояла почесна варта. Вона мінялася що п'ять хвилин, а може й рідше. Під час мого побуту, здається мені, змінилися Епик, Сенченко, Дніпровський, Йогансен, Сосюра. Довкола труни я помітив кільканадцять письменників і поетів, знайомих мені з фотографій, — Досвітнього, Слісаренка, Валеріяна, Поліщука, Вражливого, Панова. Між ними також були Панч, Тичина, Бажан, Яновський, Вухналь, Вишня. Всі вони були поринені в глибокі думи, зосереджені й дуже засмучені. Очі в них, здавалося, застигли, особливо в Яновського й Тичини.

Трохи далі від них стояли три Івани: Микитенко, Кулик і Кириленко. За їхніми плечима стояв літературний прокурор, як називали його в Харкові, Самійло Щупак. Вони були насуплені, час від часу зиркали один на одного, ніби казали: дивіться, приглядайтеся, будьте пильними, і між цим зиркали на присутніх. Здавалося, в цих московських підлизників палахкотіла ненависть до мертвого Хвильового так само, як палахкотіла до живого.

У цей час, коли я розглядав їх, до труни підійшов Іван Кириленко. У залі притих шепіт, і тільки чулися тяжкі подихи й відкашлювання.

Цей вождь з трьох головних письменницьких вождів виступав від письменницького партійного комітету. Оглянувши присутніх, він принизливо зиркнув на мовчазного Хвильового й обвинувальним прокурорським тоном розпочав свою “надгробну” промову. Згадавши кількома словами про його заслуги, він цілком по-партійному — грубо й бездушно, — почав картати мертвого Хвильового за тяжкі провини перед комуністичною партією і советським урядом і за нанесену шкоду українському народові своїм проповідуванням буржуазного націоналізму. Що він не хотів очиститися від своїх антипартійних і антинародних провин і помилок, а навпаки робив їх далі і скочувався в прірву слабосилля й самотности й, не знайшовши звідти виходу, наклав на себе руку.

Я слухав Кириленкові брудні слова й від них ставало мені гидко. Як це було низько, мізерно й лицемірно висловлювати таке над мертвим, який на це блюзнірство не міг відповісти.

Я дивився на обличчя Хвильового й ніби бачив, як проноситься по ньому іронічна посмішка.

Після Кириленка промовляв Петро Панч від близьких друзів. Говорив схвильовано, з висловом з глибини його душі суму, жалю, туги, прощав, як прощають рідного. Під час промови обличчя в нього сіпалося, очі мружилися. Здавалося, що він ось-ось заплаче. Він дуже високо цинив талант Хвильового і його надзвичайно цінний літературний доробок, який спричинився до виявлення цілої письменницької плеяди... Ще досі в моїх вухах дзвенять Панчеві тужливі слова, якими він ніби перефразовував відомі слова Ніцше: “Багато помирає дуже пізно, а ти помер дуже рано”. Схилившись над домовиною, Панч закінчив майже пошепки: — Прощай, друже! Прощай навіки!

Дехто не стримався — хлипнув. Дехто тяжко зідхнув, аж зарипіло в грудях. Хтось просувався до труни. Раптом у залі присутні заметушилися й почали виходи-

ти з залі. Я ще раз глянув у домовину і з натовпом про-сунувся до дверей. Коло порога хтось ззаду торкнувся рукою до мого плеча. Оглянувшись, я побачив за собою Івана Каляника. Він витирав на щоках сльози.

Ми вийшли на вулицю. Я розумів його. У свій час він був членом Пролітфронту, що його заснував і керував ним Микола Хвильовий. Каляникові Хвильовий був усім на цьому світі. Тому я уявляв собі, які Каляник терпів муки. Коли винесли труну з тілом Хвильового й поставили на плятформу авта, Каляник з тяжким смутком хитнув головою й майже пошепки сказав: — Прощай, Миколо! Любий і незабутній, Миколо. Ми з тобою незабаром зустрінемося.⁵ У нього скривилося лице й з очей покотилися сльози.

Він не відривав погляду від домовини.

— Я не піду на цвинтар, — сказав він рішуче. — Ходімо звідси.

— Бережи себе, Іване, — сказав я.

Він схопив мене за лікоть і потягнув по Пушкінській у центр міста.

— Йти на цвинтар? Якого дідька? Дивитися як кишітиме там гепеушниками. Їх буде там, як гадюк у гадючій ямі. На кожного прибулого на цвинтар по гепеушникові. Сьогодні ввечері в ГеПеУ знатимуть усе, хто був на цвинтарі, як виглядав, як поводив себе і, навіть, що думав, коли ховали Хвильового. Я знаю... Мені гидко йти туди... Краще ходімо вип'ємо за Миколин спокій.

— Ходімо, — згодився я. — Я думаю, що це буде найкраща згадка Миколі.

Ми не пішли на Сумську, де сходилися письменники, а на Московську, де в півній (у якій я був учора) збирався підсоветський плебс — принижені і скривджені — робітнича кляса й бездомні, чи люмпенпролетаріят, як називали їх партійні бонзи. В півній було досить люду

⁵ Пізніше його заарештували, і він пропав назавжди.

й трохи було тіснувато. Незабаром якась пара відійшла від столика, і ми зайняли її місце.

Каляник замовив пиво й застиг у мовчанні. Я був певен, що він буде пити й пити, щоб алькоголем пригасити свої муки, що терзали його душу. Я вирішив не допустити його до цього.

— Слухай Іване, — сказав я. — Ми не прийшли сюди сидіти в собі. Чуєш? Учора ввечорі я був у Панча. Він розказав мені трохи про смерть Хвильового, як це сталось. І на цьому урвав. Чи ти знаєш, що було далі?

Офіціант-здоровило поставив на стіл два кұхлі пива. Каляник сьорбнув і скорбно глянув на мене.

— Знаю! — сказав він. — Знаю все. Ти був у Панча, а я в Епіка. Панч боїться своєї тіні, тому не доказав тобі всього, що міг сказати. Він не доказує нікому, тим більш тобі, якого мало знає. Епик розповів мені все.

— Усе?

— Так. Коли пролунав постріл у кабінеті Хвильового, то всі розгубилися, а Епик — ні. Вскочивши в кабінет, він помітив на столі два листи, схопив їх, швидко прочитав і дав їх Сенченкові, який підійшов до нього. Першого, коротенького, листа заадресовано до дружини й доньки, а другого, масивнішого, до ЦК партії. В першому листі він докоряв собі, що стільки мук і страждань приніс своїй родині й просив її вибачити йому. В другому нещадно обвинувачував ЦК партії за страшні злочини, вчинені в Україні. У першу чергу сплянованим голодом, яким знищено мільйони українських селян. Не герой він? Кажі! Герой, безперечно. Та ще який герой! Недарма його називають в Україні біблійним блудним сином, який після недовгих поневірянь із світлим розумом повернувся додому.

— Це так, — зупинив я його. — Але говори тихіше, бо тут повно людей і дехто з них розставив вуха.

Каляник обвів поглядом людей за ближчими столами і сказав ледве чуто:

— Ти кажеш правду — треба тихіше говорити, бо тут напевно є лягаві.⁶ Їх скрізь досить. Ними засмерді-

⁶ Так звали гепеушників.

лася наша земля. Хвильовий не зносив їх. У першу чергу їхніх заправил у Кремлі. Лист його дорівнював Шевченковому “Юродивому”. Епік намагався хоч би кілька фраз витягнути з цього листа, але не встиг.

— Чому? — спитав я.

— Наскочили лягаві.

— Я бачив їх, коли вони з’явилися в дворі *Слова* й кинулись до третього під’їзду.

— Ти був тоді в *Слові*?

— Ні. Я був у дворі *Слова*. Я йшов до Панча й не дійшов. Коли вдерлися гепеушники в *Слово*, то всі, що були в дворі, розбіглися. Я також накивав п’ятами.

Офіціант-здоровило приніс ще два кухлі пива, і ми хильнули.

— Не замовляй більш, Іване, — сказав я, бо мені вже досить.

— А мені не досить, — відповів він, — бо я п’ю за сьогодні й завтра... Одним словом, Епік сказав мені, що гепеушники, вдершись у Миколин кабінет — вигнали геть усіх з нього — навіть його дружину й доньку, і замкнули за собою двері. Кілька годин господарювали в кабінеті. Винищпорили все, що їм треба було, спакували й пакунки взяли з собою, а кабінет з сидячим на кріслі мертвим Хвильовим замкнули на замок і запльомбували.

— Вони вивудили все і взяли з собою, щоб знищити, — сказав я.

— Самозрозуміло. Але перед знищенням ознайомитися з награбованим і вивудити Миколиних приятелів, щоб і знаку його не залишилося в людях. Незабаром ми побачимо це, — сказав він, тяжко зідхнувши.

— Я бачив це в Ленінграді.

— Тут буде гірше, бо тут не кацапляндія.

Офіціант-здоровило поставив на стіл ще два кухлі пива.

— Пий, Олексю, — сказав Іван екзальтовано. — Пий за сьогоднішній і завтрашній день, як п’ю я.

— Я вже випив за обидва дні й на цьому кінець.

Я сказав офіціантові - здоровилові більш не приносити пива.

Іван Каляник потягнув з кұхля пиво так, що аж булькотіло в нього в горлі. Потім рвучко поставив кұхоль на стіл і склав хрестом руки.

— Зараз там десь ховають Хвильового, — склад за складом вимовляв він. — Десятки гепеушників дивляться не на останки Хвильового, а на тих, що ховають його. Занотовують кожну зміну виразу обличчя, кожний тяжко видушений подих, кожне сумно висловлене слово. Люди там на цвинтарі, як мұхи в павутинні між павуками. І ці лодоподібні павуки вже в своїй уяві їдять свої жертви. Чи ти бачиш це?

— Бачу, — сказав я. — Дуже виразно бачу.

— І я так само бачу, і в мене все перевертається в середині. Знаєш чого? З безсилля. Мого безсилля, твого й усього нашого народу.

Він сіпнув пива й вів далі:

— Це так — ми не маємо зброї. У старших братів вона. Але ми можемо мати більш ніж зброю. Це — коли б ми в усій Україні одночасно вийшли всі на вулицю. Навіть не в усій Україні, а лише в Харкові й Кнєві. І сказали цьому старшому братові — *гo дi!* Ідїть до своєї кацапшляндїї. Це наша земля! Це наші на нїй міста й села! Ми тут господарі! Ти думаєш стріляли б нас? Пару пострілів — і відійшли б. Але ми маємо чимало продавних. Чимало своїх Микитєнків і Кириленків і чужих Кұликів, Щупаків і Первомайських. Е-ет! Вип'ємо!

— Завтра вип'ю за після завтра.

— Як хочеш. А я зараз.

Він допив своє пиво, і ми вийшли. Ідучи поруч з ним і тримаючи його за руку, я думав про "більш, ніж зброю". Каляникові слова про цю "більш ніж зброю" були великим відкриттям для мене.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Другого дня ввечорі я зустрівся з Іваном Маловічком на Харківській залізничній станції.

За розкладом поїзд відходив до Києва за півгодини. Але в кінці двадцятих і на початку тридцятих років, під час так званої першої п'ятирічки, поїзди, як я вже згадував, як правило, дуже спізнювалися. Часом треба було чекати на поїзд зранку до вечора, а якщо ви виїжджали ввечорі, то треба було чекати до ранку. Отож ми сіли на лаву й почали чекати нашого поїзда.

У залі було майже порожньо, у ній були лише міські люди — здебільшого з партійного дворянства, — добре відгодовані й гарно одягнені, — які, з усього видно, їхали на свої дачі⁷ або в партійні чи советські відрядження. Людей з сільськими виснаженими обличчями й у сільському дрантивому одязі та взутті зовсім не було, ніби селян не існувало в Україні. Я, звичайно, знав, чому їх тут не було, але на цю слизьку тему не хотів говорити з Маловічком — автором дуже червоної поеми “Соціалістична весна”. Відверто кажучи, я не довіряв йому. Нехай спочатку він говорить, а я слухатиму, яким тоном він говорить про це.

В Советському Союзі, на початку тридцятих років і далі, “принижені й зневажені” дотримувалися мудрого народнього прислів'я: “Хто мовчить, той двох навчить”. У першу чергу не можна було говорити правди, бо за правду зрівнювали вас з землею відразу або ще гірш — повільно. Інакше кажучи, про правду можна було говорити, але не казати її. Бо все і вся було підпорядковане російсько-комуністичній чи марксистській ідеології, як її офіційно називали. Тільки вона мала право на існування, охоплювати собою все життя і бути всім. А що вона йшла в розріз з природою й людським життям, то вона втримувалася неймовірною брехнею. Тому в Російсько-комуністичній імперії, затьмареній марксистською машкарою, брехня сіла в крісло правди, як у

⁷ Рос. слово в значенні анг. котеджу.

Ніцше — мінус у плюсове, і назвала себе правдою, як мінус себе плюсом.

Я був у полоні цих думок і, як завжди, все глибше й глибше занурювався в них.

— Чи ти спиш? — почув я Маловічків голос і стрепенувся, як це буває в якомусь кошмарному сні. — Посидь тут, а я тим часом дізнаюся, коли відходить поїзд. Дивися за валізками, щоб часом шпана⁸ не потягнула їх.

— Іди, — сказав я. — У мене не потягне.

Поїзд, замість шостої вечора, відходив аж о восьмій. Ми здали свої валізи в камеру схову й пішли повечеряти до вокзального ресторану.

У ресторані було кількоро, з усього видно “команді-рочних”, які мали набиті грішми кишені. В робітничо-селянській імперії робітники й селяни чи “колхознікі”, як їх принижено називали, навіть не могли думати про обід у ресторані, бо в ресторанах були на харчі дуже високі ціни — у п'ять-шість разів вищі, як у робітничо-селянських їдальнях. А для советських панів високої ранги в “Асторії” чи “Красной Гостінниці” ціни були в десять разів вищі. Тому до ресторанів могли заходити тільки партійно-советські й військово-політичні буржуї й капіталісти й досхочу в них обжиратися.

Ми з Маловічком вибрали найдешевщу страву: зупу і картопляні шніцелі з далеким присмаком м'яса. З цими соціалістичними ласощами ми мусіли їхати аж до Києва, бо в поїздах вагонів-ресторанів не було. Під час зупинки поїздів на станціях нічого з їжі не можна було дістати, бо селянам заборонялося “швендяти” по станціях, а тільки віддавати свій час соціалістичному господарстві чи *панщині*, як це старші люди називали.

Ми їхали через Полтавщину, але не бачили її, бо їхали цією знаменитою українською землею вночі. У вагоні було дуже мало людей, здебільшого советські тузи, яких ми бачили на київській станції. Вони понаїдалися й понапивалися і тепер міцно спали.

⁸ Рафіновані злодії і грабіжники.

На станціях, що на них зупинявся поїзд, кілька людей заходило в вагони. Це також були місцеві партійні чи поліційні тузи. Здавалося, ми їхали пустинею, в якій показувалися люди дуже зрідка. Я, звичайно, знав чому — з мого недавнього досвіду в Красноградському районі.

У день ті наші люди, яким чудом пощастило врятуватися від голодної смерти, що її посіяла в Україні кремлівська мафія, працювали зранку до вечора на московсько-комуністичній панщині, яку цинічно називали колгоспами. Советські кріпаки, чи колгоспники, як їх офіційно називали, після тяжкої цілоденної праці на полі, як кажуть, були без рук і ніг, і їх зовсім не цікавило, щоб вийти “на часинку” з хати й освіжити й підбадьорити м’язи в тілі й думки в голові. Вони не належали собі, як їх батьки й діди, а московсько-марксистському спрутові, який охопив своїми мертвотними щупальцями українське вселюдське тіло.

На станції Ромодан поїзд чомусь стояв довше, ніж на інших станціях. Ми з Маловічком вийшли з вагона й перевірили станційний буфет, чи нема в ньому, як казали в Советах, чогось “підрубати”. На цій станції, як і на інших, не тільки нічого не було в буфеті, а й навіть було темно в ньому. Ми вийшли з нього пройтися. На станції було порожньо, ніби на ній і навколо неї все вимерло.

— Дивно, — сказав я. — Де люди? Ніби без людей Україна.

— Вони й непотрібні . . . , — відповів Маловічко.

— Чому?

— Добре й без них . . .

— Чому?

— Вони хотіли, щоб їх не було в Україні . . .

Я більш не допитувався в нього, бо знав, що на цю тему не витягну з нього вже жодного слова. Але його езопівська відповідь не була загадкою для мене. Так часто говорили в Советах, але не кожному, бо езопівську мову люди, що длубають мізками, розшифровували. Я також відразу розшифрував його відповідь, яка означала, що наші люди в сімнадцятих-двадцятих роках не ста-

ли разом в обороні їхньої волі, гідности й самостійности — тобто, своєї держави, а тому вони дістали те, що в таких випадках дістають — *неволю*. Та ще й найтяжчу неволю, подібно якій не було в історії людства.

Самозрозуміло, він дуже суворо обвинувачував наших батьків, з чим я не погоджувався. Крім інертности й байдужности, яку породила довготривала царсько-московська неволя, були ще й інші причини. Головні з них це — наші численні вороги. Наші прадіди й діди завзято боронилися від них, але в тій нерівній боротьбі їм ніхто не допоміг.

Як не було, але я їхав у відрядження нібито з *своїм* земляком, якого не треба було боятися, але більш слухати його ніж самому говорити.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Після довгих зупинок поїзд поволі наближався до Києва. Це вже було надвечір другого дня. Я, як і кілька разів попередньо, стояв у проході коло вікна і з нього пильно дивився на села й на степи й не пізнавав їх.

Колись у наших селах, до суцільної колективізації, яка почалася з осені 1929 року, вирувало життя. Вирувало в різні пори року по різному. Весною, наприклад, селяни орали, скородили і сіяли на своїх полях. Коні в них були баскі й ситі. Господарі доглядали їх, як самих себе, бож коні були їхні хлібодавці. У селах весною були лише жінки, старі люди й діти. У дворах, на городах і в садках відбувався рух: жінки й підлітки копали й садили на городах, громадили на садбах і їх вичищали від торішніх бур'янів і трави. У хлівах рохкали свині, мекали вівці, у дворах сокотили й кудкудакали кури, кукурікали півні, кахкали качки, гегали гуси, а в долинах, на височенних вербах-рокитах каркали ворони. Тепер на полях копошилися й рухалися купками худі й виснажені чоловіки й жінки, подібні до прибитих зливою птиць. Сухоребрі коні, запряжені з коровами в плуги й борони, понад силу тягли цю примітивну збрую по

землі. Робота йшла кволо, ніби одні й другі думали лише про те, щоб від неї якнайшвидше відчепитися й іти додому.

У дворах було порожньо. Лише де-не-де показувалися діти й відразу зникали. Не видно було ні собак, ні курей, ні качок, ні гусей, ніби все це разом з людьми вигинуло від якоїсь пошесної хвороби. Колишні вибілені хати були облуплені, обсмикані, двори зарослі бур'янами, чудові вишневі, яблуневі й грушеві садки вирубані, тини знесені. І ніби сонце над цими сумними селами й полями тьмяно світило, і наче колишне село й глибоке небо було сіре, похмуре й заплакане. І все це змінилось, набуло іншого вигляду лише за три з половиною роки — з кінця 1929 й до травня 1933 року. Мов би страшна буря зі зливою пройшла нашими селами й степами, нашою чудовою, багатою, прекрасною землею.

Я дивився в вікно, дивився без кінця, і в мені миготіло в очах, шуміло в голові. До мене знову підходив Маловічко (він кілька разів підходив до мене) і сказав те саме, що казав перед тим:

— Покинь дивитися, бо своїми думками видушиш вікно. Ти не допоможеш ні собі ні цим людям. Вони прогнівили Бога. — Він сказав це з тихим сміхом, стискаючи уста й хитаючи головою. — Чи знаєш ти нашу давню, але мудру приказку про Божу кару? Якщо не знаєш, то я скажу тобі. Слухай: “Коли Бог хоче покарати людей, то відбирає в них розум”.

— Цю приказку, — сказав я йому, — я знаю ще з тих часів, коли ми бігали в штанцях з однією шлейкою через плече.

— Ну й добре, що ти знаєш. Отож Бог відібрав у нас розум за наші гріхи. За які? За нашу неоднодушність у спільній справі; за наш егоїзм; за нашу втрату людської гідності; за нашу легкотілість — оцю нашу спадкову інфекцію. — Він глянув обабіч і з тихим регогом сказав мені майже на вухо: — Ти думаєш, що цьому, що ти бачиш і переживаєш на власній шкірі, кінець? Так, як було вчора, сьогодні, — так само буде завтра з ними, бож вони, — які були вчора, сьогодні,

такими будуть завтра, якщо грім не загримить у них у грудях.

Я глянув на нього й насмішкувато сказав:

— І ти був з ними з своєю хвалебною “Соціалістичною весною”.

— Так, — погодився він. — І я був з ними, бо інфекцію, яку ми зevamo заразою, я з народженням виніс у світ... і моя “Соціалістична весна” була плодом цієї зарази. Але я вилікувався від неї.

Ці слова викликали в мене підозріння і мені треба було думати, що говорити, і не говорити всього, що я думав.

— Вилікувався? — спитав я в нього.

— Так. — Він знову оглянувся і з притаманим йому тихим сміхом сказав мені, показуючи на купки людей на полі. — Я не думаю про цих кріпаків партійно-державної панщини. Це — пропащі люди, які сиділи в запічку, коли треба було боронити свою землю.

— Яку землю?

— Не придурюйся. Ти думаєш так само, як і я, то й говори до мене, як говорю я до тебе. — Він знову показав на купки людей на полі. — Ти знаєш, що вони казали в сімнадцятому? Казали — нас ніхто з землі не зніме. А їх зняли й пустили на чотири вітри... Я не жалію їх. Знаєш чому? Бо вони не жаліли себе.

— Так і не так, — сказав я.

Поїзд якраз під'їжджав до Дніпра, і люди кинулися в прохід до вікон.

— Ми про це поговоримо, — сказав він. — Але ти не бійся мене — я не сексот.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Усе більше й більше виростав перед нами Київ — неперевершений красень серед слов'янських міст. Це був чудесний сад, з-поміж вітів якого визирали залізні й цинкові дахи старовинних будинків. Між ними світилися бані також старовинних церков, що деякі з них святкували майже тисячоліття.

Я був у багатьох містах Московії і в містах окупованих нею слов'янських і неслов'янських земель. Деякі з цих міст подобалися мені, а деякі ні. Одні я любив і насолоджувався ними, а з других якнайшвидше хотів утікати. Але Київ був моїм *серцем*, був моєю *душею*, моїм, коли так можна сказати, *існуванням*, моєю *містерією*. Я любив його, як свого батька, свою матір... і як самого себе, і тому я радів його красою, щастям, успіхами, досягненнями, його довголітнім, але молодим виглядом, радів його *радістю*... І болів його сьогоднішністю, обірваністю, похмурістю і одчайдушністю, про що розповіли мені харків'яни перед виїздом з Харкова.

У Києві я був востаннє, бачив його, захоплювався й насолоджувався ним восени 1928 року. Тоді, під час уповільнення московсько - марксистської вакханалії, яку кремлівський червоний цар і його підручні назвали НЕП-ом,⁹ Київ порівняно був веселий, чистий, манливий, привабливий і люди в ньому виглядали нібито з радісними обличчями. На центральних вулицях — Хрещатику, Фундуклеївський, Прорізній і Бібіковському бульва-

⁹ Т. зв. Нова Економічна Політика.

рі — було чисто, над ними зелено, бароккові будинки, здавалося, всміхалися очима вікон, купаючись у соняшному світлі. Те, що я побачив тепер, зовсім не відповідало цьому. Я наче попав у місто, над яким пройшов ураган так само, як в українському селі.

Перш за все на брудному й смердючому пероні, крім двох чи трьох станційних працівників, не було нікого. На київській залізничній станції, так само як на харківській, не видно було селян. Міських пасажирів можна було легко поділити, висловлюючись по староримському, на патриціїв і плебеїв. Перші були відгодовані, як на заріз свині, в одезі з найкращого советського або західноєвропейського матеріалу. Другі, тобто советські плебеї, були худі з жовтими безкровними обличчями, одягнені в давні витерті, облізли і, навіть у латані штани, куртки, зрідка в піджаках, подібних на дрантя, яке, як кажуть, доживало свого віку. Їхні обличчя вказували на те, що ці люди — пролетарі, — яким за Сталіновими словами “жити стало краще, жити стало веселіше”, перетерпіли недоїдання й перепрацювання й жили впроголодь, тяжко визискувані.

Ми вийшли з залізничної станції на майдан. Станція, центральна стіна якої нагадувала поставлене сторч еліпсовидне півколо, праворуч і ліворуч була обдерта, вицвіла, похмура. На просторому станційному майдані було засмічено, брудно, невесело. Я дивився на все це й не вірив своїм очам. Невже в такий лад і вигляд одягнувся весь Київ, відвічний український красень, який викликав подив в європейських і американських гостей і подорожніх? Невже зайшли непрошені люди кинули наш чарівний Київ і його синів і дочок у бруд і болото, як кинули свої міста й у них самих себе? Невже з цієї біди й нещастя нема виходу нашому Києву? Я з тяжким болем занурювався глибше й глибше в ці думки, і мене витягнув з них Маловічко:

— Кинь оглядати й мізкувати, — сказав він з своїм саркастичним усміхом. — Сідаймо в трамвай і рушаймо швидше.

— Чому нам поспішати?

— Чому? Щоб не здуріти.

Безперечно, він думав так само, як і я, а тому я лише засміявся, нічого не сказавши.

Трамвая довго не було, і ми нетерпеливо виглядали його на зупинці. На ній було кільканадцять людей, які разом з нами вийшли з поїзда. Вони добре виглядали, тому напевно були з упривілейованої совєтсько-комуністичної касты — різні зави,¹⁰ начальники, а всі разом члени компартії або комсомолу. Між ними на зупинці стояв міліціонер, а поблизу нього молодий цивільний у синьому дорогову вбранні. Вони весь час переморгувались, і я відразу збагнув, що вони обидва належали до однієї пачки й виконували однакові обов'язки. Але які саме, — я побачив це пізніше.

Стоючи на зупинці, я помітив групки дітей, які виглядали з-за будинків з одного й другого боку майдану. Їхні обличчя, руки й босі ноги були ніби висушені, як у нас кажуть — шкіра й кості. На голівках — збиті кучми, які нагадували вовну. Їхні висохлі тулуби, які були подібні на старі трухляві дошки, вкривали шматки якоїсь невизначеної колишньої одежі. Це були, у цьому я був певен, безпритульні діти, яких вигнав із мертвих сіл серп і молот — у перекладі на селянську мову *смерть і голод*. До цих дітей я почав приглядатися з великою цікавістю.

Ці жертви голоду, що якимсь чином врятувалися від нього, тепер на станційному майдані, а особливо на трамвайній зупинці, полювали на хліб. Але міліціонер і агент ГеПеУ відганяли їх. Тому діти групувалися за будинками й чекали там відповідної нагоди, щоб кинутися з простягненими руками до людей, що прибули сюди з поїзда.

Так сталося й тепер. З лівого боку майдану групка безпритульних дітей кинулася до зупинки. Міліціонер і

¹⁰ Від скороченого слова — завідуючі.

гепеушник загородили їм дорогу, відганяючи їх і лаючись до них брудною лайкою. Діти кинулися назад, плюючи на них і показуючи їм язика. У цей самий час з правого боку майдану вискочила інша групка з проханням і благанням:

— Дайте хліба! Дайте шматочечок. Ми голодні! Ми хочемо їсти!

Вони, один поперед другого, прохали й благали українською мовою, а це вказувало на те, що вони попали сюди з сіл де, як сказав їхній душолюб Сталін, “жити стало краще, жити стало веселіше”. У відповідь пикатий відгодовані совєтські заві й начальники гнівно й принизливо дивилися на них, обертаючись до них плечима. Один з-поміж дітей меншенький хлопчик схопив за руку якогось опасистого зава й залементавав до нього:

— Дядечку! Дайте хліба... кришечку... Я хочу їс-с-с-ти!

— Пошьюл вон! — визвірився пикатий до нього помосковському й відштовхнув його від себе. — Пошьюл вон, кулацкая вонючка!¹¹

Хлопчик, відлітаючи від нього, скрикнув:

— Ти паскуда! Ти, ти, ти! — і кілька разів плюнув на нього.

Визвірений пикатий кинув свою валізку на землю й кинувся за хлопчиком. Услід за пикатим кинулися й інші совєтські пани навздогін за “контрреволюційними” дітьми. Але діти тільки накивали п'ятами.

Нарешті підійшов трамвай, і люди наввипередки кинулися до нього. Ми, мандрівники, також ускочили в середину, і трамвай рушив Безаківською в місто.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Уже було далеко з полудня, коли ми дісталися до готелю “Континенталь” на Миколаївській вулиці, названий ім'ям білого московського царя, а тепер презваної

¹¹ Іди геть, куркульська смердючко!

ім'ям червоного московського царя Карла Маркса. Це був один з найкомфортабельніших готелів у Києві, частково призначений для іноземних туристів, а частково для своїх. Але одних від других відокремлено, мовляв, щоб наші не змішувалися з західньою заразою. Тому "Континенталь" частіше називали "Інтуристом".

Перед душогубною суцільною колективізацією й індустріалізацією чи першою соціалістичною п'ятирічкою, як їх називали, тобто — перед 1929 роком, у цьому люксовому готелі мали можливість побувати лише закордонні капіталісти (цим ім'ям советчики охрещували всіх прибулих людей з Заходу), а також капіталісти свої — червоні. Тобто, керівники комуністичної партії, найвищої ранги гедеушники й військові, а також маститі пропагандисти. Кожен з них протягом одної доби сипав тут стільки грошей, скільки советський звичайний робітник заробляв за місяць праці, а селянин за півроку. Тепер, у зв'язку з страшними наслідками першої п'ятирічки, закордонних туристів можна було порахувати на пальцях однієї руки, бо їх дуже зрідка впускали в Совети, щоб приховати від західнього світу свої дикі експерименти з підбитими людьми, особливо в Україні. Тому тепер цей готель набивася комуністичними магараджами і їхніми різношерстими холуями з командировками чи по-нашому — посвідками відрядження. До цієї групи відряджених входили ми — Маловічко і я, бо наші кишені були "облагороджені" відрядженнями і грішми.

У так званому номері, чи по-нашому в готельній кімнаті, яку ми дістали лише на два дні, було два залізні ліжка, розхитаний стіл, чотири стільці, мушля для вмивання й, навіть, туалет. Головно, мушля для вмивання, хоч лише з холодною водою. Гарячу воду пускали рафіновані москвини тільки високопоставленим особам з західніх держав, як -Ерріо, Іден, Рібентроп, а також улізливим західнім журналістам, щоб заткнути гарячою водою і кав'яром їхні "жовто-бульварні" пики.

Коли ми, після торгування й хабарного "уласкавлення" готельного чергового опинилися в нашій кімнаті, то я нашвидку поголився, вмився і ліг на ліжко трохи пе-

редихнути після втомливої дороги. Іван підвів голову на своєму ліжку й лукаво всміхнувся до мене:

— Не вилежуйся, — сказав він. — Краще буде, коли ти переодягнеш сорочку й ліпше причешешся.

— Навіщо? — спитав я.

— Проїдемося.

— Куди?

— Познайомлю тебе з нашими найвидатнішими.

— З ким?

— З Олексою Влизьком, Гео Шкурупієм і Олексою Полторацьким. Чув про них?

— Чув? Та я їх, як облуплених знаю, — сказав я схвильовано. — З поезії знаю. Особливо Влизька й Шкурупія. А цього Шкурупія ще й з його повісті “Двері в день”.

— А Полторацького?

— Цього літературного критика трохи менше, але також знаю.

— Отож підемо до них, — сказав Іван, — і познайомимся з ними. Це хлопці — чорнобривці. Хоч дехто з них з синіми очима.

— Влизько? — спитав я.

— Влизько.

— Я так і думав. Хоч у нього сині очі, але в них багато чорного.

Я схопився, надягнув чисту сорочку, прилизав чуприну й був готовий іти. Тим часом Іван подзвонив до Шкурупія, і ми за кілька хвилин уже йшли Хрещатиком.

Вечоріло. Десь за масивними київськими будинками заходило сонце. Я не бачив його, але відчував з проміння, яке обливало шибки вікон на останніх поверхах будинків. Обидвома вулицями — Миколаївською і Хрещатиком, здавалося, сунувся лавою натовп людей, серед яких дуже мало було з свіжими й здоровими обличчями. Ці люди більшістю були на вигляд бліді й мізерні, похмурі й неприродно задумані. Здавалося, ніби вони йшли не додому чи на прохід, а на цвинтар. І я подумав — це ж так люди виглядають у першій п’ятилітці, на початку со-

ціалізму. А як виглядатимуть вони у другій п'ятилітці, вступивши в соціалізм однією ногою? Або в третій — вступивши в соціалізм обома ногами? А в четвертій... у п'ятій? Ніяк, бо їх, мабуть, і не буде. В тому часі будуть тільки пикаті, з заплилими від соціалістично-комуністичного жиру очима. І в унісон цій думці я засміявся.

— Смієшся? — спитав мене Маловічко. — Я знаю, чого ти смієшся. У кожному разі знаю чи ні, але догадуюся. — Він підійшов до мене ближче й сказав тихо: — Ти не смійся на вулиці.

— Я не сміюся, — відповів я, — а усміхаюся.

— І не всміхайся, якщо хочеш ходити вулицею й любоватися каштанами.

Я відразу розшифрував його езопівщину й не відповів на неї, бо до нас майже торкалися перехожі, а між ними, звичайно, були підозрілі.

Я лише спитав:

— Куди ми йдемо?

— Купити в крамниці оковитої¹² і щось твердішого на зуба. Оковитої тут повно, а на зуба треба пошукати. Це ж тобі Київ — міщансько-буржуазне місто.

У крамниці на Думській площі ми купили дві пляшки горілки, хліб по комерційній ціні й кілограм солоних огірків з бочки. У крамниці ще була комса,¹³ але гнила й розлазилася під пальцями. Іван вилаявся на першу п'ятирічку, бо одним хлібом і солоними огірками не можна було починати задуманого "бенкету". Треба було ще щось "на зуба" дістати, щоб не поп'яніти.

Пройшовши трохи Хрещатиком, ми звернули на Прорізну й на ній зайшли до невеличкої продуктової крамниці. У ній, як і в інших державних крамницях, продавцем був жид. Він був невеликий на зріст і не дуже малий, зі свіжим кругловидим обличчям і швидкими чорними, як вуглини, очима. Я побачив, що в цій крамниці дещо можна дістати й запитливо глянув на Івана.

¹² Горілки.

¹³ Маленька солоня нечищена рибка.

Між іншим, у період першої п'ятирічки в багатьох советських містах з'явилася інфекційна хвороба, яку назвали буквою З. Ця буква означала *знайомство*. У зв'язку з цією буквою в советах з'явилася крилата фраза — по букві З, тобто — по знайомству. Наприклад, вас питали: де ви дістали (чи купили) це? Вам відповідали: по букві З (по знайомству). Інакше кажучи, в тій чи іншій крамниці ви мали знайомого керівника чи продавця, і щось діставали від нього чи купували щось у нього. Звичайно, за гроші. У советських державних крамницях (а в Совегах усі крамниці були державні), завжди було скупо з крамом, а черги до крамниць завжди були довгі. Сотні людей з раннього ранку стояли перед крамницями, щоб дістати найпотрібніші харчі (хліб і щось до хліба) чи взуття й одяг. У нас, тобто — в Івана й у мене, в київських крамницях покищо знайомих продавців не було, тому ми нічого не могли дістати по букві З. Але крім букви З були інші штуки.

Отож, опинившись на Прорізній у продуктивній крамниці, я кинув у ній очима й помітив лише бочку з солоними огірками, а другу — з камсою. Я сумно глянув на Івана й, замість жалю в його очах, помітив усміх. Він не тільки усміхнувся, а й підморгнув до мене.

— Чого смієшся? — спитав я в нього.

— Он, у кутку, в невеличкій бочівці оселедці, — сказав він, облизуючись. — Вони призначені для букви З.

— Спробуй.

— Спробую.

Маловічко підійшов до продавця, і після короткої розмови той почав важити йому оселедці. Десь за хвилину ми вже були на Прорізній.

— Бачу, — сказав я, — що ти таки добре познайомився. Скільки ти всунув йому в руку?

— Десятку.

— П'ять за мною, — сказав я. — Тепер куди?

— Перейдемо вулицю й зайдемо в квартиру.

Ми перейшли на другий бік Прорізної й зайшли в старовинний кам'яний будинок. Нам відчинив двері над-

звичайно симпатичний чоловік. Він був середнього зросту, а можливо трохи вищий, років тридцяти, з густим, зачесаним угору, волоссям, з добрими — предобрими очима і з довгастим расовим українським обличчям.

— Знаюся, — сказав Іван до мене й відрекомендував мене своєму приятелеві: — Це наш поет з Ленінграду.

Я простягнув незнайомому руку, назвавши своє прізвище.

— Шкурупій, — сказав він, оглядаючи мене з ніг до голови. — Гео Шкурупій. Але мене звуть Жорою, то й ти називай так мене.

— Називати Жорою? — спитав я здивовано. — Воно якось не йде так звати. Ви трохи старші за мене.

— Це нічого... Це абсолютно нічого не значить, — сказав він. — Є старі люди в молодому віці і навпаки. То, кажете, ви — Головка. Олекса Головка. Значить, ми маємо ще одного Головка. Це цікаво, дуже цікаво.

Він увів нас у простору кімнату, у якій було кілька осіб чоловічої й жіночої статі. У цій кімнаті підвів мене до міцно-збудованого молодика з високим чолом і зосередженими очима й пальцем написав йому у повітрі моє прізвище. Молодик простягнув мені руку і якоюсь порубаною мовою (ніби його хтось душив і з нього вилітали обрубки слів) назвав своє ім'я і прізвище. Це був Олекса Влизько.

Звичайно, назва його ім'я і прізвища була для мене зайвою, бо, тільки глянувши на нього, я відразу відгадав, хто він. Я дуже добре знав його з портретів у періодичних виданнях і тому впізнав би його навіть у натовпі. Також знав багато про нього з розмов у Харкові. Перш за все знав про те, що м'язистий і повнокровний Влизько був глухонімий. Також знав, що він утратив слух і мову тринадцятирічним хлопцем під час хвороби на скарлятину. І мені було відомо, що після видужання з ним розмовляли, пишучи пальцем у повітрі. Це письмо він читав дуже швидко й відповідав рубаними складами і словами.

Після знайомства з ними Шкурупій підвів мене до другого молодика. Цей незнайомий був десь під тридцяткою, або й трохи вище, із зніженим обличчям, що вказувало на те, що він походив не з села, а з міста з упривілейованої за царизму родини.

— Знайомся з талантиком з Росії, — сказав Шкурупій до цього незнайомого. — Та ще й до того з Головком... А це — Олекса Полторацький, — сказав він до мене. — Критик. Але ти не лякайся його — він свій хлопець.

Ми познайомились.

— Головка? — скрикнув Полторацький. — Ми вже маємо Головка та ще й небезпечного. Стережися його.¹⁴ Ти що пишеш?

— Пробую поезію і прозу.

— Поезію пиши, а з прозою йди обережно...

Шкурупій познайомив мене ще з двома молодиками, але це були не поети й не письменники, а палкі, як їх називали, кололітературні люди. Один з них був власником цієї квартири.

Незабаром ввійшли з кухні дві гарні дівчини, як кажуть у Києві, викупані в київському сонці й вирощені під київськими каштанами. Вони почали накривати стіл, і за кілька хвилин на столі з'явилися пляшки з вином і горілкою, а також тарілки з холодною перекускою. У кімнаті зашуміло-загуділо, як у якомусь величезному вулику. Всі ми посідали за стіл. Я сидів між Шкурупієм і Полторацьким з одного боку стола, коло Полторацького кололітератор, якого звали Васильком. З другого боку стола сидів Олекса Влизько між двома дівчатами і ліворуч від однієї з них, русявої, як китиця достиглої пшениці, сидів господар квартири. Праворуч, коло чорнявки, Маловічко.

Усі говорили, але, здавалося, ніхто нікого не слухав. Усі були зайняті їжею і трунками. Дівчата навипередки писали Влизькові пальцями в повітрі, а він реготав

¹⁴ Про Андрія Головка ширилося, що він забив свою дружину на Шведській могилі.

якимсь деркотливим сміхом і захоплено тиснув їм руки, а вони скрадливо тиснули йому.

Дивлючись на них, я не дивувався цьому. Влизько, хоч був ще досить молодий (йому в лютому 1933 року кінчилося 25 років), а вже, як поет, був відомий в Україні, як скажемо, Маяковський у Московії. Та й на вигляд був кремезний, здоровий, міцний, а, крім того, ще й гарний. Тому все це виробило в нього самовпевнення, сміливість, відвагу в чоловічому товаристві й не менш у жіночому.

Як поет, Влизько став відомий в Україні з 1925 року, сімнадцятилітнім хлопцем, після кількох видрукованих віршів у літературних журналах. Особливо поширилася про нього слава після виходу з друку його першої збірки поезій — “За всіх скажу”. У цих поезіях він виявив себе талановитим і зрілим поетом, який дуже добре володів задумами, змістом, художніми засобами й технікою вірша. Одночасно в кожному своєму поетичному творі він був ортодоксальним співцем московсько-комуністичного режиму і його розбишацької й людоненависної системи. Як, наприклад:

“Щодня, щомісяця, щороку,
Ростем нестримано в захмар
(А дні біжать спокійним кроком,
Перегортають календар!)

І знаєм ми: з кремезним духом —
Ніхто не рине в стуму, в транс! ...
Бо все розміреніше — рухи!
Бо все крицевіше — баланс!”

Московські партійні вельможі, що “Україну правили”, і їхні холуї малороси, побачивши в ньому талановитого творця, який безапеляційно може проносити в українські маси їхні прагнення й затії щодо фізичного й духового перетворення українців на москвинів чи росіян, як вони почали звати себе з початку вісімнадцятого сторіччя, а Україну на Московію, підняли його, як часто

висловлюються, до самого неба. Особливо московський імперіальний холуй українського роду Андрій Хвиля і відомий український критик Яків Савченко. Останній, мабуть, щоб застрахувати себе перед знищенням.

Хвалебні статті цих і інших “марксистських” критиків про Влизьків непересічний “соціалістичний” талант і “марксистсько” витриману творчість відчинили йому двері до московських емісарів у підсоветській Україні, а також в українські видавництва. Він щороку видає по книжці, а часом і по дві, великими тиражами. В кінці 1928 року він у товаристві українських поетів Семенка й Терещенка подорожує по німецькій землі, а пізніше — по окупованому москвинами Памірі, щоб після повернення відбити в своїх творах “клясову боротьбу” в капіталістичній Німеччині і невпинну війну російських червоних завойовників з басмачами, тобто — мусульманськими повстанцями. Повернувшись з подорожі, Влизько виконав своє завдання краще, як хто інший перед ним. За ці літературні подарунки окупаційній владі в Україні йому, як з рукава, посипалися гонорари і, крім цього, він дістав від його поклонників у Миськраді велику квартиру на Стрілецькій. Хоча й у підвалі, але з кількох кімнат, а це було просто таки щось неймовірне в Києві в умовах страшної людської тісноти.

Одне слово, партійні вельможі і їхні літературно-критичні підспівувачі розтрубили про нього, як про появу в советсько-українській літературі найяскравішого й найвідданішого вартового московсько-советської окупації України й їхньої нищівної системи. І Влизько став не лише відомим поетом, а й людиною окресленою загадковістю, що не раз і не два межувало з легендарністю. А це по суті були лише вибрики, кпини й позерство перехваленого талановитого юнака.

... Незадовго перед моїм від'їздом з Харкова до Києва мої знайомі розповіли мені про такі Влизькові химери. Від'їжджаючи десь на початку 1929 року з Берліну, Влизько в готелі спакувався і, не повідомивши готельну обслугу, спустив свою валізку мотузком з третьо-

го чи четвертого поверху додолу, непомітно вирушив з нею на залізничну станцію й поїхав додому. Готельники, виявивши його втечу, звернулися за розрахунком до со-ветського посольства. Посольство, розплатившись за Влизька з готельниками, негайно повідомило про цю Влизькову історійку підсоветський уряд в Україні. Голова ж уряду — тоді, здається, Улас Чубар, повідомив про це наркома освіти Миколу Скрипника, а той викликав до себе Олексу Влизька.

— Ти що втяв у Берліні? — спитав Скрипник розгнівано у Влизька, пишучи йому пальцем у повітрі.

— Нічого особливого, — відповів Олекса Влизько.

— Не розплатившись утік з Берліну... і кажеш нічого особливого?

— Нічого особливого, — майже скрикнув Влизько, — бо ваш фінансовий відділ вирядив мене до Берліну, як жебрака. Тому я не тільки не міг розплатитися в готелі, а останні дні ходив з порожнім шлунком, а основне не міг зібрати усіх запланованих матеріялів для чергових двох моїх книжок.

— А чому ти не звернувся до нашого посольства в Берліні по фінансову допомогу?

— Я звертався.

— І що?

— Нічого. Навіть не хотіли бачити мене.

— Г-г-у-у! — промурмотів Скрипник. — Я розгляну цю справу. А ти вважай, щоб носом не зарив у землю... Іди додому й пиши...

У кінці двадцятих років Влизько втяв іншу історійку, яка розсмішила в Україні тисячі людей.

Десь серед літа він виїхав з Теренем Масенком та ще кількома українськими поетами до Одеси. Звичайно, вони виїхали туди провести гарно час, але в Сове-тах завжди правду закривали брехнею і тому сповістили в пресі, що вони поїхали в одеський порт збирати матеріяли для нових поезій. Насправді ж вони вилежувалися з одеситками на чорноморському пляжі або й без них — залежно від того, як щастило їм.

Одного дня, викупавшись у Чорному морі, усі полягали на піску й міцно заснули. Не спав лише Влизько. Він підвів голову й, переконавшись, що всі сплять, помалу підвівся, лишив одержу й валізку з хлібом і ковбасою коло хлопців і в трусиках дуже швидко подався до готелю. В дорозі купив собі сорочку й штани й, одягнувшись, поїхав поїздом додому — в Київ.

Десь за півгодини прокинувся Терень Масенко й, побачивши замість Влизька лише його одержу, вдарив на тривогу:

— Гей, хлопці, вставайте! — крикнув він. — Влизько втопився!

— Влизько?

— Влизько! Не вийшов на берег. Ось його одержа, а його нема.

Усі схопилися й злякано почали дивитися між людьми, що купалися в морі. Але Влизька між ними не було. Літературну братію охопив жах. Усі хлопці одяглися і швидко повернулися до готелю.

— Кого сповістити про загибель Влизькову? — спитав хтось.

— У першу чергу редакцію “Літературної газети”, — відповів Масенко. — Звідти сумна звістка розійдеться по всіх організаціях — партійних, громадських і літературно-мистецьких.

Так і зробили — послали телеграму про смерть Влизькову в Харків до “Літературної газети”. Її редактори відразу зварганили величезного й дуже сумного некролога, який з’явився в черговому числі. В Харкові й Києві в партійних і письменницьких колах почали створювати похоронну комісію, але Влизькового тіла не було, — ніяк не могли його знайти. Тому створення комісії відклали, поки не знайдуть його.

Тим часом Олекса Влизько посидів кілька днів у себе вдома й нарешті вирішив вийти з хати на чисте повітря. Незабаром він уже йшов Фундуклеївською вулицею. Не далеко від будинку Робосу¹⁵ він здала помі-

¹⁵ Робітників Освіти.

тив Якова Савченка й хотів його обійти. Але Савченко також помітив Влизька і з переляку спинився, і в нього забігали швидкі карі очі й заскакали вії. Тим часом Влизько вирішив проскочити повз Савченка, а той спинив його.

— Свят, свят, свят! — скрикнув він, махаючи рукою до Влизька й пишучи це пальцем у повітрі. — Чи ти — це дійсно ти, чи нечиста сила?! Якщо це ти, то перехрестися.

Влизько вишкірив зуби й викинув з себе гуркотливий регіт.

— Перехрестися, то я повірю, що це ти, — домагався Савченко, написавши це в повітрі.

Але Влизько зареготав ще дужче.

— І навіщо ти втяв оце? — наполягав на нього Савченко.

— Щоб пробудити вгодованого обивателя, — відповів йому Олекса.

— Чи ти читав некролога в “Літературній газеті” про твою смерть?

Із Влизька знову вирвався гуркотливий регіт. Вираз його обличчя не мінявся, ніби все йому було “тринтрава”. Савченко махнув рукою й показав нею на двері будинку, напроти якого стояли.

— Ходімо в Робос — вип’ємо по кухлю пива.

Ще кілька епізодів з Влизькових пригод пригадалися мені, але я викинув їх геть з моєї голови, бо час і місце були не для них. Оковита все більше й більше розворушувала язика.

— Як там у Ленінграді, — спитав удруге чи втретє у мене Шкурупій. — Чи є там що жувати?

Коло мене з другого боку сидів Полторацький, советський придворний критик, чи придворний гавкун, як таких називали. Тому я мусів контролювати кожне слово.

— Жувати? — перепитав я. — Безперечно є. А чому ж не могло б там бути?

Примруживши око, Шкурупій більш не питав про це, бо це питання було найслизькіше. Він змінив цю платівку на літературну.

— Що ж ти пишеш і якою мовою?

— Пробую писати вірші й прозу. Звичайно, нашою мовою.

Я не сказав *рідною*, бо за це обвинувачували в українському буржуазному націоналізмі, а це рівнялося смерті.

— Не російською, — спитав Шкурупій.

— Ні. Російською я вмію лише розмовляти. Але писати — ні. Щоб писати, — треба в ній вродитися й вирости. Ви це, звичайно, краще розумієте від мене.

— Не *ви*, а *ти*, — поправив він мені. — Так буде ліпше. — Він глянув на мене своїми добрячими очима й вів далі: — Значить, ти також причащаєшся в прозі. Це добре. Ти молодший, енергійніший і затулиш собою Андрія Головка.

— Не думаю. Він уже по коліна в літературі, а я лише по кісточки.

Шкурупій зайшовся сміхом, а за ним і Полторацький.

— Головка — це справжнє твоє прізвище? — спитав Полторацький у мене.

— Справжнє.

Шкурупій схилився до мене й сказав:

— Чи відомо тобі, що Андрій Головка був не Головка, а Дерід.

— Дерід?

— Так. А звідси — якщо він не вкрав у тебе, то десь узяв собі твоє прізвище. Він узяв твоє, ти візьми його. Звичайно, як літературний псевдонім. Він скисне від цієї несподіванки. Це буде для наших письменників фурор. Ти блискавкою блиснеш в літературі. З першої книжки. Пам'ятай про це.

— Пам'ятатиму, — сказав я сміючись. Випивши за його здоров'я, я побажав йому створити подібний твір до його опублікованого роману "Двері в день", яким нещодавно захоплювався.

Перед відходом з цього спеціального “бенкету” Шкурпій, Влизько і я обмінялися адресами й обіцяли частіше зустрічатися.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Другого дня вранці Іван Маловічко пішов у місто зустрітися з своїми давніми знайомими, які втекли до Києва від примусової колективізації. Я подався глянути на місто, якого не бачив з пізньої осені 1928 року.

Був теплий соняшний ранок з чудовим блакитним небом, яке широчезною банею нависало над мовчазним і сірим містом з темними й немов би примруженими вікнами. Ідучи поколеним і пощербленим хідником, я, перш за все, дивився на будинки. Вони були обдерті, вилинялі й ніби схилені, й нагадували мені жебраків з сумними вицвілими очима. Продовж майже п’яти років вони настільки змінилися, що їх тяжко було впізнати. І це було на Хрещатику — в самому серці міста. То що ж діялося далі — за Хрещатиком? Старовинне місто ніби умирало за однією з сотень советською обіцянкою: ¹⁶ “Ми старе разрушім, а новое построім!” Але старе валилося й ніде не виднілося нового.

Я помалу прямував далі Хрещатиком. Хоч це був будній день, чи робочий, як дні під советами називали, але на Хрещатику щодалі збільшувалася людність і ніби не йшла, а сунула. Куди ці люди поспішали? Куди? — у черги. За їжею до Гастроному ¹⁷ і якоюсь одежиною до Універмагу. ¹⁸ Повз Універмаг гадюкою вилася черга з сотнями худих, блідих і втомлених людей, які з опівночі стояли тут, щоб купити щось на себе й на своїх дітей.

Це саме творилося коло Гастроному — на розі Хрещатика і Фундуклеївської чи червоного ризника Леніна,

¹⁶ Ми старе зруйнуємо, а нове збудуємо.

¹⁷ Продуктова крамниця.

¹⁸ Крамниця одягу.

як тепер називали її. Я з болем дивився на цих людей, а особливо на дітей, які стояли в черзі з своїми матерями або бабунями, щоб дістати кілограм комерційного хліба й пару сот грамів тюльки.¹⁹

Я приглядався до всього цього, і тяжкі думки немов би розривали мені голову. Це ж лише початок соціалізму. Початок, як комуністи трублять — комуністичного раю, в якому за їхньою піснею всі будуть рівні, всі будуть ситі, всі будуть веселі, всі будуть здорові. І я глянув на людську чергу під Гастрономом і на людей, що проходили повз мене. Під Гастрономом люди були виснажені тяжкою працею й недоїданням, а ті, що повз мене проходили, здебільшого були повнокровні й переобтяжені вагою від надмірного пересичення. Це були комуністичні тузи й їхні зазноси — передовики червоно-буржуазної кляси...

Я ще трохи постояв і звернув на Фундуклеївську.

Цю чудову вулицю, що мліла під каштанами, за царизму називали ім'ям російського губернатора Фундуклеєва, який у свій час правив Україною. З навалою червоних москвинів цю вулицю перейменували куди вище — ім'ям Леніна, тобто новітнього царя червоно-московської імперії...

Ця вулиця, що прямовисно спадала на Хрещатик, також була широка, але відрізнялася від нього тим, що її оздоблювали каштани. Посаджені в один ряд, вони, як якісь людоподібні велетні з величезними зеленими головами, ніби йшли один за одним до Великої Володимирської, чи вулиці Короленка,²⁰ яку так назвали за московсько-советської окупації. Між лапатим каштановим листям саме тепер наливалися свічки цвіту, які ось-ось готові були запалитися й освітити побляклі й примружені будинки.

Ідучи хідником, я не зводив з них очей. Незабаром минув Пушкінську вулицю, названу за царських часів

¹⁹ Маленька нечищена солонорибка.

²⁰ Письменник Короленко походив з українського роду, але писав московською мовою.

ім'ям російського поета Пушкіна — вихвалювача царя Миколи I і його режиму.

Споглядаючи “нашу не свою” Фундуклеївсько-Ленінську вулицю, я прямував, не поспішаючи, далі. З другого боку Фундуклеївської тягнувся будинок Української Академії Наук, яка тепер стала філією Всесоюзної (тобто — Російської) Академії Наук з осідком у Москві. Пройшовши ще трохи, я зупинився під каштаном і глянув на цей будинок, на який не раз задивлявся в кінці двадцятих років. Він так само нібито був білий, але з темними плямами, бо, можливо, ще з тих часів не мав на собі щітки з фарбою. Також віконні рами були темні, не помальовані. Москві не треба було будинків, звідки світилося б в Україну сяйво науки. А головно людей, які цим сяйвом освічували б українську людність. Тому ще з другої половини двадцятих років московські червоні окупанти України в брутальний (природньо-московський) спосіб під буржуазно-націоналістичним (читайте патріотично-українським) закидом усунули з Академії Наук істориків України, в першу чергу Грушевського; істориків української літератури, в першу чергу Єфремова. Тепер “взялися” за “зближення” української мови з московською, тобто — за тотальне знищення її, нашої віковичної мови.

За Марксом і Леніним в комуністичному суспільстві мусить бути лише одна мова. Отож коли оцим комуністичним суспільством будуть Совети (тобто Московщина), то в них українська мова, і мови інших народів, згинуть. На їхньому місці лишиться лише одна мова — “мова” Леніна - Сталіна, а це московська мова. Про це відверто пишеться в советських журналах і газетах. З них я довідався, що “зближувати” українську й московську мову Сталін особисто доручив другому секретареві ЦК КП(б)У Постишеву, спеціально надісланому в цій справі з Москви. Постишев у свою чергу доручив це комісарові освіти Затонському; Затонський — своєму заступникові Андрієві Хвилі, україномовному різникові, як його називали, а Андрій Хвиля доручив “зближення” експертів української мови Наумові (Нухимові) Кагановичу

— з жидівського роду, і його “україномовній” компанії. “Зближення” відбувалося під гаслом Андрія Хвилі: “Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті”.²¹ Усі справжні експерти української мови й літератури, які покищо ще перебували в будинку Академії Наук, на який оце я дивився, насторожилися в нервовому чеканні, що станеться з ними й нашою мовою. Я з сумом відвернув голову від цього будинку і швидко попрямував далі до Великої Володимирської.

Сонце вже міцніше пробивалося крізь лапате каштанове листя й плело на хіднику різноформні візерунки. Вони скакали й переливалися в міцнішому й міцнішому світлі, і я з захопленням дивився на них. Як було б чудово, коли б у такому веселому світлі переливалися наші люди й їхнє життя? Це ж так легко здійснити, обдарувавши їх волею, пошаною, любов’ю. Але я лише з гнітливим усміхом махнув рукою і ще швидше попрямував далі.

Незабаром я опинився на перехресті Фундуклеївської й Великої Володимирської. По той бік цієї вулиці височів триповерховий оперний театр, який, здавалося мені, дивився на мене округленими вгорі й примруженими вікнами. Ліворуч, по той бік Фундуклеївської, немов би дрімав під каштанами білий будинок. Він був з круглою скляною банею, обтягнутою вгорі на фронті стьожкою з людськими фігурами. В кінці двадцятих років, сказав мені, оглядаючись, мій брат Юрій, що в цьому будинку в 1917-1918 рр. засідав український уряд. Звичайно, за московсько-советських часів кияни (чи київські гості з інших частин України) про це говорили тихо, бо за цю згадку гепеушники хапали наших людей і нищили. Червоні москвини при кожній нагоді говорили, що в 1917-1920 роках ніякої української держави й ніяких українських урядів (ні республіканського ні монархічного) не було й *не могло бути*. Була лише, горлали вони, українська буржуазно-націоналістична банда,

²¹ А. Хвиля. „Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті”, стор. 108, Харків 1933 р.

яка хотіла запродати Україну німцям, полякам, румунам, мадярам і т. д. і т. д., а українців віддати їм у неволю. Про ці московські ворожі видумки я ще хлопчиною довідався від батька й дядька Захарія. Але обидва благали мене закопати це в собі й відкопати, коли настане відповідна година. В цьому будинку, як я довідався пізніше, комуністи влаштували музей Леніна.

Оглянувши цей будинок з глибоким піетизмом, я перейшов Фундуклеївську і швидше пройшов повз нього, бо зупинятись коло будинків з українським минулим було небезпечно. Повсюдні й пильні сексотів відразу звернули б на мене увагу і мою цікавість, і як ті павуки затягнули б мене в свої сіті. І коли б не з'їли, то випустили б потовченого й покусаного.

А покищо я йшов і йшов Великою Володимирською й незабаром зупинився. Ліворуч від мене тягнувся розбуджений парк, а з правого — університет. Я йшов до нього. Фактично до університетської бібліотеки.

Як я вже згадував, — крім поезій я почав писати оповідання, і мені дуже хотілося хоч годину почитати щось з Кнута Гамсуна, славнозвісного норвежського письменника. Я дуже захоплювався його творами. Його "Пан" і "Вікторія" викликали в мене незабутнє враження, яке залишилося в моїй уяві назавжди.

Але замість того, щоб перейти на другий бік, я якусь хвилину дивився на університетський будинок. Він був довгий, двоповерховий, посередині з вісьмома свічкоподібними колонами. Своею веселою формою він заспокоював вас, але в той же час дратував червоним облупленим кольором. Про цей колір ходили різні версії. Однією з них була — нібито за царських часів його покарали за студентський революційний рух у ньому. Чи так було, — не знаю. У кожному разі московські комуністи цей колір залишили, як колір своєї московсько-советської імперії. Цей колір завжди асоціювався в мене з арештами, катуванням, убивствами, а звідси з ріками пролитої української крові в гвалтованій Україні і в московсько-сибірських застінках і концентраках. Тому, щоб не ди-

витися на цей колір, я вирішив якнайшвидше ввійти в університетську бібліотеку.

З цією думкою я помітив на Велико-Володимирській групі хлопців і дівчат, що вийшла з-поміж колон і прямувала хідником у напрямку Фундуклеївської. Я перетяв Велико-Володимирську і, зупинившись на хіднику попереду цієї групи, глянув на цю молодь.

Це, з усього видно, були університетські студенти. Вони йшли з опущеними сумними обличчями, час від часу кидаючи приємними й шанобливими поглядами на не молоду але й не стару людину, яка їм у відповідь лише болісно всміхалася.

Група з загадковою людиною підступила до мене ближче, і я глянув на цю людину зблизька. Цей незнайомий з майже кругловидим обличчям, з м'ясистим кирпатим носом і трохи випхнутими наперед устами, нагадав мені Сократа, якого нещодавно я бачив на малюнку в бібліотеці в будинку ім. Блакитного в Харкові. Цей дивний незнайомий, до якого я так пильно приглядався, не блищав ні зростом, ні постаттю, ні вродливістю. Але його надзвичайно розумний вигляд, вигляд неабиякого інтелектуала й ерудита, ніби намагнітив усю групу, і вона пливла за ним, як ріка під час повені. Я пильніше глянув на цього дивного незнайомого і на якусь мить зустрівся з його синіми вдумливими очима.

— Хто це? — спитав я в чорнявої з смаглявим обличчям дівчини, в якій на плечах рухалася довга чорна коса.

— Зеров, — відповіла вона гордо. — Професор Зеров! Ти чув про нього?!

— Чув!... Багато чув... у Ленінграді...

— Ти з Ленінграду?

— Так.

Вона уповільнила крок і зупинилася біля мене.

— В Ленінграді розмовляють нашою мовою? — спитала вона здивовано.

— Ні, — відповів я. — Розмовляють лише своєю.

— А ти ж розмовляєш нашою.

— Я прибув до Ленінграду з своєю мовою.
— І говорив там нею?
— Ні.
— Чому?
— Там не можна *нею* говорити. І ніякою... крім російської.

— Забороняють?

— Ні. Тобто — офіційно ні. Але дивляться на тебе, як на злочинця, коли ти розмовляєш нею.

Дівчина сумно похитала головою.

— У нас також офіційно не забороняють, — сказала вона. — Але говорити нею не можна. В першу чергу нам, студентам. І професор Зеров став у її, нашої мови, в обороні... І не лише мови. Ти, звичайно, чув про це...

— Чув.

— В університеті всі говорять, що його усунуть з керівника катедри української літератури. Тому він весь час перебуває в нашому оточенні...

Вона гнівно махнула рукою й побігла до своєї групи. Я здивовано глянув їй у слід і подався до університетської бібліотеки.

У бібліотеці я замовив “Голод” Кнута Гамсуна московською мовою, бо в українській не було. Москвини, чи “старші наші брати”, як вони називали себе, не поспішали вводити в Україну перекладну літературу українською мовою. У двадцятих роках нашого віку дозволили нашим видавництвам видати деякі переклади з іноземних мов, і після цього раптом зупинили їх. Бо як, говорили вони, українська мова не надається для перекладів. Так само створили ворожу атмосферу щодо перекладів українською мовою романсів, модерних пісень, говорили, українська мова груба і що українці можуть *покищо* вживати своєї мови лише в селах.

У кожному разі оскаженілі наші “старші брати” проголосили в Україні волю на папері (для одурманеного ними західнього світу) й повну неволю в дійсності. Вони знали і знають, що знищити мову — це знищити націю. І це при Сталінові здійснювалося швидким кро-

ком. У Харкові половину шкіл змосковлено. Також змосковлено університет і інститути. Свою конституцію, в якій з початку до кінця літери репетували: — Воля! Воля! Воля аж до відокремлення України! — москвини з ехидним реготом використали в туалеті. Але про це треба було мовчати, інакше — вас нищили раптово або повільно. Не дивлячись на здійснюване ними людовбивство, українці про це говорили. Одні в собі — в думці, інші тихо. Але поміж ними були такі, які *на весь голос* говорили. У Харкові — Хвильовий. У Києві — Зеров. Щоб гепоушники, як я вже згадував, не бабралися в душі й тілі Хвильового, то він перегородив пострілом дорогу між собою й ними. Що ж станеться з професором Зеровим — феноменальним ерудитом і вченим світового значення? . .

Моя долоня лежала на Гамсунівій закритій книзі. Від наплилих тяжких дум, здавалося мені, всі клітини переверталися в мені. Що взагалі станеться через рік, п'ять, десять і більше років в Україні? Уже в селах мільйони українців умерли голодною смертю. Невже тепер прийшла черга до міст — відтяти українському народові голову? Лишити з нього обрубок під ногами московської потвори?

У моїй уяві, як у калейдоскопі, мінялися дві поста-ті — Хвильового й Зерова. З цими тяжкими думками я повернув невідкриту книгу улюбленого автора і в поспі-ху вийшов з бібліотеки.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Цього ж дня по полудні ми з Маловічком вирушили поїздом з Києва на Уманщину.

Це була найлюбіша моя місцевість в Україні, де я провів своє дитинство й юнацтво. Оця місцевість справді була чудесна. Знаходячись в українському лісостепі, була вкрита дубовими лісами й високими горбами з гранітними скелями й глибокими долинами, між якими красувалися українські села. Всі ці села потопали в яблуневих садах, але чомусь до них прилипла назва *вишневі* й тому їх називали вишневими селами.

До московсько-комуністичного поневолення тут був справжній рай на землі. Хоч ця місцевість, як уся Україна, була під московсько-царською зверхністю, але крім шкіл з московською мовою, тут нічого їхнього більш не було.²² Українці жили своїм споконвічним життям з своїми звичаями, традиціями, з своїми незмінними рисами характеру, з своїми звичками, а головно з вжиттям своєї рідної мови, не дивлячись на жодну заборону. Фактично, заборона була лише в установах, але не в народі. Українці цієї заборони не лише не визнавали й не дотримувалися її, а кепкували з неї і москвинів з їхньою мовою й культурою, ставлячи вище мову й культуру свою. Більше того, на приїжджих москвинів (здебільшого московських робітників, що приїжджали в Україну на тимчасові заробітки) українці дивилися згіржливо, принизливо, називаючи їх не росіянами й навіть не москвинами чи москалями, а *кацапами*.

Українці дуже любили свою землю. Любили її незвичайно глибокою любов'ю й любили на ній працюва-

²² В царський час українську мову москалі заборонили вживати в Україні в школах, установах і в церквах.

ти. Але тільки на своїй землі. Не на поміщицько-панській і советсько-панській, а на *своїй* землі. На чужій землі, та ще під примусом, вони не знаходили собі місця. Вони просто таки хворіли.

Отож на своїй землі вони заводили казкові господарства. Обов'язково з фруктовими садами, овочевими горами й садибами, обсадженими тополями, берестами чи білими акаціями. Це робилося з людської любови до праці, з динаміки й непосидючости. Хто більш віддавався праці, той мав більш усього, що тільки могла дати родюча українська земля. Звичайно, в Україні, як скрізь, були ледарі й нероби, які не дбали про розвиток своїх господарств. Але й такі, як кажуть, мали їсти й пити й у чому ходити. В Україні до московсько-червоної пошести голоду не було ніколи. Були в її історії погані роки, але голоду не було. Голод ввійшов в Україну з інтернаціональним комунізмом. Перший голод 1921 року зробили Володимир Ленін і Лев Троцький за рецептом Карла Маркса — реквізицією (викачкою) хліба в дрібної буржуазії (селянства). Голод у 1933 році зробили Йосиф Сталін і Лазар Каганович за рецептом Володимира Леніна також реквізицією хліба, але тотальною, копаючи в хатах, під стінами й, навіть, під печами, конфіскуючи, навіть, городне насіння з склянок...

Поїзд нарешті наближався до Уманщини. До моєї золотой Уманщини, яку я покинув в кінці НЕПу, в 1928 році.

НЕП — це була Нова Економічна Політика, якою Ленін з своєю інтернаціональною бандою хотів обманом тимчасово прислати поневолені народи й у першу чергу найчисленніший з них — народ український. Тобто, після кривавого воєнного комунізму, він на деякий час віддав знищені московськими большевиками в чотирирічній війні з вільними українцями багатства в приватні руки. У першу чергу сільське господарство, дрібну промисловість і торгівлю. Метою його було — втихомирити незмовклі визвольні змагання приборканих народів і в цей час самим, як говорили вони, вбитися в пир'я.

За п'ять-шість років приватна праця змінила московсько-советську імперію до невпізнання. В Україні, як казали, потекли ріки медом і молоком. Такою я покинув Уманщину.

Уже давно поїзд проскочив Хвастів, Білу Церкву, Миронівку, Шполу й усе ближче й ближче наближався до Катеринополя — нашої останньої зупинки перед Звенигородкою. У цьому чудовому куточку в 1928 році я дуже коротко вчителював, — після викриття мого соціального походження, ридajući, утік я звідти серед ночі...

За моєї пам'яті ця боголюблена місцевість потопала в садах і в золоті пшеничних ланів. Поміж ними стриміли майже до неба дубові й бучкові ліси. А люди — шевченківські люди²³ — з гордістю дивилися на плоди своєї праці.

Я пильно придивлявся до сіл і хуторів, що пролітали повз поїзд. А що ж тепер? Сади й ліси вирубані. Хати обдерті з вишкіреними стріхами й перекошеними вікнами. Коло хат нікого не видно, тільки де-не-де на полях люди овечими купками щось роблять коровами й кінями в одній упряжі. А тут же, за моєї пам'яті, були велетні тілом і духом. Тепер ця місцевість, здавалося мені, ще трагічніше виглядала, як це було під Києвом. Я дивився на цю руїну й мені тяжко було дихати. Маловічко стояв блідий і в нього по щоках неугавно текли сльози.

— Що вони вчинили? Що вчинили? — шепотів він, дивлючись на мене в розпачі.

— Те, що й усюди, — відповів я й додав: — ... на нашій землі... Але витри сльози, бо тут лазять сексоти. Чи тобі твоя головешка набридла?

— Коли я дивлюся на цю руїну, то божеволію...

— То ходімо в купе.

І ми пішли.

У нашому купе сиділи коло вікна два черевані з заплилими жиром очима. Вони ввійшли в вагон, а потім

²³ У цій місцевості народився й виростав Т. Шевченко.

у наше купе на станції, яка оце лишалася позаду. Тому ми вперше бачили їх і не знали, що це були за "птиці". Але виглядали вони так, як виглядають партійно-урядові тузи з місцевого начальства.

Ми сіли поруч з ними.

— Куди ви їдете, ребята? ²⁴ — спитав один з них чистою московською мовою. Він мав коротку й товсту шию — товщини його голови, яка, оця дивоглядна шия, дуже виділялася на короткому тұлубі.

— У Звенигородку, а потім у Лисянку, — відповів я.

— В колгоспи?

— Ні. В Райсоюзи.

Його партнер у зеленого кольору військовому френчі й у такому ж галіфе, на вигляд бұцматий і сұтұлуватий чоловік, мовчав, зиркаючи на мене своїми колючими рудими очима.

— То, значить, ви кооператори? — спитав короткоший, бігаючи своїми ожирілими очима, спочатку по мені, а потім по Маловічкові. Маловічко немов би сидів у дрімоті.

— Ні, — відповів я. — Ми не кооператори. Ми — журналісти.

Моя відповідь оживила в короткошийого обличчя. Бұцматий сидів нерухомо, як мумія. Раптом короткоший засміявся до нас, подав нам руку, і сказав, які вони посідають становища. Короткоший був секретарем Районового Партійного Комітету, а бұцматий — начальник Звенигородського політвідділу.

— Що ж ви будете в нас робити? — спитав короткоший.

— Що робити? — сказав я. — Ознайомимося з роботою Райсоюзу й напишемо про неї до харківської кооперативної газети.

Він пильно глянув на нас і сказав погрозливым тоном:

— Перед тим, як писатимете, вступіть у Райпартком до мене.

²⁴ Хлопці.

Маловічко з усмішкою підморгнув мені, і я відповів цьому Звенигородському пурисові:

— Вступити? Безперечно вступимо.

Обидва відразу відвернулись від нас і почали говорити про здобуті ними успіхи в Звенигородському районі.

— Тепер уже всі працюють у колгоспі, — говорив секретар Райпарткому заглибленому в собі начальникові Політвідділу. — Ворухаться як змії, але працюють.

— Коли стоїмо коло них, то працюють, — промовив уперше начальник Політвідділу. — Але тільки крок відійдеш, то вони сідають і мовчки дивляться на сонце.

Голос з нього гудів, як з бочки. Секретар Райпарткому, здавалося, хотів сказати: “Підожди, підожди”..., але сказав зовсім інше:

— Це залишки минулого. Відрижка, яку наш час вилікує. На місці дрібнобуржуазного селянства незабаром буде селянство пролетарське, а це вже більш, як пів шляху до соціалізму.

Я слухав це з почуттям огиди й це саме бачив на Маловічковому обличчі. Мені хотілося від них відійти. Якнайшвидше відійти, щоб цих потвор не слухати й навіть не дивитися на них. І мене відтягнув з цієї задушливої ситуації Іван.

— Ми під'їжджаємо до нашої залізничної станції, — сказав він. — Ходімо глянемо в вікно.

Ми вийшли з купе в коридорчик. Крізь вікно бризнуло сонячне проміння, і мені неначе б полегшало в грудях і стало легше дихати.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Десь за п'ятнадцять хвилин ми були в Катеринополі. Від цієї залізничної станції нам якось треба було дістатися до Звенигородки.

На пероні було безлюдно. Також було безлюдно в маленькій станційній залі. Від станції до Звенигородки було десь з вісім кілометрів, — іти пішки було далеко.

В начальника станції ми довідалися, що тут дуже рідко бувають підводи, якими можна дістатися до Звенигородки. Дістатися можна лише тоді, коли спеціально за кимсь приїжджають. Але тепер, весною, це було неможливо, бо вцілілі люди й коні з ранку до вечора були на полі.

У станційній залі було задушливо. Ми вийшли на двір на станційну площу і вирішили трохи на ній побути. Може хтось прибується. В цю хвилину мені зовсім не гадано влетіла в голову досить приємна думка.

— Слухай, Іавне, — сказав я до Маловічка. — За цими пурисами, з якими ми познайомилися в вагоні, напевно хтось приїде.

— Я думаю, — відповів він байдужим голосом.

— Чи не підкинуть вони нас до Звенигородки?

— Вони? — Він засміявся.

Якраз у цей час загуркотів “Газик”,²⁵ спинившись біля станції. Ми стежили, за ким він приїхав. Незабаром з станції вийшли наші “знайомі” і, глянувши на нас, як кажуть у Московії — “з високої колокольні”,²⁶ залізли, як два кабани, в авто. Авто загуркотіло, чмихнуло димом і, піднявши гору пилюки, погналося в поле. Іван сердито блиснув очима і навздогін районувій владі, брудно вилаявся.

— Це нічого не допоможе тобі, — сказав я до нього. — Тільки бруд лишиться на язиці.

— Не терплю цієї зарази, — сказав він гнівно. — Поміщики! З’явилися нові поміщики, щоб їх грім побив!

— Нехай поб’є, а ти тим часом бережи своє здоров’я. Берімо чемодани й гайда в поле.

— Ходімо, — погодився він, і ми пішли.

А довкола нас і над нами був чудовий сонячний день. Жодної хмарки на небі, ніби оце тільки помальовано його густою блискучою блакитною фарбою. Але, глянувши на село, з якого ми щойно вийшли, мені стало не по собі. Напроти веселого неба тяглася сумна земля. Здавалося мені, ніби незадовго перед цим промчала тут буря

²⁵ Трактороподібне авто, зроблене за тодішньою американською моделлю.

²⁶ З високої дзвіниці.

з вогнем, поламавши й попаливши садки, позривавши сніпки з дахів, пооббивавши глину з колишніх білих хат, позносивши тини й загорожі...

Я вглядався ще і ще в цей Катеринополь, у це нещасне село, яке, так само як і інші українські села, нещодавно цвіло, наповнювалося світлом, кольорами, запахом і *гамором*. Але тепер у ньому було, як у пустині... Як в усіх тих селах, що їх я бачив ранньою весною на Красноградщині, як в усіх тих селах, на які я дивився з поїзда...

— Ніби пройшли Україною татари, — сказав я скорше сам до себе, як до Маловічка.

— Татари? — вихопився Маловічко. — Татари присунули й відсунулись до дідька. А ці лишилися, як бруд смердючий і їдкий на нашім тілі. Але ми не скоримось, не скоримось ніколи!...

Ми якось дотьопали до Звенигородки аж увечорі. В дорозі ми трохи потомилися і нам треба було відпочити. У містечку ми питали про готель у кількох людей, але люди бачили, що ми приїжджі, й мочки відходили від нас, як від якоїсь зарази. Нарешті ми самі майже навпомацки дісталися до готелю в центрі містечка.

Це, фактично був не готель, а заїзд. Дуже брудний і смердючий, від чого в нас переверталось в середині. Але ми муіли десь переночувати, а головню втихомирити наші порожні шлунки. Але чим? Крамниці були зачинені. Було лише пару їдалень для загального користування й пару для "ответственных работников",²⁷ тобто — районних партійно-поліційних тузів. Ці їдальні також були зачинені. Наші пошуки поживи були марні.

Маловічко гнівався й обливав советську владу брудною лайкою. Я гамував його, бо коли б хтось доніс про це в ГеПеУ, то його б відразу розстріляли. А за лаяння Сталіна й членів Політбюра перед розстрілом тяжко катували.

— Іване! — сказав я. — Вважай. Якщо тобі набридло жити, то вмри з громом, а не собачою смертю. Тому

²⁷ В перекладі укр. мовою — відповідальних працівників.

ходімо до господині, нехай щось зварганить нам по-жидівському.

— Я не знаю, як я буду в неї їсти.

— Ротом, — сказав я ї, схопивши його за руку, потягнув до господині заїзду.

І нам у неї пощастило. Вона подала нам цілу курку. Звичайно, за добрі гроші. Але нас це не дивувало. Дивувало лише те, де вона в 1933 році дістала курку? У 1933 році, коли з Харкова до Катеринополя ми не бачили жодної курки. І не тільки курки, а жодної домашньої птиці чи тварини, крім де-не-де пари коней і корів, спільно запряжених у плуги чи сівалки.

— Вона дістала цю курку, а може й кілька курей, у Совхозі,²⁸ що обслуговує додатковими харчами партійних і гепоушників, — сказав Іван з їдкою усмішкою.

— Дістала там, де не світить нам, — відповів я жартом.

Він пильно глянув на мене й хіхікнув.

— Дістала там, де світить лиш оцим новим панам . . .

Отож треба було виконувати наші обов'язки, покладені на нас у Харкові.

Ще ввечері ми вирішили не йти до секретаря Райпарткому, бо не було чого. Спочатку ми мусіли розвідати все в Райсоюзі і аж тоді піти до цього короткопийого, звичайно, якщо на це буде потреба. Зрештою, ми кореспонденти не партійної, а кооперативної газети, і нам нема ніякого діла до нього, як і в нього до нас.

З цими думками ми вирушили до Райсоюзу. Вирушили з порожніми шлунками, бо не було де поспідати. Виявилось, що всі їдальні (а не дві, як нам казали вчора) були закриті, тобто — обслуговували тільки своїх працівників. Ми могли поспідати лише в їдальні, яка обслуговувала працівників Райсоюзу. Тому, після недовгих пошуків, ми зайшли в Райсоюз до голови.

Цей голова, якого звали лише по-батькові Петровичем, був середнього віку й зросту, не дуже гладкий і не дуже худий, з круглою гарбузоватою головою з пампу-

²⁸ Радгоспі.

хуватим обличчям і з кількома чорними бородавками на верхній губі й однією найбільшою з лівого боку носа. Коли ми “відрекомендувалися” йому столичними кореспондентами, то він, як посолений, схопився й перш за все почав тиснути нам долоні й плескати нас по плечах. Він говорив якоюсь дивною українсько-московською мішаниною й по цій його мові й рабській поведінці можна було безпомилково визначити, що він належав до змосковлених євнухів в Україні. Я дивився на нього й у душі реготав. Чого він так старається, цей безсоромний дядько, який за своє непевне становище продався з бєбєхами? Я бачив уже чимало таких, як він, і також бачив, як і де кінчалася їхня дорога.

Тим часом він говорив своїм дивним суржиком:

— Це дуже добре, що ви приїхали. Дуже добре! Якраз у час. Ви потрібні нам. Поможете нам будувати соціалізм. Чи так?

Маловічко насмішливо підморгнув до мене.

— Спробуємо, — відповів він йому.

— Наші колгоспники працюють тепер зразково, — вів далі Петрович, облизуючись. — Тому їм треба підсунути краму. Те, що ми мали, то вже розподілили між колгоспними споживчими.²⁹ Але покищо припало тільки ударникам,³⁰ а ми хочемо дати щось рядовим колгоспникам. Чи так?

— Виходить, — сказав Маловічко.

— Ми вже клопотали за крамом в області, але покищо там тихо. Тепер ви поклопочите в столичній газеті. Чи так?

— Спробуємо, — сказав Маловічко.

— Великолепно, — майже скрикнув Петрович. Він на мить зупинився й нараз вигукнув: — Чи ви вже поснідали? Ні? То зараз поснідаєте!

Ми обидва радісно всміхнулися.

— Якщо ви так просите, — відповів я, — то ми не можемо вам відмовити.

Він підвівся з-за столу й підійшов до нас.

²⁹ Крамницями.

³⁰ Так називали підлабузників — висуванців.

— Підете до нашої закритої їдальні, але з бухгалтером, — сказав він майже пошепки. — Я мушу бути тут.

— Вам видніше, — відповів я.

— Після сніданку притрощаєте назад до мене, — сказав він і хіхикнув собі в руку.

— Притрощаємо, — відповів я.

Він попрямував до дверей. Маловічко, дивлючись йому вслід, глузливо хитнув головою.

Петрович покликав бухгалтера, і ми з ним вийшли.

Цей бухгалтер був років шістдесяти, високий, худорлявий у синьому виношеному вбранні. З його потяглого виголоного обличчя, вкритого глибокими зморшками, дивилися на нас лагідні сиві очі. Він увічливо привітався з нами, і ми попростували вулицею. Ішли мовчки.

— Як вам працюється? — спитав я в нього.

— Як? — Він зиркнув на нас своїми сивими очима.

— Ніяк... А хто ви такі?

— Хіба не сказав вам голова? — спитав Маловічко.

— Голова? Сказав відвести вас. То от я й відводжу.

А хто ви такі?

— Кореспонденти, — сказав Маловічко.

— Звідки?

— З Харкова.

Він глянув на нас, як дивляться на щось дивовижне. Потім ще раз перепитав, і ми ще раз відповіли, що ми такі з Харкова.

Він ще раз пильно оглянув нас і недовірливо всміхнувся:

— То ви писатимете про нас у столичній газеті? — спитав він.

— Самозрозуміло, — відповів Маловічко. — А ви що думали?

— Писатимете, так як воно є?

— Так. А як воно є? — допитувався Маловічко.

— Як? Це не моє діло.

Ми бачили, що він починає задкувати.

— Не ваше діло?

— Моє й не моє... Ви вже взяли на облік у Райпарткомі?

— Ні, — відповів я. — Ми безпартійні.

— В такому разі я розкажу вам, як воно було в нас і як є.

І поки ми дійшли до їдальні, він нас таки добре просвітив.

Виявилось, що їхній Райсоюз і всі інші сільські споживчі кооперативи, засновано ще за часів Української Держави. Звенигородський Райсоюз був набитий різним крамом і регулярно постачав ним сільські споживчі, як їх називали. Так тривало до осені 1928 року, тобто до ліквідації НЕПу й проголошення суцільної колективізації в селах і індустралізації в містах. Під час московсько-марксистського геноциду українського селянства під назвою ліквідації куркуля як кляси, а по селянському *людоловства і людобивства*, всю управу Райсоюзу заарештовано й після арешту вона зникла назавжди. Незабаром після цього головою цього Райсоюзу посадили бубнового непмана ³¹ жидо Шльому, бо жиди, як сказав бухгалтер, у двадцятих роках і тепер були і є у великій моді.

Новий голова оточив себе своїми помічниками, і протягом року з Райсоюзу все вивітрилося, чи як сказав бухгалтер — пішло в трубу. Але обласна влада не покарала Шльому за “розкрадання соціалістичної власности”, а поставила його на голову іншого Райсоюзу, а з цього іншого прислали сюди на голову Петровича — колишнього конокрада, а тепер — горезвісного комуніста.

Закінчивши цю розповідь, бухгалтер глянув на нас примруженими очима і скорбно усміхнувся.

Ми з Маловічком переглянулися.

— Чи ви маєте дітей? — спитав Іван у бухгалтера.

— Маю. Абощо?

— То пожалійте їх, якщо не жалієте себе.

— Я кажу вам, бо не боюся вас — ви безпартійні. Та ще до того жалієте дітей, то не віддасте мене гепешникам.

³¹ Заможнього власника крамниці чи чогось іншого.

— Звичайно не віддамо, — сказав я. — Коли ви так говорите, то знайте з ким. Скажете це комусь іншому, то вас “цок в лобок і в писану торбину”... Але коли вже згадали, то кінчайте. Як у вас з крамом і обслуговуванням колгоспників?

— З крамом? З обслуговуванням? Шльома обслуговував по букві “З”, а Петрович обслуговує наше начальство і своїх та їхніх шлюх. П'є з ними й волочиться цілі ночі. — Ми підійшли до облупленого невеликого будинку. — Оце й наша їдальня, — сказав бухгалтер. — Заходьте.

У задушливій їдальні крім кухаря й літньої жінки, яка виконувала обов'язки робітниці й офіціантки, не було нікого. Бухгалтер ввійшов у кухню й кілька хвилин говорив з кухарем, розмахуючи руками. Незабаром після цього жінка принесла нам по мисчині з двома шніцелями в кожній і з кислотою капустаю. До цього додала вона ще по шматочку гливкого й невизначеного кольору хліба. Ми почали поволі напихатися цією соціалістичною їжею, на яку в нормальний час не глянули б навіть дрібнобуржуазні собаки.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Як ми не поснідали, але таки, якщо можна так сказати, поснідали й відчували себе трохи сильніше. Тому, повертаючись до голови Райсоюзу, наші ноги піднімалися вище, тулуби вирівнювалися, і ми йшли пряміше.

А день був прекрасний, ніби освітлений і отоплений за замовленням. Видно мої козацькі люди хотіли такого дня і Бог дав його їм. Бог також дав їм розум і думку триматися купи і, як кажуть, грати в одну дудку. Але ця божественна думка вивітрилася з їхніх голів, і розбиті на частки і часточки люди не зчулися, як опинилися в рабстві. В небаченому в світі рабстві, в порівнянні з яким античні й середньовічні рабства були вільним життям. Тепер над кожною людиною висів Дамоклів

меч і вбивав щонаочі (гепеушники розстрілювали тільки вночі — переважно між дванадцятою і третьою годиною “коли відьми гуляють з упирями”), не одиниці й десятки, сотні чи тисячі, як це було колись за найтяжчих рабських часів, а мільйони. У Советському Союзі, як називали московсько-червону імперію, було кілька мільйонів професійних убивців...

Ці думки бігли б далі навздогін одна за однією, коли б не спинив їх Маловічко.

— Гей, де ти ходиш? Я говорю до тебе, а ти ніби десь забув свої вуха?

— Може й забув, — відповів я. — Що ти казав мені?

— Не казав, а питаю, що ти думаєш про цього чоловіка — бухгалтера?

— Нічого, бо сприйняв його такого, який він є. А ти?

— Я так само. Я впізнаю селян з пів слова.

— Він дуже відважний.

— Дай нам, Боже, більше таких, — сказав Маловічко, і ми зайшли до контори. У ній привіталися з працівниками, а особливо з бухгалтером. Він ледве кивнув нам головою, нібито нас не знав і не хотів знати. З контори ми зайшли до кабінету голови.

У кабінеті сиділо двоє советських провінційних тузів, яких одні називали панамі, а другі босяками. Петрович і ще хтось. Петрович сидів за столом обличчям до дверей. Його гість спиною до дверей, але я впізнав його відразу. Фактично впізнав його коротку шию і прями, ніби під лінію вирізані пилкою його татарські плечі. Це був наш попутник з поїзда — секретар Райпарткому.

Стільців (крім двох, завантажених цими важкими тулубами), в кабінеті не було. Тому ми стояли. Зрештою, нас і не просили сідати. Я й подумав: “Чому в цьому кабінеті тільки два стільці?” і відразу з’явилася відповідь. Тут (як і в більшості партійних кабінетів), було два стільці тому, що хазяїн завжди був з покликаним удвійку, щоб розмова між ними відбувалася без свідків.

Тим часом Маловічко дивився у вікно (це він робив завжди, коли когось ігнорував), а я на Петровича.

— Здається, ви хотіли щось сказати нам, — спитав я в нього.

— Я все сказав вам, — відповів Петрович.

В кабінеті запанувала мовчанка.

— Пишіть так, як сказав вам Петрович. Що він сказав, — ви знаєте, — обізвався секретар райпарткому. — Після короткої мовчанки він спитав у мене: — Ви, звичайно, виїжджаєте сьогодні.

— Ні, — відповів я. — Сьогодні ми їдемо в Лисянку, а потім через Звенигородку до Києва.

— У Звенигородці в дорозі вступите в ГеПеУ. Це для інформації, розумієте?

— Авжеж, — сказав я. — До побачення.

Ми вийшли з паскудним настроєм і попрямували просто до заїзду.

— Отож ми будемо цензуровані спеціальною цензурою, — сказав Маловічко, злобливо всміхнувшись.

Ми довго думали про зміст нашого репортажу й нічого не видумали. Ми були в становищі грибів, що, попавши в борщ, мусіли гуляти в окропі. Отож вибору не було. Ми написали великий репортаж про нашу подорож, про наші завдання і про колгоспників, які за свою продуктивну працю хочуть дістати з міста відповідні речі широкої потреби. Цей репортаж ми написали в двох екземплярах — одного для редакції газети, а другого для ГеПеУ. Першого ми відразу вислали поштою до Харкова, а другого мусіли доручити гепеушникам під час нашого поворотного перебування в Звенигородці.

Цього ж дня після полудня ми подалися в Лисянку, оспівану Шевченком в "Гайдамаках", а також вужчу Маловічкову батьківщину, де він проводив своє дитинство і юнацтво.

Віз нас до Лисянки балагула ³² бричкою з дзвінком двома середньовікованими кіньми. Він був жидівського роду. Як він з кіньми втримався при суцільній колективізації, — це для нас була загадка. Але втримався, бо

³² Так звали візників на Уманщині.

віз нас, і ми мусіли цьому вірити. Згідно з советською конституцією, як сказав мені Каляник в Харкові, в Сове-тах усі були рівні, але в дійсності росіяни були най-рівніші, а жиди найрівніші після них.

Як не було, а ми поволі (а з горбів швидше) їхали до Лисянки. Ця дорога і місцевість, у яку вривувалась бричка, була мені знайома. Цю дорогу я міряв босими ногами в кінці літа 1928 року. Нею я йшов у Джуржинці на учительську роботу в початковій школі. Хоч тепер був травень, а тоді кінець серпня, але небо було таке саме: блакитне, глибоке, повне сонця. І земля пахтіла запахом польових квіток, хоч тоді квітки відцвітали, а тепер розцвітали. Природа українська, здавалося мені, веселилася, не дивлячись на пустку, яка опанувала українську землю. Здавалося, квітки погойдували своїми різнокольоровими голівками, шепочучи: “Тут робили пустку не одні, а різні людські зграї — авари, хозари, печеніги, половці, татари, поляки, а тепер москалі. Всі зникли і сліду не лишилося по них. І зникнуть москалі. Зникнуть з найбільшим прокляттям від мільйонів замордованих і мільйонів живих. І за море пролітої крові ця кара переходитиме з їхнього покоління в покоління, аж поки вони не розчиняться у вічності...”

**
*

А бричка скакала по грудкуватій дорозі, якою, як видно, мало хто їхав. Купки людей, як в усій Україні, клубочилися на полях, тягнули сухорєбрих коней і корів, які тягли плуги й борони. Але це були острівці серед зарослого степу бур'янами. Степу, який, здавалося, стогнав, не пізнаючи себе.

Ми їхали мовчки. Говорити в Сове-тах у присутності незнайомих було небезпечно, бо донос у них був обвинуваченням, а обвинувачення кінчалося висланням, а більше смертю. Тому я стрепенувся тільки тоді, коли Мало-вічко сказав мені, що ми вже під'їжджаємо до Лисянки. Незабаром ми в'їхали в неї.

Я підвів голову й почав приглядатися до вулиць, якими ми їхали, до городів, до садіб і селянських хат, які

колом оточували центр містечка. І тут, крізь колишню зелену Лисянку з білими хатами ніби пробігла буря з страшним вітром і дощем. І тут я бачив понищені садки, обвалені хати, на яких стирчали зсунуті й обсмикані стріхи й дахи, звідки вишкірювалися крокви, нагадуючи якісь велетенські звірячі зуби. І тут, на сільських вулицях і дворах з поламаними тинами, або й зовсім без них, я побачив лише кілька людських постатей, які на мить з'явилися і зникли. Ця Лисянка зовсім не нагадувала мені ту Лисянку, яку я бачив у 1928 році. Коли б мене привели сюди пізньої ночі, лишили тут і вранці розбудили, я ніколи не сказав би, що я в Лисянці, а в якійсь середньовічній оселі, якою вчора промчала людовбивча і руйнищка татарва...

Тим часом колеса по грудках трахкотіли, і я під цей гуркіт і хитання брички обмотував свій мозок безконечними думками. І раптом майже скрикнув:

— Я не можу повірити, що тут сталося!

— Не можеж повірити? — спитав Маловічко. — То зігни голову й не дивися. — Він тяжко зідхнув, а потім зловтішно посміхнувся: — Це вони оце вивершили в нас першу п'ятирічку...

Я глянув на балагулу.

— Говори тихше, — сказав я до Маловічка.

— Він глухий і нічорта не чує, — відповів він.

— То дідько з ним!... Ти кажеш, що вони оце вивершили лише першу п'ятирічку? Хто вони?

— Москвини, жиди і наші злодії й перевертні... Ну, ось ми вже приїхали. Отут ми й зіземо.

Він подав знак балагулі зупинитися. Ми зійшли з брички й розрахувалися з ним. І коли він від'їхав, Іван сказав мені:

— В першу чергу ми зайдемо до однієї хати.

Я не питав у нього куди, а взяв валізку, і ми пішли вздовж вулиці. Незабаром ми звернули на іншу вулицю і, пройшовши трохи, ввійшли у невеличкий двір. Від цього двору вже близько був центр містечка.

— Це хтось з твоїх знайомих тут живе? — спитав я в Івана.

— Ні. Мій дід — Омеляном зветься.

— Думаєш, що він живе?

— Подивимось. Якщо живе, то переночуємо в нього.

Двір був без воріт і тину. Мабуть ворота й тин, як скрізь, пішли на паливо під час останньої зими у вивершеній першій соціалістичній п'ятирічці. Але до облупленої хати з обсмиканим солом'яним дахом вела доріжка. Мало протоптана, але це вказувало на те, що в хаті, до якої ми оце йшли, жила якась врятована душа від голодної смерти.

Маловічко йшов попереду, а я за ним. Перед порогом я зупинився й сказав йому, щоб він сам зайшов у хату, вивідав і, якщо все гаразд, то нехай покличе мене.

Він так зробив. З хати я почув його голос й інший, мабуть дідів Омелянів, і цього було досить мені, що хата була непорожня.

Десь за пару хвилин Іван покликав мене в хату. Я ввійшов у сіни. Ця хата, як і багато хат в Україні, була поділена сіньми на дві половини. З правого боку — світлиця, з лівого — кухня з спальнею або їдальнею.

Ми ввійшли в кімнату, яка була суміжна з кухнею. У цій кімнаті, що була їдальнею, перш за все я помітив діда Омеляна. Він глянув на Маловічка, а потім на мене. Був високого зросту, плечистий, але з худим виснаженим обличчям. Очі в нього були сині-сині, але глибоко запалі з жовтими мішечками під ними. На цьому виснаженому обличчі грала невпинна добросердна усмішка, якою він відразу викликав симпатію в мене. Він був у бавовняному витертому й полатаному вбранні.

Я кинув оком по кімнаті. У ній з обох боків стояли лави, ліворуч від дверей — мисник, загуляючи стіну аж до стелі. В глибині кімнати стояв стіл, застелений конопляним рядном, і над столом висіла стара поржавлена ікона Божої Матері.

Тим часом, коли я приглядався до діда Омеляна, а потім кидав оком по кімнаті, Маловічко вдруге схопив його в обійми й притиснув до себе.

— Як же ви вижили? Як же ви вижили? — питав він у нього.

— Тяжко... дуже тяжко, — відповів він, дивлячись на мене скося.

— Це мій приятель, — сказав Маловічко. — Наш хлопець. Знайомтеся з ним.

Ми познайомились.

— Як вижив — питаєш?... Вижив! Я мав щастя. А ті, що не мали — не вижили. Це, значить, колгоспники. Їх упало більш, як половина.

— А як же вам вдалося врятуватися?

— Я був сторожем державного зерносховища. Збирав по зеренцю коло нього... й вижив. А пограбовані селяни падали, як осінні мухи. Вижили тільки ті, що сховали в стиртах соломи якісь буряки й гарбузи...

— Чи помер хтось у містечку?

— Ніхто. Влада мала пайки,³³ а коло влади вижили жиди.

— То кажете, — тягнув Маловічко діда Омеляна за язика, — ви вижили зернинами, які знаходили коло державного зерносховища.

— Та так.

— А в зерносховищі було зерно?

— Було? Повно було. Те, що конфіскували в колгоспах і в колгоспників. Зсипали його й замкнули на два замки.

— Чому на два?

— Бо советська влада не покладається на одну людину. Треба, щоб було не менше дві. А більше може бути. Тоді влада певна, що ніхто й зернини не візьме.

— А в кого були ключі?

— В жандармів.

— Тобто — у співпрацівників ГеПєУ?

— Та нібито так — у гепеушників, що берегли гамазей. Я ніяк не можу запам'ятати цієї нової назви жандармів.

Ці Омелянові слова нас дуже розсмішили.

³³ Приділи.

— То кажете, дідуню, вони берегли. А що ви робили?

— Носив їм їсти з закрилівки.³⁴

Я слухав цю надзвичайно цікаву розмову дуже уважно.

— А вам давали їсти жандарми, як ви називаєте їх?

— Давали їсти? Ні кришки! Навіть, як пси, стежили за мною, щоб я, часом, не захопив чогось із їхнього корита.

Якусь мить ми мовчки дивилися на діда.

— А хто діставав пшеницю з цього гамазею? — спитав Маловічко.

— Наша влада й наші жандарми, чи ГеПеУ, як вони звуть себе, — сказав дід Омелян гнівно. — Везли пшеницю до млина, а звідти — куди захотілося їм. У містечку ніхто не помер з голоду, лише кругом нього — в селі... і селах. — Він пильно глянув на нас і вперше злегка всміхнувся: — А звідкіль ви взялися незнано й негадано?

— Здалеку, дідуню! З самого Харкова. І в Києві побували, поки до вас ускочили.

— Аж з Харкова і Києва? Бував я там. Бував у дні нашої держави. При Симоні і гетьманові Павлові. Того часу ніколи не забуду. — Він сумно глянув на мене й похитав головою. — Про це колись не раз я розповідав Іванові.

— То розкажіть тепер мені, — сказав я.

— Розказати? Нема чого. Звоював Симон Павла і сам пропав. А коли б стали разом, то й діло було б... Не пустили б до нас московських собачників. І не було б голоду й не засіяли б наші люди кістьми свою землю... — Він знову сумно похитав головою: — А чого ви прибули сюди?

Маловічко кількома словами розповів йому. Дід Омелян вислухав і з сарказмом усміхнувся.

— То ви хочете щось написати про нашу коопбазу? — спитав він.

— Авжеж, — відповів Маловічко.

³⁴ Їдальні для советських співпрацівників.

— Не робіть цього, бо заженете на той світ нашого голову. Бо в совєтської власті завжди стрілочник винен.

— Як це?

— Як? А так. Головою нашої коопбазы чоловік чесний і добряга, але — нуль без палички. Тільки щось привезуть для колгоспних крамничок, як тут, відразу, влада налетіла. Той собі, а той собі — і порожньо. Колгоспникам лишаються лише пусті мішки й коробки і, навіть, ці пусті мішки й коробки не попадають їм. — Дід Омелян благально глянув нам у вічі: — Не пишіть про нього нічого злого. А як писатимете, то скажіть, що він серцем і душею бажає задовольнити потреби селян, що він день і ніч думає про це. І більш нічого. Тоді наш голова проживе ще рік-два, а може й більше...

Наслухавшись дідової Омелянкової розповіді, я довго не міг заснути. Передо мною весь час тяглася фільмова стрічка. Я пробував усіма силами стискати кліпки, щоб утомити їх і заснути, але вони не слухали мене, і стрічка тяглася далі.

На цій стрічці я виразно бачив на харківській залізничній станції людські напівтрупи з висохлими й порослими мохом обличчями; бачив, як ці напівтрупи кидали з очей вогнем на хижих гепоушників з заплилими кров'ю очима від щоденного алькоголю й недосипання; бачив, як ці гепоушники в чорних дублених кожухах хапали, як шуліки, напівтрупів і з розмаху кидали їх у закриті брезентом вантажні авта...

Я також бачив на харківських засніжених вулицях розсіяні людські трупи в порваних і зігнилих кожухах і свитах, з широко-розплющеними очима, якими вони благали в *неба* порятунку; бачив Хвильового з простріленою головою й прибитих горем його колег і приятелів письменників з льодовими, застиглими в сумі й тузі обличчями; бачив Гірнякову дружину з гострим поглядом, як ніж, яким би вона, ця тендітна жінка, відтинала б голови комуністам — небувалим варварам на нашій плянеті протягом всієї нашої історії; я бачив у харківському

Торгсіні,³⁵ коло комфортабельного буржуазно-советського готелю, озвірілого в голоді українського юнака, який, схопивши з вікна вуджену свинячу шинку, рвав її зубами, а коли сталінські опричники хотіли вирвати її з його зубів, він плював на неї піною, яка, здавалося, кипіла в його устах...

Пізніше я бачив на цій стрічці себе й Людмилу в сільській мовчазній хаті, коли ми з болючим сумом дивилися на двох забитих голодом хлопчиків на ліжку, на задубілу матір на колінах коло них і задубілого батька на долівці. Я також бачив двох міліціонерів, які при місячному сяйві хапали людські трупи й розгойдуючи, кидали їх, як дровини, у вантажне авто.

Потім я бачив у гедеушницькій кімнаті в Краснограді здоровенного гедеушника з чорними жорстокими очима, який репетував до мене: "Запам'ятайте, що ви були на посівній кампанії!" Після цього, під час перебування в Харкові голови французького уряду Ерріо (Herriot), я бачив на нескінченій стрічці очищеній від людей Майдан Тевельова й підставлених на ньому гедеушників і партійців з їхніми зазнобами³⁶ в дорогому зимовому одязі. Я також бачив з поїзда, в дорозі з Харкова до Києва й з Києва до Звенигородки й Лисянки, оброслі бур'янами колишні пшеничні й житні лани, на яких копошилися купки людей якимсь чином врятованих від голодної смерті. І також я бачив пампухуватого Петровича, який скакав перед нами, як московський "Ванька - встанька", щоб своєю ганебною поведінкою втримати себе далі на становищі п'явки на людському тілі.

Я дивився на всі ці страшні картини з важкими думками, які, здавалося, розривали мені голову. Чому цей апокаліпсис загнуздився в Україні? І чому нема йому ні кінця ні краю? Бог і божі люди бачать цей апокаліпсис і не вживають найменшої спроби зупинити його. Я розумію, коли б це була країна розбишак?! А це ж здебільшого селяни, орачі божої землі, самовіддані хлібороби, найбільш мирні люди. І нема їм рятунку. А охрещені су-

³⁵ Торгівля з іноземцями.

³⁶ З підставленими й непідставленими дружинами.

сиди закриваються від апокаліптичної України своїми хоругвами й хрестами, не бажаючи й припустити, що московсько-червоний апокаліпсис, як та чума, взавтра й їх охопить...

За принишклими вікнами світало. Незабаром в сумну дідову Омелянову хату вскочив промінь і неначе б розвеселив її. Цей промінь також роз'яснив обличчя мені й ніби шепнув на вухо: "Нічого вічного нема на світі. Все проходить! Пройде і апокаліпсис в Україні. Тому кріпися. Тілом і духом кріпися й борись! Не переможуть твої брати й ти з ними, то переможуть ваші нащадки..."

Цього ранку ми на хвилинку зустрілися з головою Лисянського Райсоюзу. Не питали його й нічого з ним не говорили. Він лише з тяжким подихом, як перед смертю, сказав нам: "Якщо Обласний Союз щось підкине нам, то й ми підкинемо колгоспам..."

Ідучи від нього, я повторив його слова й сказав до Маловічка:

— Отак і напишемо, як сказав цей нещасний голова.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Після загрозливих повчань у Звенигородському ГеПеУ, як і про що нам писати, й після кількох набридливих пересядок на залізничних станціях ми, нарешті, повернулися до Києва. Це сталося аж другого дня надвечір, після виїзду з Лисянки. Ми діставалися з Лисянки до Києва протягом двох днів і однієї ночі, а це було до Києва якихось двісті кілометрів.

У Києві був теплий і пахучий вечір. Весна доходила до свого апогею, у дзвоні неба було синьо й глибоко, сонце на заході малювало обрій. На каштанах між лапатим листям підводився цвіт, подібний на білі й рожеві свічки, які, здавалося ось-ось спалахнуть полум'ям. Навколишня київська природа зовсім ігнорувала хижі людоподібні створіння з півночі, які брутально влізли в неї.

Вона своєю небесною синявою й золотом, своїм цвітом і запахом ніби казала, заспокоюючи пригноблених киян: “Нічого крім вас і вашого віковичного міста нема. Все паскудство пройшло крізь вас і зникло. І зникне ця руїницька навала. Тому гартуйтеся, ви з Богом. Він не покине вас...”

З цими думками я зайшов до готелю на Бульварі Шевченка і, вмившись, ліг на ліжко спочити. Маловічко спав міцним сном на другому ліжку. Я почав дрімати з думкою, що незабаром прокинусь, розбуджу його, і ми підемо втихомирити наші шлунки. Але я прокинувся аж уранці. Розбудило мене сонце снопом свого вранішнього проміння.

— Гей, Іване! — гукнув я. — Чи ти знаєш, що ми замість вечері будемо снідати.

— Снідати? Чудово! — відповів він. — Менше працюватимуть наші шлунки й тому здоровіші будемо. Наші “старші брати” нас голодом морять, щоб ми були здорові.

— Нехай вони западуться.

— Западуться? Вони вже почали западатися.

З Києва ми почали говорити відверто, — так, як думали. Але, звичайно, говорили тихо, а де треба — то пошепки, прислухаючись до найменшого звуку за дверима, щоб бува двері не зрадили нас.

Ми швидко зійшли по сходах з третього поверху до ресторану, посідали за стіл і глянули в меню. Ціни на їжу були такі високі, що з одного погляду мене кинуло в піт. А Маловічко із здивування аж роззявив рота.

— За цей обід я можу десять разів пообідати в якійсь їдальні, — сказав він гнівно. — Ходімо звідси, поки не почав я бити тут вікна.

Звичайно, він не бив би тут вікон, а сказав лише для того, щоб пригасити свій гнів.

— Ходімо? — спитав я. — Куди? Усі ж їдальні закриті для випадкових відвідувачів.

— Кудинебудь. Ми ж мусимо щось дістати на зуба.

— Але де?

— Це ребус. Треба відгадати його. Ти не знаєш, що Київ на останньому місці щодо постачання. — Він задумався і раптом скрикнув: — Я вже знаю, де ми підрубаємо.³⁷ Ходімо до їдальні “Пролетарської Правди”. Там я маю знайомих. Там ми дістанемо на зуба.

— То поспішаймо, бо можемо прогавити.

Незабаром ми вже були в редакції цієї газети. Маловічко зайшов до редактора, а я тим часом чекав на нього в коридорі. Десь за хвилину чи дві він вийшов веселий, показуючи мені шматок паперу.

— Ми врятовані, — сказав він радісно. — Маємо дозвіл на сніданок на дві особи.

— На дві особи?

— Так! Ходімо швидше.

Ми збігли по сходах і просто таки вскочили до їдальні.

Після напівпісного, але “благодійного” сніданку Маловічко поїхав трамваем до когось там на Київську Кіно-Фабрику, а я помандрував пішки містом, щоб краще приглянутися до нього.

Сьогодні також був ясний соняшний день з ніжним леготом, який заспокоював обличчя від вранішнього досить гарячого проміння. Усі дерева на вулицях пишалися зеленим одягом, не дивлячись на те, що їх не підчищали. Тому з зеленого одягу тут і там висувалися сухі гілки, схожі на волячі роги. Віковічні будинки, які вже давно не бачили фарби, чорніли, тріскалися, вкриваючись вицвілими плямами. На нещодавно чистих київських вулицях розкошувало сміття, шматки паперу й різна нечисть. Київ мабуть ніколи не був у такому паскудному вигляді, як оце тепер, у ці дні. Перша “соціалістична п’ятирічка” обробила його, як кажуть, по самі вуха й тягнула в другу “соціалістичну п’ятирічку”.

Ходячи далі вулицями, я почав уважніше, ніж попередньо, приглядатися й прислухатися до киян. Це були далеко не ті кияни, між якими я ходив пізньої осені 1928 року. Перш за все не ті щодо свого зовнішнього вигляду.

³⁷ Попоїмо.

Кияни, а особливо киянки, в Україні щодо одягу славилися своїм смаком і вишуканістю. Чоловіки здебільшого були в гарновикроєних і пошитих убраннях (хоч з недоброякісного советського матеріялу), як правило — з добре випрасованими штанами. Жінки ходили в вишуканих сукнях (теж з недоброякісного советського матеріялу, бо Совети про якість зовсім не дбали) і мали гарні стильні зачіски.

Тепер одні й другі йшли у вилинялій і зімнятій одежі, просто-напросто не надаючи їй жодного значення. Дивлячись на них, мені здавалося, що всі ці підсоветські люди одягалися для того, щоб лише прикрити своє тіло. До того ще вони переважно були мізерні від постійного недоїдання, яке вони пережили з осені 1932 року і яке тривало далі.

Але в основному не це прикувало до них мою увагу, бо це я бачив скрізь — у Харкові й на периферії. Мою увагу прикувало до них щось інше — вигляд їхніх облич, які були якісь застарілі, нерухомі. Очі на їхніх обличчях не світилися, не відбивали на собі сонячного світла. І на них не грала усмішка. Ці обличчя були холодні, звернені не вгору, а вниз — у землю. Серед цих людей тут і там з'являлися ситі й ніби наповпані кров'ю обличчя. Визначити їх було не тяжко. Вони належали до упривілейованої комуністичної класи: це були партійці, гепоушники, військовики, різні начальники й пропагандисти. Але з їхніх облич, цілком по-іншому, віяло холодом, суворістю й жорстокістю, ніби вони оце зараз вийшли з підвалів після катування й розстрілу своїх жертв.

Я зовсім не впізнавав Києва після моєї чотирирічної відсутності в ньому. Порівнюючи його з Ленінградом і Москвою мені здавалося, що Київ був відмираючим містом...

У тяжкому сумі я пройшов трохи Бульваром Шевченка, Фундуклеївською чи Ленінською, як її назвали советчики, потім перейшов на Велику Підвальну, а звідти вирішив піти на Стрілецьку — відвідати Олексу Влизька.

Кілька днів тому, — це було на Прозірній під час нашої зустрічі, — він запросив мене до себе — вдень чи ввечері — коли я зможу відвідати його. Адреса його була мені відома, отож незабаром я вже був коло будинку, в якому він жив.

Його квартира була в підвалі. Я подзвонив, двері відчинились, і я побачив у них Олексу. Ми привіталися. Він потягнув мене за руку до своєї робочої кімнати.

Його квартира складалася з передпокою, двох кімнат і кухні, що в Києві було величезним житловим багатством. Перша прохідна кімната була одночасно світлицею, їдальнею і спальнею. У ній посередині стояв стіл, довкола якого й під стінами було кілька стільців. Також під однією стіною стояла канапа. На ній, як я довідався пізніше, спав його брат, здається мені артист-маляр. Він тепер був у місті.

У трохи меншому робочому кабінеті стояв письмовий стіл, над яким на стіні була поличка з Влизьковими творами. З обох боків стола височіли книжкові етажерки, набиті книжками, а збоку, під стіною, стояла канапа з невеликою подушкою. Ця робоча кімната, чи храм мистецтва, як часто такі кімнати називали, також була Влизьковою спальнею. Я кинув поглядом на Влизька й помітив, що з його високого й трохи випуклого чола ще не зійшли сліди глибокого думання. Це вказувало на те, що він перед моїм приходом був заглиблений у творчу працю.

— Бачу, що ти буржуй, — написав я йому пальцем у повітрі, показуючи рукою на кімнати. — Та не якийсь собі буржуй капіталістичний, а советський.

Він бризнув сипким сміхом, і після цього його обличчя відразу посерйознішало:

— Мені належить така квартира, — сказав він упевнено.

— Самозрозуміло, — написав я йому пальцем у повітрі. — Але гляди, щоб часом тебе не вивезли з парадом з неї.

— Мене?

— Ялового й Хвильового вивезли.

— Вивезли... але мене не вивезуть.

Я вирішив цю платівку з ним не грати.

— Я вірю, — сказав я й почав переглядати його твори над столом на полиці.

Їх було сім — усі в твердій оправі. Як я пригадую, вони були складені рядочком за роками виходу в світ. І пригадую їх назви. Першою стояла збірка поезій “За всіх скажу” (1927 р.), за яку советські критики поставили його живого на п’єдестал. У зв’язку з цим видавництва тричі перевидали її. До неї щільно притулилася збірка поезій “Живу, працюю” (1930 р.). Далі стояла досить показна “Книга баляд” (1930 р.). За нею викрикувала назвою “буржуазним шрифтом”³⁸ (латинкою) “Noch Deutschland”. Цю книжку, про яку я вже згадував, Влизько написав після повернення з Німеччини (1930 р.). Рядом з нею була написана на замовлення книжечка “Мое ударне” (1931 р.). За нею стояла збірка поезій “П’яний корабель” (1933 р.) і останньою була також збірка поезій “Мій друг Дон-Жуан” (1934 р.).

Тим часом Влизько пильно дивився на мене.

— Ну, як? — написав він мені в бльокноті з великим знаком питання.

— У твої роки сім книжок?! — писав я йому пальцем у повітрі. — Та ще й три книжки в 1930 році. Це просто таки неймовірно. Бальзак часом писав по чотири книжки на рік, але в літні роки.

Він глянув на мене з почуттям гордості й недбало махнув рукою.

— Я питаю, чи ти читав їх — мої книжки?

— Читав декотрі й читав про тебе.

— Що?

— Що ти талановитий, як дідько!

— Це всім відомо, — сказав він гордо. — Але...

— Тебе порівняли з Пушкіним, а це дуже небезпечно. Влизько бризнув розгубленим усміхом.

— Думаєш, Савченко³⁹ сказав неправду?

— Сказав правду, але він мусів не казати її прилюдно, а сказати лише тобі.

³⁸ Москалі все немосковське називали буржуазним.

³⁹ Поет і критик Яків Савченко підніс Влизька під небеса.

Він, видно, зрозумів, що я, кажучи це, мав на увазі, але не відповів нічого. Лише запитав:

— А як мої балади?

Балади його я читав. Більшість з них він написав під впливом англійського літературного барда Радіярада Кіплінга, хоч, будучи талановитим, відштовхнувся від нього і в дечому зробив їх по-своєму. Але до деяких з них, хоч і наскрізь советських, можна було легко придертися схинованому до кінця “старшому братові”, особливо в ці часи, коли для знищення людини досить було лише найменшого підозріння. Але я вирішив про це не згадувати йому, щоб не псувати йому настрою. Тому на питання, що я думаю про його балади, я відповів:

— Твої балади я прочитав з великою цікавістю.

— І не заснув?

— Ні! А навпаки — прокинувся.

— Справді? Чому?

— Викликали багато асоціацій у мене, — відповів я езопівською мовою. — Я теж пишу балади.

— Я знаю. Хочеш мати книжку моїх балад?

— Звичайно! Приємно мати від тебе пам'ятку.

— Як так, то я ще інші дам тобі.

Він витяг з полиць одну по одній і дав мені з автографами. Ці книжки були: “За всіх скажу”, “Живу, працюю” і “Книга балад”.

Я подякував йому, сказавши:

— Як тільки вийде з друку моя книжка, — надішлю тобі на суд.

— Добре, я також прочитаю її з великою цікавістю... Я ще не снідав. Ходімо в місто — заморимо десь черв'яка.⁴⁰

— Де?

— Хоча б у Робосі.⁴¹

— А чи впустять мене?

— Зо мною впустять.

Ми вийшли.

⁴⁰ Поснідаємо.

⁴¹ В будинку Робітників Освіти.

Надворі знову був чудовий день. Було соняшно, блакитно й зелено. До Робосу ми вирішили пройтися. Йшли хідником між масивними старовинними будинками, і їхні вікна, здавалося, дивилися на нас нестертою часом давністю.

Ми йшли переважно мовчки, бо нам тяжко було розмовляти. Час від часу я писав йому пальцем у повітрі кілька слів, а він відповідав мені дуже поколеними не то словами не то складами. Часом я розумів ці його слова, а часом ні, але не перепитував, щоб не образити його.

Ідучи, я думав про нього, жаліючи його й не жаліючи. Очевидно, я жалів його за те, що доля так скривдила його. Але знову ж, за рахунок скривдження вона нагородила його великим талантом і невичерпною енергією, якими, на жаль, він не освітив своїх пригнічених людей, а почав затьмарювати їм очі. За це я не жалів Олексі, мого юного одноіменника, але й не змішував його з болотом, бо вважав його трагічною людиною. В апокаліптичній дійсності він, з його талантом, а особливо з “уподібненням” до Пушкіна, був засуджений до смертної кари. Чи він відчував це, чи ні — трудно було сказати. І чи він жив у шкаралупі, чи без неї, — це було відомо лише йому...

Ми проходили під пахучими каштанами вулицею Леніна — найхижішого, як сказав учора Маловічко, звіра двадцятого віку. Ідучи по цій приниженій вулиці, Влизько то тут то там вистрілював дотепними жартами.

— Як вони могли назвати цю величню вулицю вулицею Леніна? — сказав він, кинувши лукавим поглядом на мене.

— Отак, — відповів я. — Хотіли та й назвали.

— А чи хотів Ленін цього? — спитав він.

— Ленін? Не знаю. Він не згадував мені про це, — сказав я жартома.

— Ленін не любив Києва... і зуби повибивав би тому, хто назвав цю вулицю його ім'ям.

Я здивовано глянув на нього, не розуміючи, чи він сказав це прямо чи переносно. Тобто — в користь Ле-

ніна чи проти нього. Але згадавши його слова з вірша “Ленін”:

“...О серце велике, безмежне, космічне,

Що світ умістило, без одного зітху в собі!” —

Я вирішив змовчати: він був Сфінксом для мене...

Ми пройшли повз оперу й, підійшовши до перехрестя, почали перетинати Велику Володимирську. Порівнявшись з білим будинком, у якому засідала Центральна Рада, я, все таки хотів дізнатися, чим Влизько дише.

— Що це за будинок такий гарний, — спитав я в нього.

— Музей Леніна, — відповів він коротко.

— Давно?

— Недавно. Фактично його ще комплектують.

— А що було попередньо в цьому будинку, тобто — перед музеєм?

— Всяка всячина. Але тут також колись засідали шароваристі.

Він прищулював свої, скорше сірі, ніж блакитні, очі й утягнув шию в плечі, ніби попав у якусь небезпеку й хотів з неї вискочити.

— Які це шароваристі? — спитав я, вдаючи, що я не розумію його.

Він обкреслив пальцем свої очі великими колами й провів долонею від свого підборіддя до пояса. Дивлючись на нього, я знизав плечима.

— Не знаєш? — спитав він.

— Ні.

— В цьому будинку засідали грушевські, — назвав він Грушевського у множині й з маленької літери, як часто називали советчики українських патріотів на шпальтах своїх газет. І мені відразу пригадалися дві строфи з його вірша:

“Розпустилися небачені парості,

Розтопилося сонце в юрбі...

Україно моя, шаровариста,

Не вернись ніколи тобі!”

І цього свого вірша нещасний ⁴² Влизько закінчує:
“Розпускайтеся ж сонячні парості,
І бриніте промінням в юрбі...
Україно *чужа* шаровариста,
Не вернутись ніколи тобі!”

У першій строфі він ніби з сумом звертається до минулої України, називаючи її “моєю”, а в останній намагається виправити себе, назвавши її “чужою”. Чи ж цей Сфінкс не виглянув із своєї шкаралупи?

Не дивлячись на ці його вибрики я вірив, що з його зіткненням з убивчою дійсністю й набуттям життєвого досвіду, його нафаршировані погляди дуже швидко зміняться, як змінилися у Хвильового, Ялового, Досвітнього, Куліша, Антоненка - Давидовича, Підмогильного і в десятків-десятків інших поетів і письменників, і він заспіває по-іншому. Це я відчув у декотрих його балядах, написаних нібито езопівською мовою і які можна розшифровувати по-різному...

Якраз ми порівнялися з Академією Наук і Влизько раптом підняв з хідника пташачу пір'їну. Дивлячись на неї, він сказав:

— Оце там, в Академії сидять гемороїдальні старигани. Вони роками досліджують: “А що це?” — Він з усмішкою пильно дивився на пір'їну. — “Пір'їна”. “А звідки вона взялася?” “З птаха”. “А що це був за птах?” і так далі. Це їхні досліди — останніх гемороїдальних могіканів. Мертвечина! Зовсім інше вірші! Це — трибуна!

Його обличчя затряслося в саркастичному реготі. Я дивився на нього, і він чомусь мені нагадав опанцерованого лицаря, який завжди був готовий до бою.

Ми вступили в Робос. В ідальні тяглася велика черга. Я став у хвості її, а Влизько зайшов до бюро. За кілька хвилин він вийшов з талоном для мене. Десь за півгодини ми сіли за стіл і за другі півгодини пообідали якоюсь нерозгаданою баландою з кислою капустою і шніцелем, у якому був лише здогад про м'ясо, як, скажемо

⁴² Десь незабаром після появи цього вірша — в грудні 1934 р. московська тройка під головуванням Ульріха засудила Влизька до розстрілу.

в москвинів здогад про волю. Після обіду, прощаючись з Влизьком, і, давши йому мою адресу, я сказав:

— Будеш у Харкові, то ускоч до мене. Попарубкуємо.

— Ускочу, — сказав він. — Обов'язково вскочу під час письменницького з'їзду.

Він попрямував додому, а я вирішив на кілька хвилин відвідати Гео⁴³ Шкурупія.

Гео Шкурупій чи Жора, як його звали в літературних колах, жив у дворі в наріжному будинку коло перехрестя Великої Володимирської й Фундуклеївської, якраз напроти Опері. Зайшовши в двір, я помітив у ньому купу дітей і дорослого чоловіка між ними. Вони грали в цурки. Підійшовши ближче, я впізнав Шкурупія в чоловікові, що бавився з дітьми. Зупинився поблизу нього й спостерігав його. Захоплений грою, він не впізнав мене.

— Жоро! — нарешті я назвав його так, як він просив себе називати. — Я думаю, що ви не бачите мене?

Він підвів голову і якусь мить не відривав від мене погляду.

— Бачу, — сказав він і підтющем підбіг до мене. — Тепер уже бачу. Добре бачу.

— Бачите, але не впізнаєте.

— Не впізнаю? — спитав він схвильовано. — Впізнаю! Але ти не впізнав мене.

— Вас?

— Авжеж, бо кажеш *вас*, замість *тебе*. Виходить, зломив нашу угоду.

Я зніяковіло всміхнувся.

— Виходить... і не виходить, — сказав я. — Ніяк язик не слухається, бо я молокосос порівняно з тобою.

— Ми всі молокососи, якщо видоїмо десь молока. — Він любив жарти і в нього з очей і вуст не сходила лагідна, ніжна й надзвичайно приємна усмішка. — Ти давно тут? — спитав він у мене.

— Дві-три хвилини.

⁴³ В підсоветській Україні московські цензори заборонили вживати букву „г”, тому Шкурупій писав своє ім'я Гео.

- Дивився й дивувався?
- Зовсім ні. Я вчився в тебе грати в цурки.
- В мене? Чи ти з дуба впав? Дружина з тещою варять на примусі якусь рідину й заглушують мене. Тому я вибіг з хати, щоб трохи прочистити вуха. То я й бавлюся з моїми приятелями... Хочеш їсти?
- Дякую. Я підкріпився з Влизьком у Робосі.
- Що ти там їв? — спитав він з неприхованою цікавістю.
- Московські щі ⁴⁴ і якогось загадкового шніцеля.
- То ти добре пообідав? — спитав він цілком серйозно.
- Можливо, — відповів я.
- Він глибоко зідхнув, бо не ходив обідати до Робосу, щоб не дратувати своєї дружини й тещі.
- То ти не хочеш їсти? — спитав він ще раз у мене.
- Ні, — відмовився я, бо в моєму шлунку, здавалося, щось було, але їсти мені хотілося.

Ми сіли в дворі на лаві. Жора захоплено дивився на дітей, які мляво (мабуть на голодні шлунки) грали в цурки. Ми якусь хвилину сиділи мовчки. Я згадав його поезії, особливо одну з них, у якій його "Єва ходить в капелюсі". Ця поезія ніколи не виходила з моєї пам'яті. Але більше я згадував його прозу. Особливо його повість "Двері в день". Він був здібний поет, але також — талановитий майстер художньої прози. У товаристві, як розповідали мені про нього в Харкові, він був надзвичайно приємною людиною й здебільшого говорив про красне письменство, особливо про поезію поетичною мовою. Я чекав, що він обізветься й поведе мене чудовими просмиками красного письменства. Але цього не сталося, і я догадувався чому.

- То ти був у Ленінграді, — нарешті спитав він.
- У самій середині міста, — відповів я.
- І поетично проводив час?
- Часом так, а часом ні.
- Але проводив.

⁴⁴ Окріп з кислотою капустою.

— Так.

Він іронічно всміхнувся.

— У якій їдальні? — спитав він.

— У письменницькій, — відповів я йому.

Я з цікавістю глянув на нього й усміхнувся собі.

— Яка вона була?

— Чудова. Містилася в колишньому графському палаці на Невському проспекті.

— І що ви смакували там? — спитав він з цікавістю голодної дитини. (В його характері багато було дитячого).

— Що? Все, що попадало на зуба. Відбивні свинячі котлети, фунтові шніцелі й навіть шашлик з баранини, привезеної з Кобардино-Балкарії і Сванетії.

— То в Ленінграді голоду не було й нема?

— Не було й нема. Навпаки, коли я їхав з нього до Харкова, то довжелезні поїзди з вантажними вагонами тяглися з України й Кавказу до Москви й Ленінграду.

Шкурупій нічого не сказав на це, а тільки підозріло сглягнувся довкола.

— У мене в хаті дуже шумить примус і багато в ній диму, — сказав він вибачливо. — Я завжди в цей час виходжу... Чи маєш мої книжки?

— Ні, — відповів я.

— То я подарую тобі.

Він схопився й подався до хати. За кілька хвилин виніс мені дві свої книжки: повість “Двері в день” і збірки поезій “Жарини слів” і “Море”. Дуже добре пам’ятаю, що він написав у одній із них: “Талантику Олексі з вірою й надією”. І підписався — *Жора*.

Прощаючись з ним, я далеко був від думки, що прощаюся з ним навіки.

Я поволі вийшов з цього похмурого двору на Велику Володимирську й так само поволі помандрував нею в напрямку Фундуклеївської. Вона вже торкнулася до моїх ніг, і я без жодних труднощів перейшов через неї, бо на ній зовсім не було руху. Так, ніби я йшов якимсь містечком чи навіть селом.

Це був обідній час. Виснажені поживними нестачами люди сиділи в своїх трущобах, як вони називали свої помешкання, варючи з рахованих квасолин чи крупин баланду чи якусь іншу юшку...

На Київ насувалися великі сиві хмарини, час від часу затуляючи сонце. Я дивився на ці зловісні хмарини й порівнював їх з московськими ватагами, які під час нашої вільної держави вдиралися на нашу землю й за-т'марювали своїми злочинами й душоугубством наші міста й села.

Ідучи, я весь час думав. Думав до болю, аж папіло в моїх скронях. Думав про Шкурупія, ніби пересічного на вигляд, але вдумливого, надзвичайно вихованого, стриманого, шляхетного й приємного Жору. Який він був щасливий і нещасливий. Щасливий, що дістав талант, а нещасливий, що не міг ним освітити свого народу. Бо на нього, як і на інших щасливих, як ті хмари на сонце, налягали московські ватаги. Налягали й душили його приниженням його чудової мови, національної гідности, національних традицій і звичаїв, а останні роки почали топтати його талант і зазіхати на його життя.

Я наполегливо думав про це, і від цього гуділо в моїй голові. А надо мною збивалися хмари і своїм зіткненням викрещували вогні. Я засунув книжки під піджак і, притримуючи їх ліктем, кинувся бігти, щоб випередити дощ.

У готелі Маловічко чекав на мене. Ми попрощалися з Києвом, і поїзд ліниво повіз нас назад "додому".

Після нашого відрядження в Київську область ми обидва з'явилися в Харкові.

Дієслово *з'явитися* в той час було дуже важливе слово. Воно означало, що хтось чоловічого чи жіночого роду ще жив. І прислівник *ще* також був не менш важливий. До кого його приліплено, — це означало, що жертва ще живе, але сьогодні-завтра її схоплять і її з'явлення буде зупинено на завжди.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Отож ми обидва ще жили. Полагодивши з редакцією кооперативної газети справи, зв'язані з нашим відрядженням, ми всіма силами трималися життя. Що саме робив Маловічко для свого збереження, я не знав, бо він був безхатній і по черзі перебував (чи переночовував, як про таких казали) у своїх найближчих приятелів — Семенкових послідовників чи колишніх учасників журналу “Нова Генерація”. Я рідко зустрічався з ним (лише інколи на Каплунівській 4), і незабаром наші зустрічі зовсім обірвались. Можливо це також сталося з моєї вини, бо я здебільшого сидів у моїй кімнаті на Основі і, як кажуть, не дуже рипався. Постійної праці десь у редакції я не міг знайти, тому позаштатньо працював консультантом у харківських журналах для дітей. Редакції цих журналів діставали від дітей купи віршів, і я відповідав дітям на них. Здебільшого я радив дітям не витрачати часу на вірші, а вчитися. За кожний лист щось там мені платили на шматок хліба (який я купував на чорному ринку) і на кімнату, яку я винаймав на Основі.

Пригнічення моє посилилося, коли одного дня в Оргкомітеті Спілки Письменників України я довідався про арешт Олесья Досвітнього — останнього “мүшкетера” після зникнення Ялового й самогубства Хвильового. Тяжкий сум огорнув мене, і я вийшов з ним на вулицю...

Сонце тількищо звертало з полудня. Був чудовий літній день. У прозоросиньому небі пливли білі пухнасті хмарини. Час від часу вони схоплювали своїми білими

щупальцями сонце й ніби проковтували його, а з ним літню спеку, вкриваючи її невидимим полотнищем прохолоди. Але цей благодатний час тривав не довго — дві три хвилини, і сонце знову вискакувало з хмарини й золотим кораблем пливло далі синім океаном.

Спостерігаючи цю небесну красу, я також дивився на дерева, які нещодавно вкрилися піною листя й перебували, як оце я, в найвищій стадії молодости. Але їхня молодість була непорушна. Їхня молодість поступово переходила в зрілість і нічого не спиняло її. А мою молодість і молодість сотень тисяч, як я, могли знищити щохвилини, не допустивши до зрілості. А про зрілість не варто й говорити. Її могли раптово чи повільно спинити десь у міських катакомбах або сибірських підземеллях, чи в тундрах під шістдесятиступневим морозом нижче нуля...

Так воно йшло в нас — у нашій щасливій багатством і нещасній подіями Україні. Спочатку, після окупації України московськими й інтернаціональними комуністами, винищено петлюрівців, гетьманців і всіх тих, що мали щось з ними, і всіх тих, що могли щось з ними мати. Пізніше винищили наших партизанів, що робили з москвинами й жидами Жовтневу революцію. Винищили їх за те, що пізніше били себе кулаками в груди з криком: “За що ми боролись!” У 1929-30 роках винищили зверху до низу наших світочів із поля науки, наш мозок. Потім, як шуліки, кинулися в села й винищили мільйони нашого селянства — їхніх синів і дочок, їхніх дітей разом з немовлятами. Одночасно з ними в містах схопили наших лігвістів (мовознавців), провідників українізації й по-відьомському почали денационалізувати міське українське населення. Тепер, як крокодили в каламутній воді, кинулися на поетів і письменників, скульпторів, художників і артистів — на жерців краси в нашій підбитій, але непокійній Україні. По-злодійському схопили Ялового. Хвильовий не дався, пустивши собі кулю в голову, щоб московські потвори не бабралися в його волюбних душі й тілі. Досвітній зник — десь оці потвори бабраються в ньому. Хто тепер у черзі за ним? Кого

тепер схоплять цієї ночі? Хто зникне завтра, після завтра, щодня і щоночі? Як довго триватиме це — небувале в історії людополювання й людовбивство? І чи західний християнський світ спостерігатиме далі цей апокаліпсис у московсько-марксистських джунглях?...

Я оглянувся довкола, чи хтось не стежить за мною, не схоплює моїх, замкнених на десять замків, думок. Поблизу мене лише скакали по траві ворони. Я поволі підвівся, зігнув голову й подався Сумською на Майдан Тевелева.

Одного вечора, ідучи Московською вулицею (таких назв було повно в Україні), я відчув, що хтось ззаду “наступає мені на п’яти”. Ця підозра схвилювала мене, але я, не показуючи цього, йшов далі.

Так воно й було. За дві чи три хвилини цей *хтось* схопив мене ззаду за лікоть, і від цього в мене під пахвами покотився краплинами холодний піт. Кінець, подумав я.

— Не бійся! Це я. Впізнаєш? — спитав він.

— Упізнаю, — відповів я, вдаючи спокійного.

Це був Іван Каляник.

— Де тебе дідько носив так довго, що я ніде не бачив тебе?

Його кругловиде обличчя було бліде, в очах горіло, і я помітив, що він був на підпитку.

— Мене в Харкові не було.

— А де ж тебе носила нечиста сила?

— У Києві й поза ним.

— У відрядженні?

— Так.

Він глянув довкола й підсунувся ближче до мене.

— То ти нічого не знаєш, що сталося в нас після пострілу Хвильового? — спитав він майже пошепки.

— Дещо знаю, а дещо, може, й ні, — відповів я.

Він знову оглянувся. Попереду й позаду нас проходили люди, і він сказав голосніше:

— Душно! Ходімо прохолодитися.

— Куди?

— Чи ти не знаєш?

— Знаю.

Звичайно, я знав. Він запропонував іти до пивної, і ми за хвилину ввійшли до неї.

В пивній було повно пиволюбів. Ми піділи до столика, за яким сиділи два літні чоловіки, замовили пиво й дивилися, де звільниться двоособовий столик, щоб підісти до нього.

Незабаром нам пощастило. Ми всілися біля стіни, і могли говорити, що хотіли, бо по боках і попереду нас зовсім забивав нашу розмову шум, крик і галас.

Хильнувши пива, Каляник озвався перший:

— Ти чув про долю Олеся Досвітнього?

— Чув.

— І про те, що катують його у в'язниці вдень і вночі?

— Цього не чув, але такого, як він, можуть катувати.

— Він дуже сильний, і я не думаю, що його вишлють на повільну смерть.

— Я ніколи не бачив його, але чув про його силу — фізичну й моральну.

— Його розміняють, ⁴⁵ як і Ялового.

— Звідки ти знаєш?

— Від Первомайського.

— Первомайського?

— Так. Він усе знає.

Каляник якось розповідав мені про Первомайського, але я хотів довідатися про нього більше.

— Що він там знає, цей сексот?

— Що знає цей сексот? — Каляник гнівно зареготав.

— Він не лише сексот, а й співробітник. Він перебуває в ГеПеУ, як удома. Він сказав мені, що з обох "мушкетерів" ⁴⁶ видушать, що їм потрібно, і розміняють. — Каляник гнівно затиснув зуби й якусь мить дивився на мене,

⁴⁵ Розстріляють.

⁴⁶ Ялового й Досвітнього.

похитуючи головою. — Жаль мені їх... Я знав їх дуже добре.

— Я ніколи не бачив їх.

— І не побачиш уже. — Якусь хвилину він сумно дивився на мене своїми добрячими карими очима. — Так само сказав мені Микитенко про них.

— Микитенко?

— Він днює й ночує в ЦК КП(б)У.

Каляник махнув рукою на офіціанта, показавши йому два пальці. Це означало — принести два кұхлі пива. Я бачив, що ці два кұхлі можуть йому пошкодити.

— Я думаю, що досить з нас, — сказав я йому.

— Так. Ці два — і досить.

— Я плачу за них, бо я багатий — з відрядження.

— Плати, бо в мене порожньо. — Він рвучко втягнув з кұхля пива. — Ти чув про Миколу Скрипника?

— Ні. А що з ним сталося?

— Злизали з наркома освіти. Він щось там ще робить, але не сьогодні — завтра клацнуть.

— Ти думаєш?

— Він український комуніст і за Україну ворогам очі повибиває. Ти не знаєш його.

— Чув про нього трохи.

— У нього глибоко розвинене почуття нашої національної гідності, і в першу чергу до нашої мови.

— Я читав про це в газетах.

— То ти знаєш, що затверджений ним 6 вересня 1928 року український правопис уже наші "старші брати" анулювали.

— Цього не знаю. Хто?

— Постишев — руками Володимира Затонського і Андрія Хвилі. Руками нового наркома освіти й майбутнього його заступника. В першу чергу нашого окаянного яничара Хвилі. Цими днями повичищали й посадили в каземати ще кілька наших мовознавців і тих, що стали на варті нашої мови. А їхні місця знаєш ким обсадили?

— Ким?

— Жидами.

Я автоматично обвів головою й майже пошепки сказав до нього:

— Говори тихше, бо ми можемо вскочити в гадючу яму.

— Це правда, — відповів він. — Тепер сексот сидить на сексоті. Але тут нас ніхто не почує. Тож ще раз кажу тобі — обсадили жидами. Ні? Хто є директором Інституту Мовознавства? Наум Каганович. А директором ДВУ? ⁴⁷ Тардов. А головою Оргкомітету Співки Письменників України? Кулик. А зверху хто? — москалики . . . І вони згідно з гаслом нашого яничара Хвилі: “Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті” почали уніфікувати український правопис з російським. Ти знаєш, що це значить?

— Знаю.

— Це значить — перемішати сіно з соломою . . . і додавати соломи до сіна, поки воно не зникне. Ти розумієш до чого воно йде? До нашої національної загибелі . . .

Його обличчя ще більш зблідло, і в нього заблищали в очах сльози.

— Тому ти закроплюєшся, ⁴⁸ — сказав я.

— Мені тяжко. Я тільки в твоєму товаристві можу погасити мій біль. Більш ні перед ким.

— Тільки передо мною?

— Тільки. Я не знаю чому, але це так. І ще перед Борзенком. Більш ні перед ким, бо більш нікому не вірю. — Він сіпнув з кухля трохи пива. — Перш за все вони викинули з нашої абетки звук *г*, бо по-їхньому українці не вимовляють цього звуку, як росіяни *г* . . . Ну й не дивови, ці вчителі нашої мови? — Він засміявся розкотистим сміхом, і я за ним, бо не міг втриматися. — Хіба не так? — спитав він у мене.

— Так, але смійся тихше, бо не можна сміятися голосно в нас.

— Тут усі п'яні, — сказав він, махнувши рукою. — Отож у цьому новому правописі одні слова зазвучали по-

⁴⁷ Державного Видавництва України.

⁴⁸ П'єш.

творно, а інші втратили своє значення. Слово *гуля* зазвучало *гуля, гава — гава, ганок — ганок, гешефт — гешефт, Гріг — Гріг, гирлига — гирлига, галоша — галоша, гніт — гніт, ган — ган, ге-ге-ге — ге-ге-ге . . . ге-ге-ге, ге-ге-ге! . . .*

Каляник залився розкотистим реготом аж у нього зарипіло в грудях. Його регіт міг викликати зацікавлення в когось серед мочемордів, що сиділи в недалекому від нас сусідстві.

— Я думаю, що ми вже підемо звідси, — сказав я до нього.

— Звідси? Ні! — заперечив він. — Я не договорив тобі всього.

— Договориш дорогою. Ходімо!

Я схопив його за руку, і ми вийшли на Московську. На ній майже не було нікого — десь-не-десь людська постань. Я вів Каляника, як ведуть п'яного, щоб не дати йому впасти. А він говорив гнівно:

— Позамінювали кацапи в себе міжнародне *z (h)* на *x* і в нашу мову всунули Хельсінки, Бетховен, Шанхай, Сахара . . . , щоб їм руки повсихали. І чого тільки не напхали в наш словник — *кирнич, занавіска, кип'яток, замітка, жителі, мішень, пафос, міф, падаль . . .*, щоб вони падали ⁴⁹ нажерлися!

Усе це я знав, але уважно слухав його, бо все болюче в його голові тепер лягало на його язиці. Тому я побоювався, щоб з ним, поетом наймолодшої письменницької генерації, не сталося того, що сталося протягом короткого часу з нашими людьми, яким ім'я було *legion*. Тепер, у теперішньому його стані, я не хотів цього йому казати. Іншим разом . . . Незабаром я ввів його в трамвай, і сам поїхав іншим на мою Основу.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Зникнення наших інтелектуалів далі пригнічувало мене й не давало мені спокою. Я далі зрідка виходив з

⁴⁹ Стерва.

дому (лише в заробітковій справі), днями убивав час відповідями на дитячі листи з дитячих журналів, а також читав найкращі твори західніх письменників. Вечорами писав поезії й оповідання для друку, а також поезії *для себе*, які, як завжди, вивчав на пам'ять і нищив.

Одного дня з цих тяжких днів я, нарешті, дістав листа від матері. Першого за чотири роки. Вона з радості плакала, що я живий. Далі плакала з суму, туги й журби. Вона жалілася мені, що в кінці 1932 року комуністи хотіли забрати в неї хату. Потім другого дня сказали їй, щоб вона розлучилася з своїм чоловіком, а моїм батьком (у той час він уже був священником), то її лишать у спокої. Вона мусіла зробити це для своїх дітей, і вона зробила це. Вона впроголодь жила з дітьми — трьома моїми сестрами й наймолодшим моїм братом у Вікніні, а стероризований, змучений і передчасно постарілий батько тинявся по селах, шукаючи пристановища. Інколи ночами крадькома приходив додому, щоб глянути на неї й на дітей і знову крадькома відійти на світанні.

Мати плакала далі, що її й дітей комуністи таки ограбували. Забрали в неї мішечок жита, яке вона виростила на своєму городі; взяли корову, яку вона виплекала з теляти; і серед зими викинули дітей і її з її хати, яку вона колись із своєю матір'ю, а моєю бабунею, придбала власною тяжкою працею. Тепер усі п'ятеро живуть у сусідки в коморі й пухнуть з голоду. Найбільш мучить її Борис, мій наймолодший брат, щоб вона дала йому їсти або вбила його...

Гірко плачучи в листі, вона просила мене, щоб я допоміг їм... допоміг чим можу, бо вони пропадуть. "У нас люди людей їдять", лементувала вона. "Трохим Соловійчук з дітьми з'їв свою жінку й матір своїх дітей Фросину. У Вікніні вже більшість вимерла з голоду. Стару Кондриху в ліжку з'їли черви. Коваля Ларіона Шевчука, який просив хліба, закликали в сільраду й убили. Найкращий господар у нашому селі Нетребчук, якого називали Брижею, помер під тином голодною смертю. Зверхановські, які дуже хотіли комуні, теж так само померли..."

Читаючи матиного листа, я відчував, що задихнувся. Спазми здушували мені горло й з очей, здавалося мені, не лилися, а бризкали сльози. Чим я міг допомогти, якщо вже не моїм нещасним людям, то хоч би моїй матері, сестрам, братікові. Але й хоч би міг, то як? Адже ж того, хто допоміг людям навіть шматком хліба, Москва руками гепоушників карала смертю. У ці тяжкі й тривожні дні я знесилився від душевних мук і недосипання й був подібний до хворого на сухоти.

Незадовго після цього, повернувшись з міста до своєї кімнати, я побачив у ній мого молодшого брата Бориса. Це була велика несподіванка для мене. Я дивився на нього й не вірив моїм очам. Він, п'ятнадцятилітній хлопчина, висохлий і неприродньо довгий у своїй брудній і обдертій одежі, дивився на мене своїми стурбованими синіми очима, з яких по щоках котилися сльози. Я побратньому схопив його в обійми й почав потішати.

— Заспокійся, — говорив я до нього. — Я дуже радий, що ти завітав до мене. Сідай. Як мати? Як сестри?

— Живі, — відповів він ледве чутно. — Ще живі...

— Як же ви вижили?

— Буряками й гарбузами, що їх мама сховала в соломі для корови. Їли їх і вижили.

— Тільки цим?

— Цим? Може цим не вижили б.

— А ще чим?

— Збирали по зеренцю під соломою в бабиній Петришеній stodолі й, мабуть, цим вижили. Але трохи попухли.

— Попухли?

— Трохи — вже на весні. Ми їли юшку з товченої солими, кори й коріння... і попухли. А коли зацьвіли садки, то ми гамували голод вишневим і яблуневим цвітом.

— Цвітом?

— Авжеж. А перед тим трохи хлібом.

— А де ви взяли хліба?

— Мама виміняла в Тернівці в Торгсіні⁵⁰ трохи борошна⁵¹ за свою шлюбну обручку й за два золоті зуби.

— Золоті зуби?

— Авжеж. Фельдшер їй витягнув із рота.

— А тепер як удома?

— Коли я їхав до тебе, то пили тільки юшку.

Я задумався, що мені робити.

— Знаєш що, — сказав я по хвилині. — Я дуже радий, що ти завітав до мене. Ми сьогодні разом побудемо, а завтра дам тобі гроші й поганяй додому. Щоб у дорозі не ограбували тебе, — гроші я зашию тобі в куртку. В ній і дідько їх не знайде. Більш нічим не можу допомогти тобі. Навіть коли б допоміг, то в дорозі ГеПеУ або міліція ограбує тебе... і, навіть, схопить.

— Я знаю.

— А як же ти будеш їхати?

— Поїздом.

— У поїзди селян не пускають.

— Я їжджу вантажними.

— Зайцем?

— Якщо ти називаєш так, то нехай буде.

— Це небезпечно.

— Тобі — дорослому, але не мені. Виженуть, то я трохи пройду і знову влізу.

— Гляди...

Ми пообідали в моєї господині якоюсь смачною (здавалося мені — гороховою) зупою і пшоняною кашею, навіть, з кількома на ній шкварками. Це був панський обід для нас, особливо для Бориса, який уже кілька років не бачив, як виглядало сало. Потім сказав йому вмитися, причепуритися, надягнути мої штани, сорочку, вітрівку й узутися в мої зимові черевики, бо я ходив уже в літніх. Коли він “перевоплотився”, я склав його витер-

⁵⁰ Спеціальна державна крамниця, в якій продавали голодним харчі й одяг на закордонну валюту й золото.

⁵¹ Мука, як частіше кажуть.

те, полатане й брудне дрантя й уклав у мішок, зав'язав його й кинув у куток.

— Свою одержу візьмеш з собою, — сказав я йому. Вдома виперуть її, і ти знов улізеш у неї. А мою, при потрібі виміняєте в жидів і ще в когось з нашої влади на хліб, крупу й може ще на олію.

Після цього я трохи ознайомив його з містом, а решту часу ми провели в моїй кімнаті за нескінченною розмовою.

Другого дня вранці я відпровадив його на залізничну станцію і, прощаючись, сказав йому:

— Передай матері і сестрам, що я завжди думав і завжди думатиму про них і про тебе. Якщо матиму кімнату, то відразу стягну вас усіх до себе. Це те, для чого я живу й існую. — Ми міцно обнялися. — А тепер куди підеш? — спитав я.

— Недалеко. До першого коров'ячого вагона.

— Думаеш — знайдеш його?

— Знайду.

— Бажаю тобі успіху.

— До побачення, — відповів він і поволі подався між людьми на перон.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Якось, ідучи містом, я зустрів на Сумській Олесича — керівника української письменницької організації в Ленінграді. Він, як і в Ленінграді, тримав правою рукою за вухо великого чорного череватого портфеля. Від несподіванки ми зупинилися й пильно дивилися один на одного, як дивляться ті, які давно не бачилися й випадково зустрілися. Потім раптом обидва зайшлися сміхом і один одному потиснули руки.

— Я весь час думав про тебе, але не знав, де ти робиш, — сказав він.

— То ти знав, що я в Харкові? — спитав я.

— Розуміється. Я довідався від Ружанського, що ти в Харкові. Ну й хотів побачити тебе.

Я не дуже радий був з нашої зустрічі, але не хотів показати цього.

— І побачив, — сказав я. — Що ж ти робиш тут?

— Ходімо до каварні й там довідаєшся.

Ми зайшли на Сумській до каварні, у якій була справжня кава, але дуже дорого вона коштувала. Тому до цієї каварні лише заходила партійна, військова, гепоушницька й пропагандистська аристократія з своїми “розфуфиреними” дамами, але частіше з повіями. Ми сіли в м'які крісла за старорежимним різьбленим столиком. До нас підійшла молода вродлива офіціантка в гарній блакитній сукні, обтягненій малесеньким фартушком.

— Бажаєте кави чи какао? — спитала вона російською мовою з українським акцентом.

Відкинувши рукою з свого чола пасьму рюсявого волосся, кольору стиглої пшениці, вона, чекаючи відповіді, пильно дивилася на стіл своїми байдужими синіми очима. Дивилася на нього так, ніби був лише він, а нас коло нього не було.

Тим часом Олесич пильно дивився на неї.

— Дві філіжанки кави, — сказав він їй. — Дві філіжанки й щось до кави. Що ви маєте?

— “Наполеони”,⁵² відповіла дівчина. — Скільки?

— По одному, — сказав Олесич.

Незабаром дівчина принесла дві філіжанки “моко”,⁵³ два “наполеони” і, поклавши все це обережно на стіл, з холодною усмішкою відступила пару кроків назад, потім обернулася й пішла до буфету.

Олесич, відірвавши від неї свій упертий погляд, підморгнув до мене.

— Чи ти бував тут? — спитав він.

— Ні, — відповів я.

— Тут варто побувати.

— Не з мою кишенею.

Дівчина спинилася коло буфету, і Олесич ще раз глянув на неї.

⁵² Спеціальні тістечка.

⁵³ Так у Совегах називали справжню каву.

— І де ці красуні беруться? — спитав він, здавалося, скорше в себе ніж у мене.

— У харківських каварнях, — відповів я. — Хіба такі не водяться в Ленінграді?

— Водяться, але вони бліді. Ніби вимочені в росолі. А ця, як ягода, рум'яна.

— Підсоння... Підсоння їх малює, — як тебе малювало колись... Що ж ти тут робиш?

— Що роблю? Працюю фаховим редактором художньої літератури в ДВУ.⁵⁴

Я всміхнувся.

— Хіба тут нема редакторів, що ти приїхав аж із Ленінграду?

— Чому нема? Є. Але вони не користуються довірою у партії. Тому ЦК КП(б)У доручив цю відповідальну працю мені.

Це самохвальство вказувало на те, що Олесич далі робив з себе великого, хоч жодних підстав на це в нього не було. За моїх часів у Ленінграді він був *нуль* у мистецькій літературі. Після мого виїзду з Ленінграду я ніде не зустрічав його ім'я. Але, всупереч моїм сумнівам, я хотів довідатися від нього про його останні літературні мандри.

— Я певен, що ти щось створив новеньке після мого виїзду.

— О, так!

— Що?

— Роман "Вогні на озерах".

— Той, що ти пробував писати в мої часи?

— Той.

— І видаєш його?

— Покищо ні.

— Покищо?

— Я віддав його на мовну редакцію.

Я знав про його нікудишне знання української мови, але нібито здивувався.

— На мовну? Кому?

— Євгенові Плужникові. Ти чув про нього.

⁵⁴ В Державному Видавництві України.

— Дуже добрий поет. Чудові вірші пише.
— Чудові? — спитав він майже з гнівом. — Дрібно-
буржуазні вірші пише.

Я бачив, що з ним, як завжди, не варто сперечатися.

— Я кажу щодо його мови й техніки.

— Це так. Тому я й дав йому мій рукопис на мов-
не й стилістичне виправлення. За це я плачу йому і
більш з ним нічого не маю й не буду мати. Ти не зустрі-
чався ще з ним?

— З ним? Ні.

— І не треба, — сказав Олесич. — Він підозріла лю-
дина. Але добре зробить мені книжку.

— Я думаю, бо він тепер без праці й нічого свого
не може видати. А до того ще й Т.Б.⁵⁵ роз'їдає його.

Олесич покликав дівчину й ще замовив по філіжан-
ці кави. Коли дівчина відійшла, він якусь мить пильно
дивився їй услід, прицмокуючи вустами.

— Гарна, бестія! — сказав він.

— Подобається? — спитав я.

— Розуміється. А тобі?

— Дуже, — відповів я.

— То спробуй.

Я махнув рукою.

— Не маю часу для цієї справи.

Він сьорбнув з філіжанки кави і свій погляд звер-
нув з дівчини на мене.

— Я й не питаю в тебе, як ти тут? — спитав він у
мене.

— Непогано, — відповів я.

— Щось видаєш?

— Думаю весною 1934 року видати збірку поезій.

— Це добре. Нам потрібні пролетарські поезії. Да-
вав комусь читати їх?

— Ще ні, але комусь дам.

— Кому?

⁵⁵ Туберкульоза.

Якусь мить я “ворушив” мізками й сказав що перше прийшло в голову.

— Дам Тичині.

— Вірно, — Тичина цілком перейшов до нас. Він уже не належить до влизьків, шкурупіїв чи плужників.⁵⁶ — Цих трьох поетів він назвав з малої літери, а це означало, що вони вже на чорному списку. — Я й не питаю тебе, з ким ти дружиш тут?

Я відразу відчув, куди він гне голоблю, тому мені треба було не дуже роззявляти рота.

— З ким дружу? — спитав я в нього. — Ще з ніким, бо ще нікого добре не знаю.

— Дивися! Тут, між нами, засіла контрреволюція, тому дивися обома очима. Перш за все унікай *хвилювистів*, бо вони, як і їхній вожак *Хвилювий*, були є й будуть найбільші вороги советського народу. Також обходь ваплітянців, пролітфронтівців і неоклясиків — це завуальовані буржуазні агенти в нашій літературі й мові.

— З ким же мені тут дружити? — спитав я в нього.

— З бувшими вуспівцями, але також приглядайся й до них. Вороги всюди повлазили й усе кишить ними. Розумієш?

Мені стало ясно, чому Олесича прислали сюди з Ленінграду й особливо в Державне Видавництво України. Щоб відчіпитися від нього, я сказав:

— Розумію. Дуже добре розумію.

Він не цікавився, чому я виїхав з Ленінграду, тому, виходило, що він не знав нічого про мій виїзд. І я облегшено зідхнув. Біля каси він вийняв з бокової кишені пачку грошей і розплатився.

— Матимеш час, — заходь до мене. Я живу в “Красной гостиннице”.

— Зайду, — відповів я.

Я вирішив таки колись зайти до нього для власної безпеки.

Їдучи трамваєм додому, я дивився на будинки, які нібито вискакували з якоїсь бездонної прірви. І на кож-

⁵⁶ До поетів — Влизька, Шкурупія і Плужника.

ному будинку я нібито бачив затяте Олесичеве обличчя, а далі — розтягнену його постать з розведеними руками й розщепленими пальцями, з яких стікала людська кров... Що сталося з такими нашими людьми, як цей Олесич? Образом і подобою неначе б українець, але з чужою та ще й до того з хижо-звірячою душею. З повною душею ненависти не тільки до своїх людей, а й до своїх батька й матері, якщо вони промовлять слово — *одне слово* — проти свого гнобителя. Ці *свої* люди страшніші й небезпечніші від наших ворогів... А, зрештою, наші покручі (чи яничари, як їх усіди називають) подібні до всіх інших у нашому покрученому світі...

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Раз на тиждень я далі діставав у редакціях дитячих журналів листи від дітей з віршами, відповідав на них і щосуботи діставав винагороду за свою працю. Між цим помалу множив поезії — одні для цензури, чи Головліту, як там називали цензуру, а інші для себе. Перші — для моєї безпеки. Тобто, коли б гепоушники зненацька наскочили на мене і схопили ці поезії, то від них мені нічого страшного не було б. Можливо обвинуватили б мене в формалізмі або в пасивному ставленні до “соціалістичної дійсності” і, як кажуть, притиснули б мене до стіни, щоб я йшов з цією “дійсністю” в ногу.

За інші поезії, що їх я писав для себе, мене схопили б у підвал і за кожне написане слово, витягали б з мене жилу або здирали б з пальців нігті зі словами: “Ми любім читать твої стіхотворенія, но ми должни убіть тебя”. Тому з цих моїх нових поезій кожную строфу я вивчав напам’ять і після цього, як завжди, спалював у грубі. З часом переважна більшість цих строф і поезій вивітрилася з моєї пам’яті, але маленьке *децю* таки якось втрималося...

Крім того, в кінці червня 1933 року я, мабуть удесяте, уважно переглянув кілька моїх коротких оповідань

чи новель, як частіше називали такі оповідання, і, коли вони були готові, подзвонив до Петра Панча.

Панч відразу впізнав мій голос і запросив мене до себе. Та ще й не якнебудь, а на обід. Призначеного дня — це було на самім початку липня — я дістався трамваєм до Майдану Тевелева, а звідти попрямував до *Слова* пішки.

День був вітряний і похмурий. Небом котилися велетенськими клубками сірі хмарини й часто собою затуляли сонце. Ці хмарини швидко котилися на західній обрій, а за ними зі сходу сунулася чорна хмара. Незабаром вона затулила собою все небо, і раптом на мою голову впали перші дощові краплини. Але в цей час я вже вскочив у ворота й біг до третього під'їзду *Слова*. Перед самим третім під'їздом линув дощ, який добре покropив мені голову. Я вскочив у знайомий під'їзд, витер обличчя й голову носовою хусточкою і, трохи передихнувши, підвівся по сходах на третій поверх, на якому жив Петро Панч зі своєю родиною.

Двері відчинив мені Панч. Увічливо привітавшись зо мною, пропустив мене вперед і привів до своєї робочої кімнати.

Він був у чудовому сірому вбранні з білою хусточкою в боковій кишені в піджаці. Його волосся, що почало вже вкриватися сріблом, було закинене назад і тому зовсім відкривало його високе чоло. Розумні, злегка замріяні й трохи глибоко посаджені очі дивилися на мене з радісною усмішкою. Але мені здавалося, що найбільшою прикрасою його обличчя був його орлиний ніс. Такі на вигляд люди зустрічалися частіше в південній Україні. Це здебільшого були нащадки запорожців. Оглядаючи пильно мене, він, усміхаючись, сказав:

— Я бачу, що ви не дуже скупалися в дощі?

— Коли б не втік, то скупався б, — відповів я. — Дощ напав мене якраз у дворі.

— То ви добре бігаєте. Це буде вам на користь. Це, можливо, колись пригодиться, — сказав він, здавалося

мені, езопівською мовою. — Де ж ви були, що так довго не показувались?

— У відрядженні.

— Так-так, ви згадували мені, що їдете до Києва.

— До Києва і трохи далі.

Він не розпитував мене про мою подорож, що здивувало мене, а тільки сказав:

— Це добре, що ви попоїздили в Україні та й трохи провітрилися й трохи нового побачили. Це буде вам матеріалом для ваших творчих задумів і праць. Чи були ви в колгоспах?

— Ні.

— А де ж?

— У Райсоюзах. Видавали кооперативні листівки колгоспникам.

— То ви сиділи в районних друкарнях?

— Трохи. І трохи на повітрі, весна ж... Чудовий травень був.

Останніми словами я спробував змінити тему нашої розмови.

— Розумію, — сказав Панч. — А яка, між іншим, весна в Ленінграді?

— Яка? Коротка й мокра, — відповів я й поспішив додати: — Але, не маючи кращої, місцеві люди звикли до своєї.

— І ви? — спитав він, лукаво всміхаючись.

— Я? Ні. Я звик до своєї, тому й повернувся до неї.

Я відчув, що наші погляди щодо батьківщини — України в нас були однакові, але щодо їх висловлення ми однаковою мірою були обережні. Любити своє й висловлювати цю любов під московсько-комуністичним режимом вважалося *націоналізмом* — найбільшим злочином, за який поневолювачі карали українців найпекельнішою карою. Тому Панч, не знаючи, чим я дихаю, не розпитував мене про ленінградські "гаразди", а я, не знаючи, чим він дихає, не розказував йому про них. Наша розмова про свою й чужу весну відразу ввірвалася, щоб її, так мені здавалося, не поширювати й не поглиблюва-

ти поки ми не обзнайомимося ближче. З цією думкою я відразу перейшов до діла.

— Ви догадуєтесь, Петре Йосиповичу, чому я так хотів побачитися з вами? — спитав я в нього трохи тремтливим голосом від нервування.

— Догадуюся? Трохи, — сказав він усміхаючись. — Але якщо ви скажете мені, то зовсім догадаюся.

Цей жарт відразу зрівноважив мене.

— Як я вже згадував вам, що крім віршів я пишу оповідання. Оце кілька оповідань приніс вам на суд. Хотів би знати вашу думку. Дуже хотів би...

— Думку? Будь ласка! Я прочитаю якнайшвидше і висловлю її вам.

— Так, як є.

— Аякже? Так, як є.

У цю хвилину ввійшла в кімнату його донька й чудовою українською мовою попросила нас на обід, і ми з нею попрямували до їдальні.

У їдальні стіл був накритий. За ним стояла Панчева дружина, кругловида, з досить помітною сивиною, а коло неї — молодша доня, яку, здається, звали Олею. На столі в мисках парував борщ. Усі ми сіли за стіл, і, захоплюючись борщем, час від часу перекидалися короткими фразами.

Що саме першої хвилини викликало в мене великий подив, — це те, що вся Панчева родина прекрасно розмовляла по-українському, без жодного російського акценту, як це практикувалося в домах деяких наших інтелектуалів, зокрема письменників, у першу чергу другої й третьої генерації. Розмовляли Панчі співучим тоном і м'якою вимовою, як це говорять на Полтавщині й Харківщині. Зовсім не так, як ми — подоляки чи й, навіть, кияни.

Коли Панчева дружина подала на стіл другу страву — котлети з товченою картоплею, що було в 1933 році найвибагливішою стравою для міської інтелігенції, то розмова відразу пожвавилася. Спочатку питали мене здебільшого про Ленінград, як виглядає він, яка архітектура в ньому, які люди, які в них звички.

Найбільш питали дівчата не тільки про Ленінград, але й Петергоф. Я докладно розповів їм про відомі палаци, особливо палац Юсупова із мармуру, в якому замордовано Распутіна; Царський зимовий палац, який зовні й усередині москвини охороняли, як свої очі, час від часу малюючи дах золотом; також Ермітаж з привласненими або награбованими працями світових малярів і скульпторів. І ще дещо розповів їм про Ленінград і його нанесені з усіх усюд багатства.

— А як з церквами? — спитала Панчева дружина.

— Усі стоять на місці так само, як Зимовий палац, Петропавлівська фортеця, різні княжі й графські будинки й царські пам'ятники.

— Дивно, — сказала Панчева дружина. — А наші церкви — одні знищили, а інші позамикали або повлаштували в них музеї й зерносковища.

Панч зніяковіло глянув на дружину.

— І там їх знищать або позамикають. На все прийде свій час. Правда? — спитав він у мене.

— Можливо, — відповів я.

Я бачив, що Панч, навіть у своїй родині, уникає слизьких тем, тому я почав розповідати про мої ленінградські пригоди, не згадуючи жодним словом про імперіальне ставлення до "іногородців"...

Подякувавши Панчам за гостину, я почав лагодитися додому, але Панч ще раз покликав мене до своєї робочої кімнати.

— Чи ви десь працюєте? — спитав він у мене.

— Так і ні, — відповів я.

— Так і ні?

— Авжеж, бо працюю нештатно консультантом у журналах для дітей.

— Непогано. Але краще мати щось постійне. — Він задумався й раптом плеснув мене по плечі. — Мені здається, що нам потрібно відповідального секретаря до "Червоного Шляху". Чи пішли б ви на цю працю?

— А чому ж бо ні?

— Гарзд. Я питаю в Сергія Пилипенка — головного редактора. Подзвоніть до мене завтра, неодмінно.

Це дуже добра для вас праця. Добра для літературного досвіду. Для вашого просування в прозі. Подзвоніть мені завтра.

— Подзвоню, неодмінно подзвоню. Дякую, Петре Йосиповичу! Дуже вам дякую...

Я вийшов схвильований від Панча. Довкола мене було прозоро і свіжо в повітрі. Чорні хмари розійшлися, і місто знову купалося в соняшному промінні. Я поспішав до трамвая з невпинними думками про Панча.

Перш за все, що мене вразило, — це його гостинність. З першого нашого знайомства поставився до мене приязно й доброзичливо, як це буває між рідними. Це саме він виявив і тепер, але безпосередніше й тепліше. Але в цій його гостинності мене ще раз вразила його бережність, його розмова натяками, нібито він говорив завуальованими й затіненими словами. Він неначебно був щирий, але цю свою щирість спиняв у напівдорозі й кількома словами спрямовував вас на щирість і дуже уважно вислуховував її.

Прислухаючись до нього й прислухаючись до висловлених ним думок, мені здавалося, що він нібито роздвоєний, що в його особі перебуває дві людини, які знаходяться під сильним контролем. Але, не дивлячись на це, я переконував себе, щоб ставитися до нього з довір'ям, хоч, за старою звичкою, не наважувався ще називати речі своїми іменами. Та й він, здавалося мені, нібито намагався затримати мою щирість, немов би кажучи мені: "Думай, що говориш, і не говори всього, що ти думаєш". Навіть йому і його родині. У кожному разі я радів, що матиму такого вчителя й опікуна, бож він був знаний, шанований і відомий уже в усій Україні.

Дочекавшись другого дня, я подзвонив до нього з міста. Він був удома й відповів мені, що редактора "Червоного Шляху" Сергія Пилипенка якраз тепер нема в місті.

— Але не журіться, — поспішив він додати. — Пилипенко десь за тиждень буде. Я постараюся відразу впіймати його.

— Дякую, Петре Йосиповичу, — сказав я. — Я думаю, що не варто так вам оцим турбуватися.

— Я пообіцяв вам, — сказав він. — А в мене обіцянка не цяцянка. Ви матимете працю. Будь ласка, подзвоніть за тиждень.

— Ще раз дякую, Петре Йосиповичу. До побачення.

— До побачення. Тримайтеся, — відповів він мені своїми теплими словами.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Після зустрічі з Петром Панчем і розмови з ним я був радісно схвилюваний і придушений однаковою мірою. Радісно захоплений його добротою й теплом, його, так би мовити, національною погодою в його хаті. Це стосувалося вживання рідної мови й дотримування наших звичаїв і традицій скрізь і в усьому. Придушений був його натяками, — не висловленими до кінця думками, ніби він ішов по камінню й об нього спотикався.

Це роздмухувало в моїй душі трохи стихлу останніми днями бурю. Я перечитував свіжі числа столичних газет — “Комуніста”, “Вістей” і “Літературної Газети” й весь час більше переконувався в нещасті, яке, здавалося мені, дивилося вилупленими і скипілими кров'ю гепеушницькими очима на Харків, Київ і всю Україну. “Український буржуазний націоналізм! Український буржуазний націоналізм!” — кричали ці газети, кидаючи, здавалося мені, з своїх пащек клубки піни. “Знищимо український буржуазний націоналізм і носіїв його в корені”. Ці людовбивні погрози, аранжовані кремлівською марксистською мафією, завжди закінчувалися словами “гуманіста” Максима Горького: “Коли ворог не здається, його треба знищити”. Після самогубства Хвильового, арештів Ялового й Досвітнього цього тяжкого літа виринули наверх нові погрози проти “зростаючого націоналізму в українській мові”. Називаючи його різними марксистськими епітетами, вони гарчали до

творців Академічного правопису 1929 року і тих, хто ввів його до вжитку. Лінгвісти й літератори знали, що погрози в першу чергу торкаються Миколи Скрипника — нещодавно скинутого з наркома освіти в підсоветській Україні. Також знали, що над ним нависла смертельна небезпека.

І цього не довелося довго чекати. 7 липня 1933 року, десь пополудні, я зайшов до редакції дитячого журналу, щоб віддати відповіді на дитячі листи й дістати гроші за мою працю. Оформляючи це, я помітив у редакції якесь небувале напруження й тишу. Я відразу збагнув, що щось сталося, щось катастрофічне, але я не питав нікого й ніхто не говорив мені про це. У випадку якоїсь катастрофи (арештів чи вбивств, які вчинили гепеушники), рідко хто наважувався щось сказати, щоб часом, не проговоритися в один чи другий бік. За язика в Совегах схопленого без суду вбивали або повільно морили в конццентраці.

Діставши за свою працю якісь там гроші, я швидше вийшов з цього будинку на вулицю. Чи зайти мені до Оргкомітету Спілки Письменників України й дізнатися там, що сталося в місті? Але цю думку я відкинув, щоб не вскочити в якусь халепу. Бо в Совегах біда ходить за кожною людиною. Тому я поспішив додому.

— Олексю! — почув я ззаду голос. — Чого так поспішаєш, ніби тікаєш від когось?

Я оглянувся — до мене підходив Олесич.

— Поспішаю? — спитав я, оговтуючись від неприємної зустрічі.

— А хіба ж ні?

— Трохи. Дуже сонце припікає й хочеться в холодок.

— Та так, — погодився Олесич. Під тягарем свого величезного портфеля він трохи вгнувся в правий бік. — Що нового?

— Нічого особливого, — відповів я. — А в тебе?

— Також. Хібащо Скрипник застрілився, якщо це може бути новина.

— Скрипник застрілювався?

— Тобі жаль його?

У цих словах я відчув докір, який звучав обвинуваченням.

— Жаль? — вигукнув я з сміхом, обдумуючи, як мені вимотатися з напасти. — Чи я з ним свині пас, чи за дівками бігав?

Від моєї відповіді Олесич зайшовся реготом.

— Я не думаю. Але ти знаєш, на якому становищі він був у нас?

— На становищі наркома освіти.

— Ще?

— Старий комуніст, співтовариш і друг Леніна.

— Це колись. А хто він був тепер? Буржуазний націоналіст. Махровий! Знаєш? — Олесич відвів мене вбік до будинку, щоб не заважати перехожим і почав мене по-професорському повчати. — Чи ти знаєш, що він хотів зробити? Відірвати нашу мову від братньої російської й ополячитися.

— Можливо, — сказав я. — Мені лише було відомо, що в 1929 році він затвердив наш правопис, який виробили найвидатніші українські лінгвісти.

— Найвидатніші? Не кажи цього нікому.

— Я кажу те, що писалося в Літературній Газеті.

— Забудь про те, що писалося й вір тільки тому, що пишеться тепер, сьогодні. Запам'ятай оце.

— Запам'ятаю, — сказав я, щоб відчепитися від нього. — Де Скрипник застрілювався?

— На сходах — кажуть.

— На сходах?

— Так. Змився з свого кабінету на бокові сходи і клацнув себе.

— Змився?

— Так. Злякався відповідальності перед радянським правосуддям за свої контрреволюційні вчинки. Ну й дідько з ним. Так і так був би йому кінець. Правда?

— Я думаю, — відповів я з повною певністю, бо коли б він не застрілювався, то застрілили б його. Але перед тим здійснили б певні дослідження в його душі й тілі...

- Ти куди йдеш, — спитав Олесич мене.
- Додому.
- Я думав, що до Оргкомітету.
- Хотів зайти.
- Добре, що не зайшов.
- Добре?
- Так. Я оце звідти. Сьогодні не варто заходити туди. Розумієш?
- Розумію...
- Заходь до ЛІМ-у, — сказав він.
- Зайду, — відповів я.

Олесич поплескав мене по плечі, мовляв — тримайся, і, звернувши в завулок, попрямував до Бурсацького спуску — найближчою дорогою до ЛІМ-у.

Якусь хвилину я дивився йому вслід, утихомирюючи думками шум у моїй голові. От живе собі Олесич, щоб він не народився. Зрадлива й мерзотна людина, яких у нас, у московській неволі, наплодилося багато. Служать Москві і кожному ладні служити, аби лише мати повну пельку й теплий куточок. Чи, інакше кажучи, триматися на землі... і плодитися, випускаючи у світ таких же, як вони — їхні батьки. Це — людський бур'ян. Що робити з ним під ворожою окупацією? Нічого, бо це плечі, на яких окупація тримається. Його можна виполоти тільки в своєму вільному домі — Українській Державі...

У кінці липня я зустрівся в Оргкомітеті Спілки Письменників з Петром Панчем. Він відкликав мене в куток і ласкаво сказав до мене:

- Я кілька днів шукаю вас, і ось знайшов. Ви маєте працю.
- Яку?
- Ту що я пропонував вам. Можете починати навіть завтра.
- Завтра, — спитав я схвильовано.
- Авжеж. Подзвоніть до Пилипенка. Він уже вдома.
- Я не знаю, як Вам дякувати, Петре Йосиповичу!

— Дякувати мені не треба — це мій обов'язок допомагати здібній молоді.

— Здібній? Це про кого ви так?

— Про вас. Про ваші оповідання. Подобалися вони мені. Якщо ви далі так писатимете, то перевершите Андрія.⁵⁷

Я був дуже зворушений і не знаходив слів відповісти йому вдячністю. Він бачив це і взяв мене рукою за плече.

— Ваші оповідання я даю до “Червоного Шляху”. Вітаю вас!

— Дякую, — сказав я ледве чутно йому. Мені здавалося, що від зворушення з моїх очей ринуть сльози. Щоб не трапилось цього, я вийняв з пачки цигарку й почав припалювати її. Коли я підвів голову, то перед собою побачив нібито знайому людину. Я відразу впізнав її — це був Мирослав Ірчан.

— Знайомтесь з молодим поетом і прозаїком, — сказав Панч Ірчанові, назвавши моє ім'я й прізвище. Ірчан автоматично й мовчки подав мені руку й сказав до Панча:

— Хочу вам сказати пару слів. Особисто.

— Будь ласка, — відповів Панч і сказав до мене: — Ми незадовго зустрінемося. До побачення.

— До побачення, — відповів я Панчеві, не відриваючи погляду від Ірчана.

Про Ірчана я почув уперше в 1928 році, коли вдалося мені тимчасово “влізти” у Джуржинську початкову школу на вчительську працю. У цій школі ставили учні на шкільній сцені Ірчанову п'єсу “Родину щіткарів”. Тоді ж таки я дізнався, що автор цієї п'єси *не наш*, тобто живе й пише в “капіталістичній Канаді”. Що він, видатний пролетарський письменник і драматург, воює у своїх творах з канадською буржуазією. Я хотів з цієї п'єси оцінити його й прочитав її з початку до кінця. Після ознайомлення з нею мої погляди й моя оцінка творчості цього письменника були зовсім інші від тих, що

⁵⁷ Письменника Андрія Головка.

їх я чув. Тобто, його характери й колізії викликали в мене протилежне враження. Перш за все подані в ній характери були видумані, штучні, натягнені й ходульні. Одним словом показані такими, якими автор хотів бачити, а не такими, якими вони насправді були. У кожному разі мені здалося, що це хтось написав цю п'єсу в Советах, а Ірчан тільки підписався під нею. На цьому моє знайомство з Ірчаном кінчилося на довгий час.

Я знову почув про нього в одній із советських газет у перші дні після приїзду з Ленінграду до Харкова. В цій газеті дуже вихваляли його найновішу п'єсу "Плацдарм". Вихваляли так, що читаючи це, мені робилося нудно.

Потім я побачив у Харкові на стінах будинків величезні афіші, на яких метрові літери галасували про виставу цієї п'єси на сцені в харківському робітничому театрі. Але мені ніяк не пощастило побачити цього комуністичного "олімпійця", про якого так багато говорили.

Нарешті, я побачив його ввечорі в Будинку Літератури. Це, здається мені, було в січні чи в лютому 1933 року. У кожному разі, це було холодного морозного вечора, коли сотні, сотні й сотні голодних селян у вицвілих і полатаних кожухах і свитинах полювали в Харкові за хлібом чи якоюсь іншою поживою, щоб хоч трохи пригасити свій голод і голод їхніх родин, що масово вмирили з голоду.

Пригадую собі, Ірчан стояв у кутку їдальні (в Будинку Літератури) з Іваном Кириленком. Кремезний, широкоплечий, головатий, з повіспленим обличчям Кириленко дуже запопадливо переконував у чомусь Ірчана з похиленою головою. І це якраз було тоді, коли *хвальба* його "Плацдарму" бігала з надутими щокками й захриплими горлянками харківськими вулицями.

Після того я не бачив його досить довго. Письменники говорили, що він заліз у творчу працю. Зрештою, я не дуже цікавився ним, і незадовго після того забув про нього аж до теперішньої зустрічі.

Тепер я побачив його зблизька й добре приглянувся до нього. Перш за все за цей короткий час він дуже по-

лисів, і його, ніби ще більш розтягнене вдовж обличчя вкрилося глибшими зморшками. На що найбільш я звернув увагу, то це на його закостенілі, майже скляні очі.

Я відійшов у бік, щоб краще його бачити. То оце так тепер виглядає Ірчан, той самий Мирослав Ірчан, що громив у своїх творах “канадську буржуазію”, а тепер приїхав сюди будувати з московськими й інтернаціональними окупантами на мільйонах трупів українських селян “безклясове суспільство”? То чому ж він такий сумний, подібний на чахоточного?⁵⁸ Він же має все — повну пельку, штани й піджак з найдорожчого сукна і, крім цього, — щорічно запалюється в Криму й на Кавказі? То що ж таке з ним? Що? І я згадав слова редакторової Гірнякової дружини, сказані в моїй кімнаті на Основі, що вони⁵⁹ також доберуться до Курбаса, Йосипа Гірняка й навіть до Ірчана...

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Отож недумано-негадано мені пощастило стати на працю в редакції журналу “Червоний Шлях”. Це сталося, здається мені, в першій половині серпня 1933 року, коли врятована частина нашого сільського козацького плем’я була безповоротно загнана терором і небувалим в історії голодом до колхозів.⁶⁰ І уявіть собі, пощастило мені стати на працю відповідального секретаря без виконання довжелезної советської (читайте гепеушницької) анкети і перехресних питань у письменницькому партійному комітеті. І це сталося завдяки лише Панчевої рекомендації, висловленої Сергієві Пилипенкові.

Коли я подзвонив до Пилипенка й назвав йому моє прізвище, то він сказав мені таке:

⁵⁸ Туберкульозника.

⁵⁹ Тобто гепеушниками.

⁶⁰ Згори й аж до низу інтернаціональні окупанти пазивали людські череди не колгоспами, а колхозами й колхозниками.

— Приходь у понеділок уранці до редакції “Червоного Шляху”. Знаєш де вона, наша редакція?

— В Оргкомітеті письменників.

— Приходь. Там ми поговоримо.

— Дякую.

— Нема за що, — сказав він голосом, яким кажуть ті, що не люблять, щоб їм дякували. — Берись до праці.

— Спробую, — відповів я.

— Тримайся, — сказав він.

Ми розпроцалися, і до понеділка він не виходив у мене з думки. Про що він хоче говорити зо мною? Чи не про моє соціальне походження, — всох би йому язик! З цим цвяхом у мозку я ходив з п'ятниці аж до понеділкового ранку і Пилипенко (звичайно, на моє превелике щастя) не сказав мені нічого особливого. Він тільки дав мені список Редколегії і купу літературних матеріалів до друку. Таким чином я довідався, що редактором поезії був Павло Тичина, прози — Петро Панч і Аркадій Любченко, а критики, здається мені, Самійло Щупак і Борис Коваленко.

Редакційне приміщення “Червоного Шляху” було на цьому ж поверсі, що й Оргкомітет Письменників, коло сходів у самім куточку. Це була маленька кімнатка з одним вікном, майже темна, і в ній удень і вночі горіла лампа. У ній був лише невеликий старий-престарий стіл, за яким я сидів, стілець для мене і ще один для відвідувача, і невеличка шафа, яка була набита літературними матеріалами. Також на столі стриміли два стоси книжок, журналів, газет і рукописів, і все це, як сказав мені мій зверхник — головний редактор Сергій Пилипенко, я мусів переглянути, вибрати потрібне, а непотрібне викинути в кіш.

— А що непотрібне? — спитав я.

— Те, що по-вашому, не матиме художньої вартости. Ви розумієте мене?

— Розумію, але...

— Те що надумане... чи видумане. Розумієте — фальшиве...

— Розумію.

— Ну то нехай Господь допомагає вам.

Я витріщив на нього очі, щоб збагнути, чи це він правду каже, чи жартує. Тим часом він засміявся, поплескав мене по плечі, подав мені руку й вийшов з кімнати.

З наступного понеділка я почав працювати в редакції, якщо її можна так назвати, бо, крім мене, в ній не було нікого. Інші працівники, яких я згадував попередньо, були поза нею. Їм треба було носити літературні матеріали додому. Крім них, ще був редактор мови і коректор. Вони працювали в ЛІМ-і (у відділі Літератури і Мистецтва, в Державному Видавництві України) і тому матеріали на мовну редакцію й коректу я мусів віддавати їм. Моїм обов'язком було організувати до журналу відповідні літературні матеріали — поезії, нариси, оповідання, повісті, романи, а також критичні статті, рецензії й бібліографію і після ухвали до друку здати до набору і простежити за всім аж до виходу чергового числа журналу.

Це здебільшого я робив по полудні. Уранці й перед полуднем до мене один по одному приходили автори з своїми творами. Переважно молоді чи так звані *плебеї* й попутники, які були без праці, або щось десь роблячи, дуже мало діставали за свою працю. Тому вони полювали за гонорарами, щоб докупити в спекулянтів на “Тучі” шматок хліба й додати його дітям до жебрацького приділу.

Зовсім інша справа була з письменниками *патріціями*. Ці советські аристократи діставали купи грошей за фіктивну працю в редакціях, видавництвах і навіть в Академії Наук, не з'являючись до праці або тільки показуючи носа. Вони до мене ніколи не заходили. А як хтось з них хотів дати свій твір до “Червоного Шляху”, то тільки відчиняв двері, кидав на стіл і з “розумним виглядом” ішов коридором далі, не зачиняючи за собою дверей.

Як не було, а десь за тиждень чи два я познайомився з багатьма поетами, письменниками й критиками. На-

віть з тими, що з дитячих і юнацьких років мріяв лише побачити їх.

Але дивна річ — більшість із них, що приходили до мене, були з штучно підвищеним настроєм, неприродньо блискучими очима й якимись беззубими жартами й такими ж прислів'ями й анекдотами. Я спочатку дивувався цьому, але це тривало недовго. Здається мені — з другого чи третього дня я виявив цю, на перший погляд таємницю, і перестав дивуватися. Майже всі, що приходили до мене, були напідпитку. А деякі під доброю мухою, як казали в Харкові. Тобто, під великою чаркою. І то — вже зранку.

Це саме, між іншим, я спостеріг і в коридорі Оргкомітету Письменників. Я думав — що сталося? Звичайно, це було не з любови до алькоголю, а щось інше...

Десь другого чи третього дня після цього до мене зайшов Маловічко. З його вигляду, поведінки й розмови я відразу побачив, що він уже готовий, тобто — під доброю мухою.

— То ти окопався тут? — спитав він, підморгуючи до мене.

— Як бачиш.

— Хто ж посадовив тебе на цього коня?

— Панч.

Він співчутливо глянув на мене й усміхнувся з сарказмом.

— Гляди, щоб тебе не стягнули з нього.

— Мене?

— Стягнуть Панча, а за ним і тебе.

— Панча?

Маловічко шморгнув носом і знову засміявся.

— Слухай, Олексю, не грай Лазаря передо мною. Ти що сліпий. Не бачиш, що діється. Звідки заходять до тебе письменники?

Він глянув на мене прижмуреними очима. Звичайно, я зрозумів його питання.

— З пивної, — відповів я.

— Чого? Бо кожен живе сьогоднішнім днем і забуває собі баки горілкою.

— Так само, як ти.

— Так само, як я. Кожен забуває собі баки сьогодні й забиватиме завтра і щодня. Бо іншого виходу нема. Три мушкетери ⁶¹ пішли... Скрипник пішов... за ким тепер черга? За кожним... і кожен чекає на неї... і, п'є, п'є, п'є! Я оце в Оргкомітеті пройшов коридором і що? Зустрів твого Панча — під мухою. Зустрів Валеріяна Поліщука, Майка Йогансена — хилитаються. Епіка, Семенка, Слісаренка, Сосюру—ледве ноги переставляють. І так інші... інші... інші... Бо всі на черзі. І я між ними. І також ти. Ні?

— Та-ак! Але тихше, бо двері добре не пристають до одвірків. І за ними можуть бути вуха.

— Скрізь вуха, — це правда. А завтра... подумаймо завтра. Тож усі глушать горілку. Хочеш за комір залити?

— Ходімо, — відповів я, не питаючи, куди й на який час.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Якось у кінці літа в Будинку Літератури під час вечері я помітив гарну дівчину, яку нібито перед цим десь бачив. Вона сиділа за четвертим столом від мене в товаристві не так уже літнього, як змученого поета Володимира Свідзінського. Я почав приглядатися до неї. Так, я бачив її. Це була та сама струнка синьоока русявка, яка на Сумській у кафе подавала Олесичеві й мені каву й "наполеони". Дивлячись на її прегарне рум'яне обличчя, обрармоване волоссям, подібним на пшеничне достигле колосся, я відчув, як у моїх жилах забухкала кров, і мені стало якось солодко і млосно. Я вирішив з нею познайомитися. І це по-моєму, було не трудно, бо Свідзінського, з яким вона сиділа, я знав і навіть говорив з ним про старогрецьких драматургів, а особливо

⁶¹ Хвилюввий, Яловий і Досвітній.

про Аристофана. Тому, повечерявши, я швидше підійшов до нього, щоб перешкодити підійти комусь іншому. Смагливий і щуплий, ніби висушений на сонці, він дивився на мене, як завжди, з привітною усмішкою.

Поздоровкавшись з ним, я запитав його про те і се, щоб розпочати з ним розмову і якимось тихо-мирно підсідти до нього і його прекрасної знайомої. Він дуже ввічливо відповів мені, і після цього спитав у мене, показуючи рукою на дівчину:

— Чи ви знаєте цю панну?

— Знаю й не знаю, — відповів я, трохи боязко вдиляючись у неї.

— То будете тепер знати. Це — Марія, — сказав він з почуттям гордості. — Марія Литвішко . . . чи Мума, як ще називають її. Сестра художника Литвішка. А це, — він показав на мене, — мій приятель — молодий поет.

Він назвав моє ім'я і прізвище. Подаючи мені руку, Марія, всміхнувшись, сказала по-московському:

— Я також знаю вас і не знаю. Я вперше побачила вас там, де ви побачили мене. Чи так?

— Так, Маріє, — відповів я і вирішив так називати її далі. — Пам'ятаю. Дуже добре пам'ятаю як я в кафе, смакуючи "моко", дивився на вас, — відповів я по-українському.

— Вас було двоє — ви і якийсь відповідальний працівник з вами, — сказала вона по-московському.

— Еге ж, Олесич і я. Чи ви бачили його після того?

— Ні. — Вона пильно глянула мені в очі. — Я також і вас не бачила. Чи вам не подобалася *наша* кава, що ви більш не зайшли до нас?

— Чому? Подобалася, але . . .

Свідзінський підвівся і показав пальцем на сусідній стіл.

— Он там, — сказав він, — звільнився стілець. Підхопіть його й сідайте коло нас. — Я приніс стілець і сів на нього між Свідзінським і Марією. — То, значить, ви знаєтеся? — спитав він у Марії.

— Трохи. Дуже трохи, — відповіла вона, дивлячись з докором на мене. — То чому ви більш не зайшли в кафе?

— Тому, що ваша кава не по моїй кишені.

— То правда, — сказав Свідзінський. — Вашу каву можуть пити тільки партійні й державні співпрацівники. А мій колега тільки починає ставати на ноги.

— Я розумію... Я розумію, — погодилася Марія. — Необов'язково пити каву. Ви можете замовити чай. Чи так?

— Звичайно.

— То ми незабаром побачимося...

— Я хотів би.

Свідзінський підморгнув до мене й усміхнувся.

— У неї не гірший чай від кави. Навіть з цитриною. Вам подобатиметься. Побачите. А зрештою, ми якогось дня разом підемо до Муми. Там тихо... навіть, дуже тихо... За чаєм я прочитаю вам свої вірші, а ви мені свої.

— Чудово! Я дуже хотів би послухати ваші поезії.

— Дуже?

— Авжеж. Кажуть, що вони прекрасні, але їх ніде не видно.

Він скорботно глянув на мене й нічого не відповів мені.

На якусь хвилину запала мовчанка, і Марія обірвала її.

— Ви пишете тільки поезії? — спитала вона в мене. Вона весь час говорила по-московському, а ми відповідали їй по-українському.

— Здається.

— Здається?

— Бо я часом пробую писати оповідання. — Я глянув на неї запитливо: — Ви не дуже захоплюєтеся поезіями?

— Отак собі. Я люблю читати романи й оповідання.

— Які?

— Російські.

— І українські, — додав я.

— Українських я не читала.

— Мабуть, не попалися вам у руки? Ви дуже легко можете дістати їх тут, у цій бібліотеці. Тут є твори всіх наших клясиків.

— Я погано читаю по-українському.

— Погано?

— Не вмію.

Вона розвела руками.

Свідзінський, здавалося мені, винувато глянув на мене й нічого не сказав. Він говорив дуже мало, але вираз його обличчя вказував на те, що він невпинно щось думає.

— Ви вчилися в російській школі? — спитав я в Марії.

— Так.

— У ній українських предметів не було?

— Були, але ми вчили їх, щоб тільки здати.

— І здавали?

Марія засміявшись, хитнула головою.

Свідзінський, що весь час дивився на Марію й на мене, висловив своє резюме:

— Ви здавали українські предмети, а вчителі приймали їх, щоб одні від других відчепилися. Чи так, панно...

— Він затявся й поспішив кінчити перервану фразу:

— Я хотів сказати — товаришко Мумо!

— Товаришко?! — усміхнувшись лукаво, сказала вона. — Я знаю. Ви називаєте панною за старою звичкою. Мій брат також часом називає так.

Вона підвелася й подала свою маленьку рум'яну руку Свідзінському й мені.

— Ви вже тікаєте? — спитав її Свідзінський.

— Тікаю, — відповіла вона, дивлячись у напрямку дверей. — До побачення. Я йду з братом додому... Заходьте в кафе. І принесіть мені, якщо можете, "Сліпого музику" Короленка. Я люблю читати його твори.

Мені здалося, що вона з цим проханням більш звернулася до мене, а не Свідзінського, але я відповів мовчанкою на це. Коли вона відходила, Свідзінський якийсь

час дивився їй услід. Його сұхорляве обличчя вкрилося сумом.

— Гарне дівча, — сказав він з глибокою ніжністю, яка дуже пасувала йому.

— Гарне, — згодився я.

— Але загублене... — Він глянув на мене своїми добрячими очима й тихо сказав: — Хочете пройтися зо мною?

— Охоче, — відповів я.

Ми вийшли надвір. Молоденький вечір фарбував місто синіми сутінками. Нсбо дужче й дужче розцвітло зорями. Тихий легіт ніби бризкав на нас невидимою росяю, лащачись до наших ніг. Але в цю квітучу й радісну природу будинки дивились сумно своїми вікнами, здавалося, ще з не висохлими потьоканами сліз на собі. Я з тяжким болем дивився на них. Чи це останні вже сльози? Чи їм доведеться колись висохнути? Чи з-за тих вікон, нарешті, блисне людська радість, як блискає вона з зоряного неба й заклечаної природою землі? Я сумнівався з намаганням побороти свій сумнів...

Я міряв хідник широкими кроками, за мною підтюпував щуплий, немов би засушений Свідзінський.

— Який красний вечір, — повторював він захоплено. — Такий яносиній аж блакитний. Ходімо до парку, посидимо й подивимося на нього. Тобто — на вечір.

— Ходімо, — згодився я. — Я люблю посидіти в парку ввечері.

— Я також. Люблю спостерігати, як день переходить у ніч і як свічки запалюються в небі, — сказав він з либокою ніжністю, яка вас наповнювала почуттям ще більшої любови до Божого творива і до безконечних таємниць Його.

Незабаром ми вже були в парку, який тягнувся вздовж Сумської, відгороджений від цієї Харківської головної вулиці низеньким муrom. Ми сіли поблизу цієї загорожі й дивились на перехожих, що проходили хідником з другого боку муру. Дивлячись на них, я помі-

тив між ними дві знайомі людські постаті й показав Свідзінському на них.

— Дивіться, Марія йде з своїм братом, — сказав я.

— Вона. Авжеж вона, — відповів Свідзінський.

— Загублене дівча, як ви сказали, — згадав я йому його вислів, щоб більш дізнатися про цю красуню.

— Загублена, авжеж. З національності в ній нічого не лишилося, крім її української расової краси та ще й прізвища, яке незадовго перетвориться з Литвішка на Литвішкіну.

— Ви думаєте?

— На жаль, таке буває в нас. А зрештою можете перевірити й переконатися в цьому.

— Я спробую.

— Гарно. Ви молодий. Може вдасться вам. — Він якусь хвилину дивився в небо, похитуючи головою, і майже пошепки сказав: — Прочитайте, будь ласка, щось із ваших поезій. Я дуже люблю слухати молодих — вилюбовати перли з їхніх поезій.

— Прочитаю охоче, але іншим разом, бо нічого при собі не маю. Я дуже радів би, коли б ви — оце зараз обдарували мене своїм поетичним твором.

Він з особливою теплотою глянув на мене.

— Я пишу лише для себе, — сказав він. — Для себе...

— Може між такими вашими поезіями знайдете щось для мене? — спробував я пожартувати.

— Для вас? Безперечно. Тільки для вас і більш ні для кого, — відповів він жартом на мій жарт.

Я дивився на нього, чекаючи, що він вийме з кишені обвіяний давністю бльокнот і почне з нього читати, як казали мені нові приятелі, свої унікуми. Але так не сталося. Він замріяно глянув у глибину парку, примружив очі, і його вуста зазвучали рівним мелодійним го-лосом:

“Коли ти була зо мною, ладо моє,

Усе було до ладу,

Як сонце в саду,

А тепер розладнався світ, ладо моє.

Встала між нами розрив - трава,
Розрив трава високо росте,
Розірвала ночі і дні.
Перше були вони, як крила ластівки:
Верх чорний, спід білий, а крило одно.
Тепер вони, як розламаний камінь —
Колють і ранять, ладо моє...”

Я не зводив з нього моїх заворожених очей (не з нього, а з його чарівничих вуст), а він з палахкотливим смутком жалівся у вірші, як йому “тяжко нести час”, бо “туга рве його мислі”, “як буря метає снігом”.. Пам’ятаю, як зараз, він закінчив цього глибокоемоційного вірша оцими словами:

“Я знаю: усе умирає.
Квітка у полі,
Дерево в лісі,
Дитина в місті.
Усе умирає, ладо моє.
Не в одні двері приводить нас вечір,
Не в одному вікні вітаєм ми ранок,
І забув я творити казку.
Так гостро дивлюсь,
А бачу тільки видиме,
Тільки можливе, ладо моє”.

Після цього чудового вірша він, здається мені, прочитав одну з своїх балад, потім вірш про його вранішню духову трагедію після його пробудження і закінчив також славнозвісним не менш трагічним віршем зі збірки “Медозбір”, яку тоді саме готував до друку:

“Холодна тиша. Місяцю надламаний,
Зо мною будь і освіти печаль мою.
Вона, як сніг на вітах, умирилася.
Три радості у мене неодіймані:
Самотність, труд, мовчання. Туги злобної
Немає більше. Місяцю надламаний,
Я виноград відновлення у ніч несучу.
На мертвім полі стану помолитися,
І будуть зорі біля мене падати”.

Ці його вірші я слухав з захопленням, як слухають щось дивовижне, незабутнє, неповторне. Він зачарував мене не лише їхнім дивним змістом, а й їхньою дивною будовою. Це, здавалося мені, були якісь прозоро-блакитні мініатюри, які нібито шматочками весняного неба то виринали, то потопали в пухнастих хмарах.

Після відпливу незабутніх віршів я тяжко зідхнув, не відриваючи погляду з окриленого, здавалося мені, поета. Він всіма своїми думами літав у тихому небі. А небо розцвітало зорями. Він дивився в один напрямок, не підводячи й не опускаючи голови. І десь за хвилину промовив до мене:

— Ви маєте свою зірку?

Я не мав своєї зірки і тому відповів вибачливо:

— Я виберу... сьогодні виберу.

— Дякую, — сказав він ніжнотканим голосом, який, неначе б приплив з самого серця. — Якогось блакитного, подібного до цього вечора, прочитаєте мені свої вірші.

— Прочитаю, — сказав я. — Обов'язково прочитаю, бо я не можу вам не прочитати.

Я потиснув обома моїми руками його сүхорляву, але гарячу руку, і ми розійшлися. Сповиитй місячною ніччю, я подався майже безлюдною Сүмською в глибину міста.

ЧАСТИНА П'ЯТА

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Після апокаліптичної зими, весни й початку літа в Україні настала тиша. Згущена давка, тяжка тиша. Небезпечна тиша, і здушені нею люди з підозрою вдивлялися в неї. Що станеться ввчтра? Що буде після вчтра? Кожен жив почуттям умираючого, якому теперішня чи пізніша година могла принести смерть.

Це було тяжке літо, ніби наповнене динамітом, який кожної хвилини міг вибухнути. Так це було напружене й до ста чортів небезпечне літо. Такі були передчуття, хоч ніхто не хотів примиритися з ними, бож знову затрюмфували б людські муки й смерть.

У це літо також вбігла небезпечна осінь. Письменники й поети, малярі і скульптори рідко показувалися з своїх леговищ або й не показувалися зовсім. Я також сидів, як на цвяхах, у темній кімнатці “Червоного Шляху” й нетерпеливо поглядав на годинника, ніби цим хотів прискорити години й швидше вискочити з цієї редакційної ями.

І раптом у цю напружену тишу немов би ввірвався вітер і почалася буря нового погрому українців. Почалася вона в Харкові в найславетнішому українському театрі “Березіль”. Між людьми поширилася вістка, що кілька днів тому, а саме: п'ятого жовтня 1933 року, звільнили з театру художнього керівника й директора Леся Курбаса. Нібито звільнив його з театральної праці нарком освіти Володимир Затонський, але більшість харків'ян була впевнена, що це була робота, як говорили *свої своїм*, кремлівської мафії.

Звичайно, з такими людьми після звільнення з праці кінчали гешеушники. Про це дуже добре знав Курбас. Щоб уникнути арешту, він невідкладно переїхав у Москву до театру Міхаельса, щоб таким чином там загубитися. Тим більше під крильми свого театрального колеги жида Міхаельса, бо в ті часи (як і в попередні й пізніші) жиди в СРСР після московитів були *найрівніші* (Л. Каганович був першим заступником Сталіна, а Кагановичева сестра була Сталіновою коханкою). А тому багато людей, у першу чергу Курбасові колеги, знайомі й незнайомі “без надії сподівались”, що їхній славнозвісний театрал якось врятується. Його дружина — артистка цього ж театру Валентина Чистякова також почала лагодиться від’їхати в Москву до чоловіка.

Десь незадовго після цього до моєї редакційної кімнати ввійшов Сергій Борзенко. Вигляд у нього був невеселий: посіріле обличчя й сонні очі. Це свідчило, що він недосипає. Я знав від нього, а також від наших спільних приятелів, що він пише повість про сучасні дні в советському місті. Можливо навіть у Харкові. Уривки з цієї повісти чи роману (як дехто називав цю літературну працю), він читав лише двом особам, до яких мав довір’я. А це — Миколі Кулішеві й Іванові Каляникові. Каляник якось сказав мені, що Борзенків роман буде великою несподіванкою, навіть для кремлівських вельмож.

Оцей молодий, як і я, Борзенко, зайшов до мене з невеселим виглядом і примруженими очима. Якийсь час дивився на мене, як дивляться ті, що хочуть сказати щось гнівне, але тяжко їм цей гнів висловити словами.

— Я не знаю, чим можна це назвати, — скорше прохрипів він, ніж сказав, і брудно вилаявся.

Він зблід ще більше.

— Не лайся, — сказав я з докором, — а розкажи по-людському, що сталося?

— Схопили Курбаса. Схопили навіки-вічні й ніколи вже його не буде.

У нього в очах заблищали сльози. Я з болем у душі дивився на нього.

— Леся Курбаса?

— Леся.

— Схопили в Москві?

— Так. Під час зустрічі з дружиною на залізничній станції. Він вийшов зустрічати її, свою дружину, і його схопили.

Я вийшов з-за столу й підійшов до Борзенка.

— Говори тихше, бо й тебе схоплять. За дверима різні люди, а наші двері мають вуха.

Я сказав йому сісти, але він відмовився.

— Я йду, — сказав він з виглядом безмежного суму. — Хто тепер на черзі у нашій *вільній різниці*? Не ми? ... То я вже йду ...

— Куди?

— Кудинебудь ... аби забутися. — Він поволі вийшов, щільно зачиняючи за собою двері.

Незадовго після цього я довідався про арешт поета Василя Мисика, автора відомої збірки поезій “Блакитний міст” і перекладів поетичних творів шотландського поета Бернса. Пару днів тому він був у мене, дав мені до “Червоного Шляху” кілька поезій, і я оце збирався передати їх на ухвалу Павлові Тичині.

На другий день головний редактор “Червоного Шляху” Сергій Пилипенко, зайшовши до редакції, сказав мені вилучити з відділу критики все про Леся Курбаса й викреслити його ім'я і прізвище, якщо це десь є. — Також знищ Мисикові вірші: Курбас і Мисик — вороги народу. Усе їхнє й усе про них порви й викинь у кіш, — сказав Пилипенко, знизавши плечима.

— Я так зроблю, — відповів я.

— Гарзд. Я вірю тобі, — сказав він голосно з майже невловимою іронічною усмішкою. — Зробіть це, щоб вороги не полакомились.

Коли вийшов Пилипенко, і я від болючих вісток сидів у закам'янінні, — мені нібито здалося, що рипнули двері й нібито поблизу себе я почув чийсь кроки. Але

це не вивело мене з закам'яніння. Я далі був замкнений у моїх думках.

— Прокинься! Вставай! — почув я Каляників голос і стрепенувся. — Добру роботу маєш. Візьми мене до себе, бо вдома не можу заснути.

— Я сплю вдома, — сказав я.

— А тут?

— Тут? Думаю. Думаю так, що, здається мені, голова перекрутилася назад обличчям. Оце тільки що Пилипенко був у мене з мертвотною новиною.

— Про Курбаса?

— Так... і Мисика.

— Він підійшов до мене ближче. Від нього ніби повіяло алькоголем.

— Звичайно, — він назвав їх ворогами народу?

— Аякже.

Каляник підійшов до мене ще ближче і сказав майже мені на вухо:

— Всі ми вороги народу. Пилипенко також, а з ним я, ти і, навіть Микитенко й Кириленко...

— Що це значить?

— Що? Це значить, що всі ми вороги московського народу, а тому почалося в нас *убієння*, як вони кажуть. Вибивання — по-нашому. Тепер уже вибивання мозку нашого народу, білоруського, грузинського, вірменського й усіх нацменів. При соціалізмі мусить бути лише один мозок — московський.

Я пильно дивився на нього й на двері.

— Ти трохи випив сьогодні...

— Випив! Але я не гублю голови в горілці. Те, що я сказав, так буде, бо західній янгол капітулював перед східнім дияволом.

— Ти не боїшся казати це мені?

— Не боюся, бо я вірю тобі. А також... кажу це тобі без свідка. Коли б ти доніс, то повірять мені, а не тобі. — Він глянув на мене з саркастичною посмішкою. — Раз помирати... Ходімо вгамуємо нашу спрагу...

— Ходімо.

Було вже по четвертій, і ми вийшли.

У пивній ми випили по кухлеві пива. Каляникові вже було досить, і ми розпрощались. Він поїхав трамваем додому, а я вирішив піти десь на каву. Але куди? Я знав кілька каварень і одну з них каварню з Марією. Хоч у цій каварні була найдорожча кава, — я пішов до неї, щоб побачити Марію.

У Маріїній каварні (так я називав її) місце, як завжди, було досить, і я сів на одному з них у кутку під стіною. Я глянув довкола — серед офіціанток Марії не було. Зачекавши трохи, я знову кинув очима по залі і знову моєї дівчини не помітив. Якраз офіціантка принесла мені чашку кави, і я спитав у неї, чи Марія Литвишко працює сьогодні. Вона відповіла мені, що Марія кілька хвилин тому закінчила працю і лагодиться йти додому.

— Хочете бачити її? — спитала офіціантка.

— Хочу.

— Я скажу їй.

— Дякую.

Десь за кілька хвилин підійшла до мене Марія з її чарівною на устах усмішкою. Подала мені руку й сіла біля мене.

— Мені сказала дівчина, що ви якраз кінчили працю й ідете додому. (Я звертався до неї на “ви”).

— Так, — відповіла вона по-російському.

— Що ви робите сьогодні після праці?

— Нічого.

— Чи бажаєте сьогодні побути зо мною?

— А чому ж би ні?

— Ходімо в кіно.

— В кіно ще рано.

— То ходімо в парк.

— А не холодно в парку?

— Трохи. Але це добре — провітримось після хатньої задухи.

— Ходімо, — згодилася вона.

Ми підвелися. Я розплатився за каву, і ми вийшли.

Ідучи, я не зводив з неї очей. Вона була середнього зросту, струнка і така тонка в стані, що мені здавалося,

що я міг би обняти стан її моїми пальцями. Це була надзвичайно гарна дівчина, яка своїм виглядом і будовою викликала увагу й подив в різного віку чоловічого роду, а в жіночого — заздрість.

Надворі ще було видно. На хіднику збільшувалося число людей, — була пора, коли вони поверталися з праці додому. Я йшов з Марією поруч, мені дуже хотілося взяти її під руку і стати ближче до неї, але я не відважувався. Вона, можливо, відгадала моє бажання і взяла під руку мене. Вона була на два-три роки молодша від мене (мені було двадцять три), але вона була дозріліша, як це в таких випадках буває. Як не було, але я з великою приємністю відчував її близькість і тепло її подиху. Ще краще було б, коли б вона говорила до мене нашою рідною мовою. Ідучи Сумською, ми говорили, як кажуть, про все і нічого, і коли ввійшли в парк, вона спитала в мене, чи давно я в Харкові. Я відповів їй, що недавно.

— З села прибули? — спитала вона.

— Ні, — відповів я. — У Харків — ні. А чому ви так думаєте?

— Тому, що ви розмовляєте по-українському. Значить, ви прибули з села, як і всі інші, які розмовляють по-українському. В Україні тільки селяни так розмовляють.

Я здивовано глянув на неї й розсміявся.

— Селяни?

Вона розгублено дивилася на мене.

— Чого ви смієтеся. Хіба ні?

— Так, Маріє. Селяни... .

Мені раптом приверзлося, що вона сексотка й тому я прикусив губи й обдумував, що і як їй відповісти. Тим часом вона не то невинно не то вибачливо дивилася на мене, чекаючи моєї відповіді.

— Кажіть, як думаєте, — майже пошепки сказала вона. — Не бійтеся мене.

— Ви сказали правду... селяни, бо вони, здебільшого не втратили любови до всього свого. В першу чергу до своїх звичаїв і мови. — Нараз у мені спалахнула

одчайдушність, і я вирішив іти навпростець. — Так, — сказав я знову, — селяни не втратили любови до всього свого, а міські люди втратили й занедбали свої звичаї, а особливо мову. — Я глянув на Марію швидше з докором аніж гнівом. — Ви так само, Маріє, — сказав я.

Марія далі дивилася на мене розгублено.

— Я розмовляю російською мовою, бо мені здається, що вона краща від нашої.

Вона вперше назвала свою мову *нашою*.

— Значить ви перестали бути українкою?

— Чому?

— Бо той, хто втрачає свою мову, то втрачає свою культуру, а з втратою своєї культури втрачає себе. Це так само стається з народом, який втрачає свою культуру. От що, Маріє, значить мова. Так само було б з росіянами в Росії чи поляками в Польщі, коли б їхні люди відrekliлися своєї мови й почали вживати нашу, українську, або якусь іншу мову. Мова, Маріє, це як мама. Чи ви можете сказати, що чужа мама краща від вашої. Не скажете. Так само з мовою. Немає в світі кращої мови від рідної.

Марія дивилася на мене широко розплющеними очима, як дивляться здивовані чи перелякані.

— Мені зовсім інше говорили про нашу мову, — сказала вона ледве чутно.

— Я догадуюсь, що вам говорили.

— Говорили, що наша мова груба, нетесана, мова темного простолюддя, і взагалі, що це покалічена російська мова.

— Говорили... Таке можуть говорити лише дурні й ідіоти... і вороги...

— Це так партійні говорили. Високопоставлені партійці.

— Чужі.

— І наші.

— Одні і другі нам чужі.

Повз нас проходили пари, а то й по кілька людей, і ми свою *культурну* дискусію урвали. Це було небезпеч-

но прилюдно говорити на українські теми, тим більше про українську культуру й зокрема мову...

Ми підвелися й попростували в парк.

Уже темніло. Легенький вітер час від часу кидав з дерев на осінню змарнілу траву пожовклі листки, і дерева з сумом дивилися на них. Марія знову взяла мене під руку, і ми мовчки йшли алеєю. Нараз вона нагнулась, і підняла пожовклий листочок, і стала гладити його пальцями.

— Ви любите осінь? — спитала вона, як і попередньо по-московському.

— Люблю. Дуже люблю, — відповів я. — Осінь найнатхненіша пора року. Восени, здається мені, я створив найкращі поетичні твори. Восени я любив блукати. В дитинстві і юнацтві я блукав селами й лісами, а тепер блукаю міськими вулицями й парками.

— Самі?

— Сам.

— Я також люблю блукати.

— То будемо блукати разом.

Ми вийшли з парку й попрямували до кіна.

Після зустрічі й розмови з Марією я не знаходив собі місця. У мене не виходили з голови мої безвідповідальні повчання. Я весь час лаяв себе за них і ніяк не міг простити собі, навіщо я все те нагородив дівчині, якої зовсім не знав, а звідси зовсім невідомо було мені, що діється в її голові. Кілька днів я був у мұках, збільшуючи свою підозру до цієї випадкової дівчини.

Ці мої мұки підсилила нова буря українських погромів після короткотривалої але напруженої тиші. Відсидівши свій час в редакції, я поспішав додому — на свою, здавалося мені, найлагіднішу Основу. На Основі моя господиня готувала мені гречану або пшоняну кашу з крупи, яку я діставав за високу ціну на чорному ринку. Я їв її з величезним смаком і після цього чудового обіду лягав на ліжку і творив у пам'яті вірші про диявольську сучасність, яка охопила нашу країну і якій, здавалося, не було кінця. Ці вірші я вже не записував на папері, а

повторював багато разів, щоб втримати їх у пам'яті. Разом з цим я писав вірші, які могли пролізти через щільність Хани Левіної, тобто крізь цензуру, яку для відводу людських очей комуністи називали Головлітом. Так само як каторгу — виправним табором.

Призначені для цензури вірші здебільшого були баляди, підфарбовані, як казав Ружанський, ідеологією. У так званому Советському Союзі кожен письменник мусів підфарбовувати ідеологією свої твори, інакше не сьогодні — завтра його пісня була б проспівана. У кожному разі, в мене поволі збільшувалась купка ідеологічно-вигриманих поезій, які незабаром я спробував би видати окремою збіркою. Ця збірка на певний час могла б стати мені димовою завісою.

Якось, беручи в Петра Панча ухвалені прозаїчні твори до друку в “Червоному Шляху”, я, як кажуть, з півслова помітив у нього веселий настрій. Він, навіть обняв мене й стиснув мені руку.

— Я ще раз вітаю вас, — сказав він захоплено. — Ваші оповідання дуже добрі.

Я не вірив своїм вухам.

— Це мої перші оповідання, Петре Йосиповичу, — сказав я схвильовано. — Даючи їх вам на суд, у мене всі піджилки тремтіли і зуб не попадав на зуб.

— Аж так? Добре, що дали мені. Пам'ятайте, — все залежить від того, як ви виїхали. Бачу, виїхали добре. Тепер ідьте... і думайте, куди їдете... Бажаю вам успіху.

Він, редактор прози в “Червоному Шляху”, написав на рукописі *друкувати*, підписався і сказав мені вмістити мої оповідання в одному з чергових чисел журналу.

Але я не дуже тішився цим успіхом. Ці цензурні, як я їх називав, оповідання, як і мої цензурні вірші, не були плодами моїх поглядів і перконань. Я писав їх, як я вже згадував, щоб прикритися ними від небезпеки, яка вдень і вночі дивилася на вас хижими червоними очима. Я був дуже молодий, мені ж оце ледве скінчилося двадцять три роки. Я не хотів умирати смертю мухи або ін-

шого подібного створіння. А якщо вмерти, то гідною смертю, щоб моя душа спокійно відлетіла до якоїсь Богом призначеної планети.

У кожному разі я почав глибше заглядати в себе і глибше жити в собі. Поперше, я рідше й рідше зустрічався з моїми *нібито* друзями. Це стосувалося Каляника, Борзенка, Северова, Фоміна і, навіть, Панча. Лише зрідка листувався з Ружанським. Був досить офіційний з моїми відвідувачами в редакції і як міг відмовлявся від зустрічі з ними десь у пивній чи на квартирі після моєї праці. Групові зустрічі викликали в гелеушників підозру. Остання зустріч з Марією покищо не зробила мені ніяких неприємностей, і я вирішив для мого спокою більш з нею не зустрічатися...

Але одного дня (це було десь кілька хвилин по дванадцятій по полудні) відчинилися двері й вона, *Марія*, ввійшла до редакції. Від цієї несподіванки я мовчки дивився на неї, не можучи знайти жодного слова, щоб щось їй сказати. Відкидаючи її розумом, я нараз відчув, що почуттям тягнувся до неї, але не хотів показати їй цього. У зв'язку з цим я намагався охолодити себе, як кажуть, до точки замерзання. Тим часом вона ледве помітно усміхнулася й промовила до мене чистою українською мовою.

— Добридень, забудьку!

— Доброго здоров'я, — відповів я, не зводячи з неї свого холодного погляду.

У неї на устах усе більше і більше розцвігала доброзичлива усмішка.

— Я ждала вас, — сказала вона знову нашою мовою, — і не діждалася... Чи ти радий, що я прийшла до тебе?

Вона вперше звернулася до мене на *ти* з ніжною теплотою, і я відчув, як тане моя холодність. Чи я радий їй? Безперечно я був радий і мусів сказати їй правду.

— Радий, — сказав я. — Дуже радий. Сідай! — звернувся я до неї на *ти* без жодного наміру.

Вона стояла.

- Не можу, — тихо сказала.
— Не можеш?
— Я вибігла з праці під час перерви. Тож мушу назад бігти...
— Як ти знайшла мене?
— Дуже легко. Я йду...
— Дякую тобі.
— За що? Що я відвідала тебе?
— Так, — сказав я їй правду. — І також за те, що ти говориш до мене рідною мовою.
Вона ласкаво всміхнулася.
— Зайди до мене о четвертій, — сказала вона.
— Зайду, — відповів я.

Я весь час дивився їй услід, коли вона вийшла, коли вона, мабуть, ішла по сходах і коли вона вже, мабуть, була на вулиці. Я був дуже схвилюваний, і о четвертій вийшов з редакції. Кілька хвилин по четвертій я вже чекав її коло кафе, і вона незабаром вийшла.

Надворі було холоднувато. Одягнена в блаженському пальтечку, вона щільно взяла мене під руку і ми пішли по Сумській, не питаючи один одного куди. Так ми пройшли повз театр "Березіль" та ще повз кілька будинків, і я сказав:

- Ходімо до "Красной Гостинниці".⁶²
— У цій гостинниці (вона вимовила це слово зневажливо) найбільш грабують, — сказала вона по-українському.
— То що? Сьогодні я маю пару карбованців у кишені.
— Маєш! А я не хочу, щоб ти витрачався.
— А куди ти хочеш піти.
— Ходімо на Московську в кафе. Там тепло, і там ми посидимо, скільки захочемо.
— Ходімо.

Це кафе було досить просторе на першому поверсі в двоповерховому будинку. У ньому було кільканадцять

⁶² Так в українській столиці московські рівноправники називали найкращий ресторан.

столиків, коло яких сиділи пари й самотні люди чоловічої й жіночої статі. Приміщення було дуже погано освітлене. У ньому було лише три електричні лампочки — дві в залі і одна над прилавком, який одночасно був і буфетом. Тому в цьому освітленні можна було бачити лише голови з розпливчатими обличчями.

Ми з Марією сіли в самому куточку. У цьому кафе досить підтоптані офіціанти подавали прибулим ячмінну каву або в шклянках ріденьку жовтяву рідину, яку називали чаєм. Ми замовили ячмінну каву і два бутерброди⁶³ з якоюсь нібито м'ясоїдною мішаниною.

Марія якийсь час дивилась на мене запитливо й потім тихо спитала:

— То ти забув мене?

— Забув? Ні, не забув. Кажу правду — не забув тебе.

— Я вірю тобі... але не заходив.

— Не заходив...

— Я догадуюсь чому. Під час нашої останньої зустрічі ти сказав мені те, про що в наш час не тільки не можна говорити, а й думати, і потім пожалів, що так сталося. Після цього ти вирішив сховатися від мене. Так?

— Так.

— Побоявся, щоб я не продала тебе. Чи так?

Я мовчки дивився на неї.

— Так, — відповів я нарешті.

— Коли я заговорила до тебе нашою мовою, ти був радий... і трохи не радий.

— Так.

Її очі вкрилися сумом і з них покотилася сльози.

— Я заговорила до тебе нашою мовою ти знаєш чому... Знаєш...

— Знаю...

Вона схопила мене за руку й міцно стиснула її, запитливо дивлючись на мене.

— Я також люблю тебе... сказав я. — Люблю так, як любив у дитинстві одну дівчинку.

— Як її звали?

— Дарка.

⁶³ Ця назва безпардонно влізла з московської в нашу мову.

— Чи була вона подібна на мене?

— Дуже. Своїми ласкавими очима.

Ми мовчали, тримаючись за руки. Потім вона сказала:

— Вір мені, але не вір моєму братові. Якщо колись говоритимеш з ним, не відкривай йому своєї душі.

Ми стали нерозлучними друзями. Щотижня, або й двічі на тиждень, ми зустрічалися десь у кафе чи в кіно-театрі, а часом у їдальні або бібліотеці в Будинку Літератури. Ми поводитися як брат з сестрою, особливо я, щоб якимсь нетактовним вчинком не відкинути її від себе. Це було назовні, але в середині ми горіли почуттями.

Одного разу під час зустрічі в кафе я помітив у неї на очах сльози. Кілька днів перед тим вона також була сумна, а тепер ще й з заплаканими очима. Це стурбувало мене, і я спитав, що сталося.

Вона мовчала.

— Що сталося, — спитав я вдруге. — Скажи, будь ласка, я спробую допомогти тобі.

— Це справа... родинна, — ти не допоможеш мені, бо... не можеш допомогти.

Я співчутливо дивився на неї.

— Не можу?

— Ні. Це справа з житлом... Я мушу якнайшвидше відійти від брата й братової...

Якусь хвилину я не ворухився. Потім узяв її за руку й промовив, здавалося мені, з самої душі:

— Ти кажеш правду, Марійко. — (Я вперше назвав її Марійкою). — Я зараз не можу допомогти собі, бо також знаходжуся в такому стані, як і ти. Хтось одружується з *кімнатною* донькою моєї господині, і мені треба незабаром лишати мешкання... Але я... я все зроблю для тебе... тому заспокойся...

— Дякую. Я вірю тобі...

Але я бачив, що вона щось інтенсивного думає, щось таке, від чого в неї блідне обличчя, а ледве помітні зморшки глибше й глибше вриваються в чоло. Але ці її думки лишилися в ній...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Нарешті, мої оповідання вийшли у світ у “Червоному Шляху” — найсоліднішому радянському літературному журналі українською мовою. Вийшли під псевдонімом Олесь Дерід, що його порадив мені вживати Гео Шкурупій. Цей мій псевдонім відразу поширився в Харкові і часто називали мене ним. Але також називали мене моїм справжнім прізвиськом, з яким я народився й охрестився.

Мої оповідання про революційні події в Україні звернули на себе увагу. Вони, як казали мені, були конденсовані й технічно вправні. Щодо їхньої тематики, то в цих оповіданнях я показував *бандитів*,⁶⁴ які налітали на села й нищили радників, у першу чергу комуністів і комсомольців, а далі голів сільрад, комнезамів і різних запродавців, як їх селяни називали. Але потім налітали загони Червоної гвардії і цих бандитів вилучували й нищили. У кожному разі в оповіданнях перемагали Совети (як було в дійсності). Тому, на перший погляд, мої оповідання ідеологічно були витримані.

Якось на таку тему для друку я написав вірша. У ньому я вивів розкуркуленого “бандита”, який уночі вбив комісара по “викачці хліба”. Покищо бандитові вдалося заховатися, але його не сьогодні-завтра ввіймають і тяжко покарають. Цей трохи довгуватий вірш я подав до журналу “Молодняк” і чекав виходу цього вірша в світ у цьому журналі. Але черговий журнал вийшов без мого вірша. Отже одного дня я вирішив піти до редакції й запитати там про його долю.

Відчинивши двері, я майже оторопів: у редакційній кімнаті сидів за столом Леонід Первомайський, редактор поезії, якому я не симпатизував, а тому скрізь і завжди уникав його.

Про Первомайського між письменниками ходила погана слава. Його не любили. Одні висловлювалися про це тихо, а інші голосно. Не любили за його позерство,

⁶⁴ Бандитами в СРСР називали тих, хто зі зброєю в руках боровся проти радянської влади.

напомповану гордість з почуттям приниження до свого поетичного оточення. Він робив із себе великого і, навіть, пробував позувати Пушкіна (не Шевченка, бо це було б приниженням для нього). Звичайно поети (навіть удавані його приятелі) глузували з нього. Але найбільш відштовхувало від нього поетів і письменників це — його видима й невидима співпраця з ГеПеУ. Його закрито, а дехто відкрито називали агентом і сексотом. Ця підозра збільшилася, коли він і Жовтневий (з Агітпропу ЦК Комсомолу) на засіданні Письменницького комітету комсомолу напали на поета Василя Баска, обвинуватили його в прихованні соціального походження, тобто, що він ніде не зазначив, що був сином куркуля. На цьому засіданні в Баска відібрали комсомольський квиток і вигнали геть із залі. Тієї ж ночі Баска схопили гедеушники, і після цього ніхто й ніде його не бачив.

Отож я зустрівся вперше з оцим Первомайським вічна-віч. Ця зустріч, samozрозуміло, приголомшила мене, але я напружив усі свої сили, щоб це приголомшення загасити. Я привітався з ним, назвавши своє прізвище, і спитав про долю мого вірша.

— Ми відкинули твого вірша, — сказав він, риючись у паперах.

— Відкинули? Чому?

— Тому, що він, замість користи може принести шкоду нашій владі.

— Шкоду?

— Так. У твоєму вірші бандит, що вбиває советського комісара, може викликати в читачів симпатію до себе. Ти дуже розмалював цього нашого запеклого ворога і його садизм при вбивстві. У твоєму вірші вийшло так само, як у Влизькових балядах, у яких басмачі катують і вбивають партійних і державних працівників.

Це було пряме обвинувачення, від чого кинуло мене в холодний піт. Невже він виніс мені вирок смерті, як нещодавно Баскові? Я став мовчки й не ворухився. Пильно дивлючись на мене, він лукаво всміхнувся.

— Я думаю, — ти зрозумів мене?

— Зрозумів, — відповів я одним словом.

Він недбало протягнув до мене листок знайомого мені паперу.

— Візьми свого вірша, порви і кинь у кіш, — сказав він, опустивши голову, ніби мене вже не було в кімнаті.

Мені важко дихалось, і я швидше вийшов на вулицю, щоб вдихнути чистого повітря.

Я не спав усю ніч. Коли почало світати, я перехрестився, бо був на волі. Так само було другої й третьої ночі, і я поволі почав заспокоюватися й напів по-людському спати. Значить, я ще не на черзі в Первомайського. А хто ж на черзі? Влизько? Про нього говорять скрізь і всюди, називають українським Пушкіним. Його навіть підтримує влада. І видавництва по кілька разів перевидають його книжки. Тож Первомайському й компанії треба його усунути з Олімпу, щоб самим там сісти.

Жах! Я хапався за голову. Боже милосердний! Як боляче терпіти наругу від хижого чужинця “на нашій не своїй землі”...

Одного морозного ранку, десь о десятій, у кімнату редакції “Червоного Шляху” поквапно вскочив Іван Кириленко. Його бруднате повісплене обличчя було бліде, ніби з нього випомпували кров, а очі зовсім не блищали. Підійшовши до мене, він роблено всміхнувся і сказав:

— З сьогоднішнього дня я головний редактор “Червоного Шляху”.

Я з несподіванки втупив у нього очі й затаїв подих.

— Так, з сьогоднішнього дня я головний редактор “Червоного Шляху”, — повторив він голосніше, ніби перед тим я не почув його. — Пилипенко — запеклий ворог народу. Його нема... і ніколи вже не буде. Розумієш?

— Розумію.

— Отож усі ухвалені до друку літературні матеріали даватимеш на перегляд мені, а після верстки в Голвліт⁶⁵ — Хані Левіній. Розумієш?

— Розумію.

⁶⁵ Назва цензури в Совегах.

— Якщо питатимуть про Пилипенка, — ти знаєш що казати — Пилипенко запеклий ворог народу... І ще одне...

— Що?

— Цими днями органи ГеПеУ також підхопили ще одного запеклого ворога народу. Кого? Ірчана! Ти знаєш, хто він був?

— Не знаю, — відповів я.

Я знав, що він десь три роки тому прибув з Канади, а хто він був — цього не знав. Тим часом Кириленко, дивлючись на мене, знизав плечима.

— Не знаєш, хто він був? — перепитав він. — Польський шпигун... Чирик на робітничо-селянському тілі. Ти чув про нього?

— Чув.

— Дуже добре, що ти не знав його. Він кілька днів тому приїхав з Кавказу і його підхопили... Чи ти маєш щось у теці про нього й Пилипенка?

— Про Пилипенка не маю нічого, а про Ірчана... маю лише рецензію про його "Плацдарм".

— Порви її й викинь у кіш.

— Порву.

Він якусь хвилину стояв у задумі й сказав:

— Краще дай цю рецензію сюди.

Я вийняв з теки й подав йому. Він порвав її на маленькі шматочки і, кинувши до коша, майже вибіг з кімнати.

Дивлючись на зачинені з грюкотом двері, я зробив висновок, що Кириленко не довіряє мені. Звичайно, це не дивувало мене, бо й іншому на моєму місці він не довіряв би. Це було всім відомо, що в СРСР ніхто нікому не довіряв — знизу до верху. На цьому була побудована совєтська система...

Я закам'яніло сидів на стільці, і в моїй голові снували невтішні думки. Я був певний, що після схоплення Пилипенка (колишнього голови Спілки Селянських Письменників) та Ірчана (чільного представника з письменницької групи "Західня Україна") зникнуть їхні колеги.

Але хто в першу чергу і хто за ними? Хто? Передо мною виріс знак питання. Він весь час збільшувався й ніби затупив собою в редакції вікно.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Одного грудневого вечора я поніс редакторові Павлові Тичині цілу папку надісланих до “Червоного Шляху” поезій. Ці поезії він мусів прочитати, оцінити й кращі з них подати до чергового числа. До тих поезій я також додав свої, не до друку, а на консультацію, щоб він тільки оцінив їх.

Досі я бачив Тичину пару разів здалека. Також пару разів приносив йому на оцінку поезії до хати, але завжди хтось був у нього, тому мені не пощастило познайомитися з ним ближче. Але, не дивлячись на це, я дуже багато знав про нього з школи, преси і з розмов з письменниками, які були знайомі з ним і добре знали його.

З Тичининими поезіями я був обізнаний, як я вже гадував, з часів відвідування початкової школи, а потім ще більше з часів перебування в агрономічній школі. Обізнаний з поезіями з “Соняшних клярнетів”, “Плугу” й “Вітру з України”. Багато цих поезій знав напам'ять, а “Скорбну матір” деклямував на літературних вечорах, на початку двадцятих років, у семирічній школі.

У цих його ранніх поезіях його образи були дуже складні, але я пробував розуміти їх. Я захоплювався спеціальними тичинівськими метафорами, епітемами й порівненнями, його музичністю чи інструментальністю, як називав у мої агрошкільні часи наш учитель Лебідь. Архитектоніка й техніка Тичининих поезій, тобто будова віршу, також була для мене складна і не завжди зрозуміла. У нього здебільшого була вона рублена, розвихрена, а я любив струнку, пісенну. Але нас єднала ніжність і прозорість, і це вабило мене до нього. У кожному разі я любив і захоплювався Тичининими поезіями, що їх створив він у двадцяті роки, але більш припадали мені

до душі Сосюрині задушевні поезії. Не дивлячись на це, я вважав Тичину небуденною людиною, яка з'явилася в цьому світі з Божого веління.

Яке ж було моє розчарування, коли попала мені в руки його чергова збірка поезій, що її він чомусь назвав "Чернігів". Замість талановитого й рутинованого майстра й ніжної янгольської людини з цієї збірки виліз гепеушник з ожирілими й заплилими кров'ю очима й закритими руками. Я читав ці його віршилища й не вірив своїм очам. Чи це галюцинація? Писати такі вірші в найтяжчі дні в історії України, коли москвини день і ніч шлють набиті поїзди його земляків на Сибір і вкривають залізницю трупами цих нещасних і їхніх дітей. Писати такі вірші, коли на його очах мільйони українських селян упали з голоду, а решта виснажених до кісток стала робочою худобою лише для нібито марксистської, а в дійсності московсько-рабовласницької ідеології і для втримання здійснювачів її. Писати такі вірші, коли у нього на очах обезголовлюють нашу націю, щоб лишити її без мозку. Я ніяк не міг повірити в прочитане й узявся читати вдруге:

“Доганяємо їх доганяєм
як коня що вітрами переня
ти й бачиш сам Ростем щодня
Ростем ми туго так як жолудь
а все ж дерзотний сміх
Та хіба ж не завше молодь
молодіша від усіх”

Так, “ростем ми”... людськими трупами, горами трупів... але читаємо в іншому віршилищі:

“Нехай же знають “патріоти”
нехай повідомлять “міщан”
не заспокоїмся ми доти
аж поки з поля весь бур'ян
не вирвемо. А вирвем грізно
Багнетом Критики мечем
Клянемо клятвою залізною
що ворог жоден не втече”.

Зажерливість! Заклик до масового вбивства. Де? Звичайно, в Україні. Та ще й з *божевільним розгоном*, бо в цих віршилищах нема жодного розділового знаку.

І в моїй уяві на якусь коротку мить викреслилося два Тичини. Один рум'яний, ніжний, з освітленою сонцем головою, а другий — закривавлений кров'ю своїх братів і сестер, племінників і племінниць і, можливо, двоюрідних унуків і унучок. Закривавлений зверху аж до низу...

Ідучи з цими розвихреними думками, я дуже хвилювався. Як ми зустрінемося і як, і про що говоритимемо. З цими думками я ввійшов на подвір'я *Слова* до першого під'їзду.

Тичина жив на п'ятому поверсі. Це було досить високо, але для мене, двадцятирічного юнака це не робило жодної перешкоди. Я нібито підводився по сходах помалу, але, здалося мені, опинився на п'ятому поверсі дуже швидко. Якусь хвилину стояв коло дверей, щоб не передихнути, а втихомиритися від дум, які вихором крутилися в моїй голові. Потім натиснув пальцем на електричного гудзика й почув, як за дверима протяжно зазвонив дзвіночок.

Десь за хвилину (мені здалося, що я чекав дуже довго) відчинилися двері, і я, нарешті, побачив Тичину ближче, як бачив перед цим. Він був середнього зросту, з трохи видовженим обличчям, зі звичайним пересічним чолом (що мене дуже здивувало), швидше з сірими ніж блакитними очима, з невеликим загостреним носом, на якому блищало незмінне пенсне. Темний (але не чорний) ⁶⁶ чуб був зачесаний назад. На ньому були чорні, трохи пом'яті, штани й біла десь на два гудзика розстебнута сорочка.

Я привітався з ним, сказав йому, хто я, і він увів мене до свого творчого кабінету. У квартирі, з усього видно, крім нас, не було нікого. Він ввічливо сказав мені сісти на канапі, а сам сів коло стола на кріслі, яке з дав-

⁶⁶ В Україні людей з таким волоссям називали шатенами.

ности досить добре витерлося. Перш за все я звернув увагу на те, що в його творчому кабінеті було дуже багато книжок. Просто таки все було заліплено книжками: полиці на стінах, шафи, стіл і навіть купа книжок була на стільці.

Оглянувши все це й сівши на канапі, я подав йому папку з поезіями. Беручи її, він не зводив погляду з мого обличчя.

— Я чув, що ваше справжнє прізвище Головка? — спитав він, приглядаючись далі до мене.

— Авжеж, — відповів я. — Головка. Олесь Головка, але я думаю мої поезії й оповідання друкувати під псевдонімом Олесь Дерід.

— Якою мовою ви пишете свої твори?

Це питання здивувало мене.

— Як якою?

— Ви ж з Ленінграду, сказали мені люди?

— Так. Але я українець і пишу українською мовою. Він дивився на мене так, ніби не вірив мені.

— То ви не довго пробули там?

— Кілька років.

— Розумію. — Він кидав поглядом з мене на відчинену квартиру й навпаки. — Вам не холодно? — спитав він і кинувся до квартирки, щоб зачинити її.

— Холодно? Ні! Не холодно. Я весь час тягався по протягах і тому не боюся їх.

— Але часом може протягнути. Я тільки на хвилинку відчинив її.

Він зачинив квартиру й сів біля мене. Якусь хвилину ми мовчали. Потім я сказав трохи схвильовано:

— Я приніс вам на суд, Павле Григоровичу, кілька моїх поезій. Ось вони. — Я поспішив подати йому, щоб випередити його можливе відмовлення. Але він досить ніжно промовив до мене:

— Прошу, прошу, я прочитаю їх. Я дуже цікавлюся, які ви пишете поезії. Ви ж з Ленінграду, де поети дотримуються клясичної форми.

— Так, це правда. Але якої форми дотримуюся я, — скажете мені.

Він уперше всміхнувся.

— Скажу, скажу, — згодився він. — Хочете склянку чаю? Я нагрію. Зараз нагрію. В мене це швиденько — я маю електричну пічку.

— Електричну? — спитав я здивовано.

— Авжеж! Зроблену в Німеччині, а мені з Москви привезли.

— Чудово! Дуже й дуже дякую вам за чай, Павле Григоровичу, але я мушу поспішати.

Він дуже ввічливо, більше того — ніжно поводився зо мною, просто таки, як рідний брат. — Навіть допоміг мені одягнути мою тужурку й вивів мене до дверей, і на прощання подав мені руку.

Ідучи від нього, я дивувався. Дуже дивувався. Як міг стати янгол з божественних “Соняшних клярнетів” розбійником з “Чернігова?” Я ніяк не міг розв’язати цього ребуса.

Одного грудневого морозного вечора в моїй кімнаті на Основі чекала на мене приємна несподіванка, — лист від мого доброго приятеля з Ленінграду Юхима Ружанського. Перед цим я мав від нього кілька вісток, але в них не було нічого особливого. У цьому ж листі була спеціальна вістка, що він десь на початку 1934 року приїде до Харкова, щоб у ньому, як він висловлювався, загрузнути.

Цей лист викликав у мене велику радість, бо з присутністю Ружанського мої нерви зможуть трохи відпочити. 1934 рік був не так уже далеко. Тому я вирішив зустріти Юхима Ружанського також несподіванкою, а саме: підготувати до друку мою першу збірку поезій. Тож днями я сидів у редакції “Червоного Шляху”, а вечорами засиджувався вдома.

У ці дні я готував до друку січневий місячник “Червоного Шляху”. Мені треба було дістати решту прозового матеріалу від Панча й поезії від Тичини. Часом ці редактори самі приносили ухвалені до друку літературні

матеріяли. Так і було цього разу. Прозові матеріяли дав мені Панч, проходячи повз мою кімнату до Оргкомітету Письменників. Після цього я збирався піти до Тичини по ухвалені до друку поезії, але сталося так, що Тичина сам приніс мені їх разом з моїми поезіями й навіть сів у редакції відпочити.

— Ваші вірші готові до друку, — сказав він. — Можете сміливо їх друкувати.

— Дякую, — сказав я.

Замість відповіді, він лише всміхнувся.

У редакції було холодно, тому він, як і я, сидів у верхній зимовій одежі. Крім того, було ще й темнувато, бо одне-однісіньке вікно майже затуляла стіна сусіднього будинку. Отож ця кімната довгий час пригнічувала мене, поки я звик до неї. Мені здавалося, що вона також не дуже подобається Тичині, бо він був не в настрої, може й нею або чимсь іншим знервований.

Я шитав у нього, як під час зустрічі питають когось із своїх приятелів чи знайомих:

— Як почувасте себе, Павле Григоровичу? Як здоров'я?

— Непогано, коли б інші речі не підточували мене.

— Інші речі?

— Атож. — Він подав мені газету “Комуніста” — орган КП(б)У.⁶⁷ — Дивіться на підкреслені рядки. Бачите, що робиться в передовій? Вгорі в ній написали “гармати”, а трохи нижче “пушки”. Про це ми мусимо кричати, поки не вхопив нас дідько.

Я помітив, як у Тичини струсилися щоки. Минулого разу я не бачив цього.

— Я думаю, — сказав я, — що нам треба бити на тривогу. У першу чергу вам, Павле Григоровичу, бож ви найкраще знаєте дорогу з “Слова” до ЦК партії. Когого, а вас послухають.

Він глянув на двері й лукаво всміхнувся.

— Ліпше мовчати, — відповів він, закінчивши дуже поширеною українською приказкою. — Бо хто мовчить, той трьох навчить.

⁶⁷ Комуністичної Партії (большевиків) України.

При цьому він розгорнув папку й почав перелистувати прочитані поезії різних поетів, які я залишив у нього вдома на ухвалу. Подавши мені першу купку з них, сказав мені, що в цій купці поезії ухвалені до друку. В іншій — відкинені. Переглянувши цю, другу купку, я був дуже здивований.

— Фоміна? — спитав я. — Влизька, Валеріяна Поліщука, Фальківського не можна друкувати?

— Ні, — коротко відповів Тичина. — Не можна... Розумієте? Ухвала партійного комітету, розумієте...

— Розумію... Звичайно, розумію.

Він підвівся, натягнув рукавиці й ударив одна об одну, як це б'ють, щоб зігріти руки.

— Вам тут холоднувато, — сказав він дивлячись на мене співчутливо. — Тут, навіть, груби нема.

— Нема, — сказав я.

— То як же ви тут висиджуєте?

— Як? Отак. Кілька разів відчиняю двері в коридор, і ця кімната так огрівається.

Він усміхнувся і, поправивши на носі пенсне, вийшов. Я дивився йому вслід і думав, який це пішов Тичина. Чи той, що писав:

“Не дивися так привітно,
Яблуневоцвітно.
Стигнуть зорі, як пшениця:
Буду я журиться.

Не милуй мене шовково
Ясно-соколово.
На схід сонця квітнуть рожі:
Будуть дні погожі”...

Чи той, що тепер пише:

“І от він ⁶⁸ вмер. І кажуть різно
то се то те
Непманюче.

Клянємся клятвою залізною
що ворог жоден не втече...”

⁶⁸ Ленін.

Я ще довго дивився йому вслід, хоч його ні в дверях, ні за дверми давно вже не було...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Тим часом у Харкові не сходили з уст стероризованих людей давніші й свіжіші вчинки дикої сваволі з українськими поетами й письменниками, образотворчими й театральними мистцями. Від усього цього в мене безперестанку гуділо в вухах і шуміло в голові. Коли ж з двадцять п'ятого на двадцять шосте грудня 1933 року гедеушники схопили славетного гумориста Остапа Вишню, то це було для мене громом серед ясного дня. В Харкові лігала вістка, що його обвинуватили в тому, що він належав до української підпільної терористичної організації.

Під час випадкової зустрічі з Євгеном Фоміним, він спитав у мене:

— Чи ти чув, що пришили Остапові Вишні?

Я чув, але не хотів казати Євгенові, бо не знав, чим він сьогодні дише. У советські мрякобісні часи нікому не можна було вірити, бо вчора кожен міг бути порядною людиною, а сьогодні, після тортур — гедеушницьким агентом. Тому у відповідь Євгенові я лише знизав плечима.

— Не чув? — допитувався Фомін. — Про це вже й вуркагани знають у місті.

— А в чому його обвинуватили?

— В тому, що він хотів убити Постишева.⁶⁹

— Постишева? — спитав я, вдаючи незнайка. — Остап Вишня?

Я засміявся.

— Остап Вишня! Нібито він, перебуваючи в складі делегації письменників у палаці ЦК КП(б)У, мав вийняти з кишені револьвер й вистрілити в Постишева.

⁶⁹ Секретаря КП(б)У.

— Вистрілити? А Остап Вишня що відповів на це?

— Відповів, що він цього не хоче, бо сьогодні обвинуватили його в готуванні замаху на життя Постишева, а завтра пришиють йому згвалтування Клари Цеткін. Ці слова викликали в гепоушника гомеричний сміх, і він, пирскаючи сміхом, сказав, що цього йому не пришиє, але що він, Остап Вишня, мусить зізнатися в готуванні замаху на життя Постишева, бо цього треба нашій партії й урядові. Після цієї комедії з Остапом Вишнею, яку гепоушники самі розляпали між своїми, а ті далі між своїми, Остапа Вишню замість кулі в потилицю, вшанували можливістю довголітньої покути, спочатку в тюрмі, а потім — у сибірському концентраці. — Євген Фомін оглянувся й додав: — Я думаю, що Остап Вишня після — (по-советському) ідеологічного оновлення вироблятиме, як і інші наші письменники, рабську норму, аж поки не вріже дуба.

Слухаючи його, я від подиву не знав, що йому сказати. Він, на латках полатаний і знову обірваний, з усміхом прижмурив око:

— Подобається тобі моя вістка?

— Подобається.

— То позич мені пару карбованців на обід. Звичайно, якщо маєш.

— Маю. Скільки? — спитав я догадуючись, що він хоче щось купити своїй родині попоїсти.

— Десять карбованців, якщо в тебе десть загубилися.

— Для тебе знайдуться, — сказав я й дав йому.

— Дякую, — сказав він, стискаючи мені долоню. — Я віддам тобі.

— Матимеш, то віддаси, — відповів я.

Ми розійшлися й попростували в різні боки. Фомін подався до всесильної Благбази,⁷⁰ а я — вгору по Сумській. Отак собі, без жодної думки, звернув у парк і сів під крислатим деревом.

⁷⁰ Так називали чорний ринок.

Я сидів на лаві кілька хвилин, здавалося мені, з порожньою головою. Сидів, ніби якась бездушна статуя, яку зовсім не обходить цей засніжений парк, ці сумні роздягнені дерева, це потемніле й холодне зимове сонце й нічого... й нічого на цьому чудовому, але запаскудженому людьми світі.

Я заплющив очі й ніби далеко-далеко помітив людську постать, яка повільним кроком наближалася до мене. Хоч ця постать ще не окреслилася, але я пізнав її відразу: це був Євген Фомін. Отакий, як я його нещодавно бачив на Сумській — виснажений, обдертий, але з гордим поглядом і усмішкою. “Слухай Олексю”, ніби він говорив до мене. “Ми пропали. І така ж доля нашого покоління. Але наш час уже не загорами. І він — це повинь. Поламає вона чужі загади, мости і греблі й винесе геть московський бруд з нашої країни. Чи ти віриш у це?”

“Чи я вірю?.. — спитав я. — Вірю, вірю! Ця повинь винесе геть із нашої землі давним-давно залежаний московський бруд і на очищеному місці знову буйно зазеленіє козацька трава й цвітом бризнуть до сонця польові квіти...”

Мені здавалося, що ці слова, як птахи, вилітали з мене, і я стрепенувся і розплющив очі. Біля мене не було нікого. Я схопився і швидше пішов з парку...

В Оргкомітеті Письменників літала між письменниками зла вістка про арешт Йосипа Гірняка — відомого артиста театру “Березіль”. Гепеушники схопили його 27 грудня 1933 року. Де він перебуває і що з ним роблять, — ніхто не міг цього сказати...

Поволі день за днем підходив Новий 1934 Рік. У Союзі комуністи дозволили святкувати людям тільки три свята: день Першого Травня, день Жовтневої Революції й безпартійний Новий Рік. Було ще двоє менших свят, — день Червоної Армії й Жіночий день, але їх здебільшого святкували підсоветські люди на праці в селі й у місті.

Отож цей безпартійний Новий Рік в усій Советсько-Московській Імперії, що її хитро-мудро звали СССР, люди зустрічали після тяжкої праці. Добра зустріч Нового Року виявлялася кількістю випитої горілки, а не спожитої їжі, бо в Советах завжди її бракувало, а й часто, як люди говорили, мало що на зуб було.

Я, як член колишнього ВУСПП(у), провід якого (Кулик, Микитенко й Кириленко) фактично очолював Оргкомітет майбутньої СПУ (Спілки Письменників України) мав право зустрічати Новий Рік в Будинку Літератури ім. Блакитного. Цій події я був дуже радий, бо вона дасть мені можливість побачитися й поговорити з українськими й неукраїнськими письменниками, яких я знав з їхніх творів, але їх не бачив. Не бачив тому, що вони з часів індустріалізації й суцільної колективізації сиділи, як щурі в норах, у своїх державних квартирах — тюрмах, зявляючись лише зрідка в Оргкомітеті Письменників.

Звичайно, на зустрічі Нового Року *маститі* письменники будуть зі своїми дружинами, чи примадоннами, як їх називала рядова й зацькована письменницька й поетична братія. Які ж у них примадонні і як вони виглядають, думав я. Мабуть якісь спеціальні, бо ж бути письменницькою дружиною, — це не проста річ. Перед нею, по-моєму, було велике завдання не тільки надхнути чоловіка — письменника, а й організувати так життя, щоб письменник мав творчий настрій і міг творити. Для полегшення мого досліду, я вирішив узяти на зустріч Нового Року Марію. Вона була молода, гарна з обличчя, гарно збудована, дотепна й розумна. А головне (найважливіше в наш час) прихована, тобто — язик у неї був під контролем.

Десь два чи три вечори перед Новим Роком я зустрівся з нею в каварні й запитав у неї, як і де вона зустрічатиме Новий Рік.

— Ніяк і ніде, — відповіла вона. — Ті, що не подобаються мені, просять зустрічати з ними, а ті (вона підкреслила *ті*), що подобаються, мовчать.

Вона скорбно похитала головою, як це роблять за-
журені жінки.

— А якщо я (я дуже тихо промовив я) попрошу те-
бе зустріти Новий Рік зо мною, до якої групи причислиш
мене?

— Звичайно, я зустрічатиму з тобою Новий Рік, —
сказала вона, ухилившись від прямої відповіді. — Ку-
ди ж ти поведеш мене?

— На Каплунівську — в Будинок Літератури.

— Невже?!

— А ти що думала? Побудеш зо мною кілька годин
серед нашої літературної еліти.

— Добре! Побуду, — сказала вона. — Але...

— Але що?

Вона болюче всміхнулася.

— Я маю лише дві сукні, — відповіла вона майже
пошепки. — Оце одна на мені, а друга попрана й сохне.
Одна перелицьована. Як же я виглядатиму між вашими
мадоннами?

— Так само, як я між інженерами людських душ.
Зрештою, ти прикрашуватимеш сукню, а не сукня тебе.

— Не кажи цього, — відповіла вона соромливо.

У моїй голові блиснула думка, і я схопився за неї.

— Знаєш що, Марійко, я знайду тобі сукню, знайду!

— Де?

— На початку цього року я тимчасово жив на Ри-
марській у жидів. Господар цієї квартири кравець пра-
цював на кравецькій фарбиці й часто приносив з неї
сукні своїй дочці. Я попитаю в нього. Може по букві
“З” куплю тобі сукню.

— Мені?

— А чому ж бо ні. Тобі!

Марія глянула на мене широко розплющеними очи-
ма від здивування.

— Мені? — повторила вона.

— Так, це не говоритиме про твою залежність від
мене. Це — звичайний подарунок, як от би, ти щось по-
дарувала мені.

Марія згодилася.

На другий день я пішов на Римарську до мого знайомого жида — кравця й натякнув йому, — мовляв, я хотів би мати жіночу сукню для моєї майбутньої дружини.

— Ми цих дружин знаємо, — сказав мені колишній мій житлодавець. — Але, якщо ти хочеш мати жіночу сукню, то ти будеш її мати. Нехай твоя майбутня дружина взавтра ввечорі прийде з тобою й приміряє й вибере, що хоче. Моя донька обслужить її добре.

Я подякував йому, і другого дня ввечорі прийшов з Марією до нього. У його доньки справді були гарні сукні. Після примірювання я взяв аж дві сукні для Марії. Звичайно за пів ціни, бо ж кравцеві ці сукні треба було якось збувати. Подібна торгівля в Советах робилася скрізь і всюди, бо з платні ніхто з пересічних людей не міг вижити, тому з цього становища треба було якось виходити.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Отож 31 грудня 1933 року з восьмої до десятої вечора я побував з Марією в кінотеатрі на найдокучливішому фільмі “Путьовка в жизнь”, який роками не сховався з екрану. Звідти ми пішли Пушкінською на Каплунівську в Будинок Літератури.

Пам'ятаю, як зараз, був тихий зоряний й порівняно теплий вечір. Але тому, що в Советах завжди було сугутно з електричною енергією, то на бічних завулках і на Пушкінській вулиці де-не-де показувалися електричні вогні, тому було там майже темно, а в деяких місцях зовсім невидно. В таких темних місцях, як я вже згадував, неуважних перехожих грабували, а й навіть під час грабунків калічили або вбивали. Тому ми з Марією поспішали, щоб часом хтось не “привітав” нас на вулиці з Новим Роком.

Незабаром ми непошкоджені опинилися в Будинку Літератури. Перед зустріччю Нового Року всі заходи-

ли в підвал, до їдальні, щоб там роздягнутися, і хто не потягнув оковитої й не підкріпився вдома, то мусів потягнути й підкріпитися з буфету, а здебільшого з власної кишені.

Ми з Марією роздяглися, повішали на гачки свою верхню одержу й зупинилися посередині їдальні, щоб роздивитися, чи є хтось у ній із наших спільних знайомих. Їх було досить. Більшість із них полювала коло буфету за горілкою й бутербродами.

У буфеті за скляною перегородкою стояло досить багато пляшок горілки, але порівняно, — обмаль перекуски. Звичайно, горілку й бутерброди продавали по такій ціні, як у ресторанах (чи в нічних клубах, як звуть їх в Канаді й Америці), у кілька разів дорожче, ніж у пивних чи їдальнях. Я взяв собі сто грамів горілки, п'ятдесят грамів Марії й чотири бутерброди, і ми стали збоку й глянули довкола.

В першу чергу я помітив за одним столиком Леоніда Первомайського з дружиною і біля них Миколу Ковальчука. Первомайський, часто оброслий шорсткою щетиною, був свіжо виголений, підстрижений під польку, як називали коротко підстрижений стиль тодішні голярі, а також з відкинутим назад шорстким чубом. Тому його чуб не лежав на голові, а ліз угору.

Його дружина була затулена Ковальчуковою головою, і я бачив тільки її волосся, вкрите рідкою сивиною, і ще її чорну крепдешинову сукню. Ковальчук угруз своїм смаглявим подовгагим обличчям, уздовж порізанним зморшками, в Первомайського, дивлячись на нього з псячою увагою. Час від часу він підводився й постачав своїх панів горілкою й бутербродами. Харківські поети їх обох називали — очевидно заочно — “собутильниками”.⁷¹ Також говорили, що Первомайський пив горілку вдома перед дзеркалом, при тому роблячи різні “поетичні жестикуляції”.

Як не було, але я з великою цікавістю дивився на нього — цього партійно-комсомольського трубадура, як

⁷¹ Спорідненими пляшками.

Його називали молоді поети й навіть так звані ударники, покликані в літературу. Він сидів надутий, як удень нічна сова. Час від часу лише перекидався кількома словами з своєю дружиною і своїм сателітом Ковальчуком, не дивлячись їм у вічі. На вітання щойно прибулих відповідав зневажливо кивком голови, а на звертання — одним словом або тільки глянув і відвертався. У кожному разі він вдавав козирного туза, як вдавали в своїх “людських картах” інші партійно-комсомольські бонзи.

Я відвернув від нього голову й почав розглядати інших “інженерів людських душ” чи “міліціонерів людських душ”, як одного разу висловився Григорій Косинка.

— Тебе нібито тут нема, — сказала Марія.

— Вибач — відповів я. — Ти правду кажеш. Був я трошки далеко від тебе. Приглядався до поетів і письменників, яких не бачив зблизька або й зовсім не бачив.

— Тому в тебе так стрибали очі?

— Тому, Марійко.

— То покажи мені наших найбільших, яких я в школі вчила.

— Он звільнився столик, — ходімо сядемо біля нього, і я покажу тобі деяких з них.

Ми сіли за столик й уперше оце сьорбнули з склянок горілки. Марія скривилась, поставила свою склянку на столик подалі від себе. Це вказувало на те, що вона більше пити не буде.

— Я люблю вино, а градусної не люблю, — сказала вона. — Чи ти доп'єш її?

— Звичайно, але після цього знатиму всі твої думки.

— Я хочу, щоб ти знав.

— Ти красна дівчина, — сказав я їй і глянув у залю. — Глянь, он бачиш чоловіка з сигарою в зубах і жінку в голубому — то Іван Микитенко з дружиною. Це наш літературний князь. А той рудий повісплений з круглим обличчям — Іван Кириленко.

— А хто він буде? — спитала Марія.

— Також князь, — відповів я.

— Крім них, ще є князі?

— Ще є один — Іван Кулик. Але його тут не видно. Він — головний князь.

— Тому він приходить найпізніше, — сказала Марія.

— Можливо, — відповів я. — А отих під стіною за столиком бачиш? Той молодий, але сивоволосий і блідолиций — Юрій Яновський, а та, що коло нього, його дружина, артистка театру “Березіль” Тамара Жевченко.

— А чому він такий блідий? — спитала Марія.

— Бідолаха хворіє на шлунок... і ще на щось..., але про це я скажу тобі іншим разом.

Я не хотів їй тепер казати, що він якийсь час пробув у гедеушницькому чистилищі на лікуванні від націоналістично-буржуазної хвороби, і оце нещодавно випустили його вилікуваного.

— Кажі зараз.

— Зараз скажу тобі про нього цікавіше — він надзвичайно вихований і до всіх звертається на *ви*. Навіть до своєї дружини Тамари, каже їй: “Скажіть будь ласка”, або “приходьте швидше додому” чи “я скучатиму за вами” і т. д. ... Оце кілька слів про нього... Дивись далі — коло нього сидить лисий чоловік з русявкою — це поет Микола Бажан з дружиною. Бажана я вперше побачив в Умані, коли мені було п'ятнадцять років. Він тоді був худорлявий, у драній червоноармійській уніформі і в таких самих чоботах. А тепер глянь, як він виглядає!

— Мабуть став членом партії? — спитала Марія.

— Здається.

Я сказав їй, що він у двадцятих роках був чудовим вдумливим поетом, а тепер перейшов на “соціально-реалістичні” агітки.

— А хто це ввійшов з жінкою в хутрі з білим коміром?

— Це наш найвидатніший поет Володимир Сосюра з дружиною Марією, чи Муркою, як її здебільшого називають. Бачиш — у неї такі ж блакитні очі, як у тебе. Таких блакитних очей, як у тебе й у неї, я ніде не бачив.

— Ніде не бачив?

— Клянуся. А той прегарний чоловічина, що йде за Сосурою, відомий романіст Григорій Епик. А побіч нього — ота невеличка й моложава, як підростаюче дівча, його дружина. Дивись, як вона закохано дивиться на нього.

— Глибоко-закохано? То вона така щаслива, як і я.

Я глянув на неї з почуттям вдячності. Вона хотіла щось сказати мені, але якраз підійшли до нас Каляник з дружиною, яку, здається мені, звали Ганною, Борзенко і з ними двоє чи троє молодих поетів і письменників. Я познайомив їх з Марією, і ми пішли нагору в залю, звідки чулися голосні звуки музичної оркестри.

У залі було вже багато присутніх. Одні танцювали вальс, а інші сиділи на стільцях або стояли під стінами. Оркестра, якщо її можна так назвати, — яка складалася з трьох музик і піаніна, грала на підвищенні. Ми сіли на звільнені стільці тих, що пішли танцювати.

Заля весь час наповнювалася новими людьми, і в ній стало тіснувато. Тут був уже Сосюра з Муркою, який відразу “змився” від неї й досить розв’язно почав гугорити з дівчатами й жінками. Тут також я побачив високого блондина в спортовому вбранні — Майка Йогансена, рухливого Валер’яна Поліщука, Олексю Слісаренка з повновидим обличчям, розділеним надвоє підборіддям і з маленькими ледь-ледь підкрученими вусиками, які ми часто бачили на голярських портретах в голярнях; далі я помітив Михайла Семенка з його вічною люлькою в зубах і з великою кучмою кучерявого волосся на голові, коло нього рухливого Антона Дикого, трохи далі кувльавого з веселомудрим парубоцьким обличчям Юрія Вухналя і багато інших великих, середніх і малих.

Найбільш увивався коло жіночого роду Іван Кириленко. Він без жодного, як у нас часто казали — стиду й сорому, поводився з ними. Зовсім інакше поводився з жіночим родом Володимир Сосюра. Той ніжно гладив

їх, тиснув їм руки, говорячи з ними уривками з своїх любовних віршів. Мурка, його екзальтована й агресивна дружина, весь час тільки сердито блимала на нього своїми небесно-блакитними очима й раптом підійшла до нього й ляснула його по щоці. Сосюра глянув на неї скривдженим поглядом і тихим-ніжним голосом сказав:

— Мурко! Навіщо це? Я ж лірик і мені потрібне надхнення. Я ж мушу писати вірші... і втримувати тебе...

Але Марія обірвала його молільну фразу:

— Надхнення? Я мало даю тобі надхнення? Га-а?

— Досить, досить!.. Твоє надхнення найкраще, бо ти найкраща.

Вона обняла й поцілувала його. Якраз музики заграли польку, і Мурка закинула чоловікові на плече руку, а другою обняла його, і вони швидко закружляли в танку.

Ця пригода відбулася майже непомітно, бо в Мурки й Володимира такі любовні пригоди вже траплялися, тому це для письменницьких глядачів було звичайною подією.

Ми з Марією також пішли в ганець. Заля була трохи малувата для такого числа людей, яке перебувало в ній. Тому пари після недовгого танцю сідали, а інші йшли до нього. Ми також незадовго вийшли з кола і стали під стіною поблизу Бажана й Яновського. Стоячи, я розглядав присутніх, щоб ще когось упізнати з письменників і поетів, яких я покищо знав з їхніх портретів. Між ними я помітив Олександра Корнійчука з дружиною Лотою, який дуже швидко виходив на літературний Олімп, коло Корнійчука косоокого Юрія Смолича, а також розпасеного ортодоксального советського критика Коваленка, який в останній час нападав на кожного, на кого йому тільки захотілося. В одному з кутків я також помітив романістів Кузьмича й Саву Божка, а з жінок — Марію Пригару й колишню Сосурину любов Наталю Забілу.

Письменники й поети здебільшого гуртувалися за приналежністю до давніше чи недавно знищених московсько-комуністичними висланниками в Україні (Кагановичем, Косіором, Постишевим і ін.) літературних організацій як “Плуг”, “Вапліте”, “Пролітфронт”, “Нова Генерація” і ВУСПП.⁷² Майже всі були на доброму підпитку, екзальтовані, розмовляючи, махали руками, танцюючи, хиталися в боки, ніби під час сильного вітру. Цю людську ненормальність творила одна причина — непевність у завтрашній день, чекання щоночі гостей з гепушницьких підземель і обгороджених мурами будинків.

Я прислухався, про що вони говорили, ці “інженери людських душ”, як їх називали. Я певен був, що говорили про мистецтво, зокрема про літературу, про свій досвід як її творити. Але цього я не чув, і я був дуже розчарований. Вони, нібито мої колеги, великі й малі, говорили про випивку, різні страви і як готувати їх у кухні на примусі. Молодші ще говорили про свої любовні пригоди. Ніхто не торкався слизьких тем, і це не трудно було зрозуміти — чому? Кожен прикушчував свого язика, особливо тепер, коли майже всі були під доброю “мухою”.⁷³

Ми з Марією від поштовхів помалу сунулися й нарешті опинилися біля Бажана й Яновського. Дружини їхні з кимсь танцювали, і вони захоплено дивилися на них. Я знав Яновського з Оргкомітету, тому привітався з ним.

— Це дружина ваша? — спитав він у мене, подаючи Марії й мені руку.

— Я дуже шкодую, що ні, — відповів я.

— Чому? Свій жаль ви легко можете змінити радістю, — сказав він і звернувся до Бажана: — Знайомтеся з молодими.

Подаючи Бажанові руку, я сказав йому:

— Я вже знайомився з вами.

— Де? — спитав Бажан.

⁷² Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників.

⁷³ На підпитку.

— Ви не вгадете.

— Якщо ви скажете, то вгадаю.

— В Умані в Сільсько-Господарському Інституті. Влітку 1925 року, якщо ви пам'ятаєте.

— Пам'ятаю. Я був там.

До нас підійшов Сосюра — Мурка з кимсь танцювала. Він привітався з нами й, кинувши оком на Марію, спитав у мене:

— Де ж ти видряпав таку красуню?

— В Будинку Літератури, — відповів я.

— Маєш виняткове щастя.

— Маю.

— Будеш одружуватись з нею?

— Якщо вона погодиться вийти заміж за мене, то буду.

Моя відповідь викликала веселий сміх.

Якраз стихли музики, і танцювальні пари сідали на вільні стільці. Сосюра поплескав мене по плечі, кивнув головою Марії й подався до своєї Мурки.

Було вже десь коло першої години ночі. В цей час уже від'їжджали останні трамваї, мені й Марії треба було поспішати додому. Тому ми зійшли вниз, швидше одягнулися й вийшли з будинку на вулицю. На ній було холодно. Морозний вітер, здавалося, пронизував до кісток крізь нашу благоденську верхню одягу. Марія схопила мене за руку, щільно притулилася до мене, і ми так ішли до її трамвайної зупинки.

— Коли б ми вийшли раніше, — сказав я їй, — я відпровадив би тебе додому.

— Коли б... — сказала вона тихо й замовкла.

Ми деякий час мовчали.

— Чому ти така сумна? — спитав я в неї, дивлючись їй ув очі.

— Скажу іншим разом, — відповіла вона ледве чутно.

— Скажи зараз.

— Якщо хочеш, то скажу...

Але я попередив її відповідь.

— Хатня справа?

- Так... і я мушу виходити з хати.
— Я вживаю всіх заходів, щоб знайти тобі пристановище... Хоч якенебудь.
— Я вірю тобі...
Якраз підійшов її трамвай, і ми розпрощалися.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

Новорічні дні 1934 року, здавалося, бігли один за одним, як дикі степові коні. І жодної згадки не залишалося від них, крім смутку, тяжких дум, гнітливому горя й болочого чекання арешту й після нього безповоротного зникнення. Щодалі втрачалася певність у завтрашній день і навіть певність у наступну годину. Тому більшість моїх ровесників і старших за мене, і я топили свої муки в чарці допізна в якійнебудь нічній корчмі, які за советів в Україні називали пивними. Кожний з нашого угруповання, доставши якийсь гонорар за видрукуваного вірша на злобу дня чи платню за працю, збирав своїх приятелів і з ними пропивав свої гроші, як кажуть, до копійки. Після нього на черзі був другий, третій і четвертий, роблячи так само. Горілка на якийсь час забивала нам баки й заглушувала наші муки, притупляючи розбурхані нерви. Цією своєю поведінкою ми нагадували струсів, які перед небезпекою встромляли свої голови в пісок...

Але в мене далі були вільні вечори від цієї розпачливої втечі від себе. Ці вечори я, як і попередньо, просиджував у моїй тихій кімнаті на Основі, творячи в пам'яті для себе гнівні поезії про людовбивчу дійсність і пишучи вірші для цензури й друку. Незабаром, у лютому 1934 року, моя книжка "Штурмові балади" була готова до друку, і я дав її на розгляд дирекції видавництва "Український Робітник".

Десь за три тижні після цього я дістав телеграму з Ленінграду — думаєте від кого? Від Юхима Ружанського. Він сповіщав мене, що приїжджає до мене дванад-

цятого березня о дев'ятій годині ранку. Я дуже зрадив цій телеграмі, ніби вона зміцнила й продовжила мое життя.

Я був дуже схвилований. У редакції питали в мене, що сталося зо мною. Я відповідав, що до мене приїжджає мій найкращий і найнадійніший приятель з Ленінграду — Юхим Ружанський. У мене питали — хто він? Я відповідав, що український поет жидівської національності. Як я вже згадував, жиди в Советах мали велику силу, особливо в Україні, і я хвалився Ружанським, щоб застрахувати себе від згуби.

Ми справді були добрими, щирими і справжніми приятелями в Ленінграді. Він був моїм вартовим і, можливо, завдяки йому, нашій дружбі і частим зустрічам я продовжував ходити по землі. Тепер, у цей непевний час, він був не лише потрібен мені для дружби, але й для безпеки.

Отож напередодні його приїзду я майже не спав цілу ніч, і десь о шостій годині схопився з ліжка. Це, звичайно, було рано, господиня і її донька ще спали у своїй кімнаті, а я сидів на ліжку, щоб їх не розбудити.

Коли вони прокинулись і почали ходити в кухню, то й я ввійшов до неї, вмився в ній і причесався, бо ні води ні люстра не було в моїй кімнаті. В поспіху все падало в мене з рук.

Принісши мені склянку чаю і два гречані млинці, моя господиня спитала в мене, куди я поспішаю так, бо до праці йти було ще рано.

— Я йду на залізничну станцію зустріти гостя з Ленінграду, — відповів я.

— Москаля? — спитала вона.

Старі люди за старою звичкою називали так званих росіян москалями або й кацапами.

— Ні, — сказав я. — Зустрічатиму не москаля, а жида.

— Жида? А хто він буде?

— Приятель.

— Приятель?

— Найкращий поміж усіма моїми приятелями. Я познайомлю вас з ним.

Вона недовірливо глянула на мене й журливо похитала головою.

Випивши скоренько склянку чаю й закусивши млинцями, я швидше вибіг з хати, сів на трамвай і десь за годину був уже на станції. Поїзд, як звичайно, запізнився, і я, чекаючи на нього, трохи навсидячки заснув на лаві.

Розбудили мене шум, тупотіння й людські голоси. З перону на станцію посунули люди, штовхаючись і налягаючи один на одного. Здебільшого вони були низькорослі. Чоловіки з круглими пампухатими обличчями і прямими плечима, а жінки рівні, безформні, ніби витесані сокирами. У станції зазвучав рязанський чи псковський діалект московської мови. Вигляд у цих людей був веселий, обличчя всміхнені. Це вказувало на те, що вони приїхали в свою житницю⁷⁴ й тому почували себе щасливо.

Серед тих щасливих я помітив Юхима Ружанського. Крізь натовп він просувався з двома дебелими валізами. Я махнув йому рукою і став просуватися йому назустріч. Це вдавалося мені так тяжко, як човнові, що йшов напроति течії, але, нарешті, я опинився біля нього. Ми обнялися і з юрбою посунулися на станційну площу. На ній відійшли в бік, і я почав оглядати його.

Він був у гарному рудому вбранні, трохи зім'ятому в дорозі. Обличчя в нього було неголене, але свіже й повнокровне. На ньому, як і завжди, світилася його постійна усмішка. Своїми каштановими очима він дивився на мене приязно, як під час зустрічі дивиться приятель на приятеля. Він тримав ув одній руці валізу (друга була в мене), а другою рукою мене за плече.

— Ти знаєш, дідьку, як я скучив за тобою? — сказав він, сміючись від вуха до вуха.

— Знаю, — сказав я й потягнув його в напрямку трамвайної зупинки.

⁷⁴ Так москалі звали свою колонію Україну.

До нас з одного й другого боку станції кинулися худі й обдерті діти.

— Дядечки, дядечки, дайте хліба... Шматочок хліба... Хліба! — благали вони чистою українською мовою.

Ружанський здивовано глянув на мене.

— Що це таке? — спитав він.

— Нічого... — відповів я. — Якщо маєш у валізі хліб, то віддай їм...

Він розкрив свою валізу, вийняв з неї пів буханки білого хліба й, дивлячись на дітей, стояв з нею, завмерши.

— Оце весь мій хліб, — сказав він нарешті.

— Маєш ножа? — спитав я в нього.

— Маю.

— Давай сюди.

Я схопив з його рук ножа й, розрізавши пів хліба на скибочки, віддав їх дітям. Тим часом Ружанський зачинив валізу, і ми кинулися до трамвайної зупинки. Зупинившись на ній, Ружанський глянув на дітей, які жадібно кусали скибочки хліба, і спитав у мене:

— Що це за діти й чому вони такі голодні?

— Пізніше... Скажу тобі пізніше, — відповів я. — Не питай мене тут про це... Це тобі не в Ленінграді.

Він у замішанні вирячив на мене очі й знизав плечима. Якраз підійшов трамвай.

— Вези мене в готель... якийнебудь, — сказав він. — Ти знаєш їх.

— Звичайно, — відповів я. — Зупинишся в "Спартаці", в якому зупинився я, коли прибув із Ленінграду.

Ми сіли на трамвай.

У "Спартаці" Юхимові Ружанському пішло легко, як на шмаровидлі. Він показав відрядження з Ленінградського Оргкомітету Письменників до Харківського Оргкомітету, яке не мало ніякого значення, але для готельного чергового його було досить. Черговий назвав нам число кімнати, дав Юхимові ключ (як і мені наприкінці 1933 року), і ми обережно ввійшли в призначену нам кімнату. Зачинивши двері, Юхим спитав у мене:

— Скажи мені — що це були за діти на станційній площі?

— Ти справді не знаєш чи тільки вдаєш?

— Не знаю.

— Хіба ти не бачив їх у Ленінграді?

— Не бачив.

— І в Москві?

— Також не бачив.

Я відчинив двері й глянув у коридор. За дверима й у коридорі нікого не було. Я зачинив їх, сказав Юхимові сісти й сам сів.

— Це діти українських селян, — сказав я йому ледве чутно, — які в кінці 1932 року й у першій половині минулого 1933 вимерли з голоду.

— Де?

— Та ж не в Росії, а тут — в Україні. Звичайно, до тебе про цей страшний голод не дійшло, бо про нього не писали й по радіо не передавали.

Юхим дивився на мене широко розплющеними очима. Обличчя в нього зблідло й на верхній його губі виступили краплини поту.

— Виходить, — сказав він, — це приховали від нас...

— І від усього світу...

— Виходить так... Ти кажеш, що померли з голоду? Хто?

— Побудеш тут, то довідаєшся.

— Довідаєшся? Кажі, хто?

— Хто? Наші селяни. Лише селяни, більш ніхто. Тобто, колгоспники, як їх тепер називають. Батьки, матері, юнаки, юначки, підрутки, а особливо діти й немовлята. Коли наприкінці 1932 року приїхав я з Ленінграду до Харкова, то на залізничній станції мало не впаў з розпуки. Навколо мене було повно напівтрупів, які на моїх очах ставали трупами. Їх, ці трупи й напівтрупи, гепоушники хапали за ноги, витягали на стаційну площу, вкидали в закриті вантажні авта й вивозили.

— Куди?

— У степ... у яму.

Юхим, дивлячись на мене, кусав собі вуста.

— Як же це сталося? — спитав він.

— Дуже просто. Примусово загнані в колгоспи люди розбіглися з них. Гепеушні військові відділи загнали людей назад до колгоспів, а прислані спеціальні бригади з місцевими “активістами” конфіскували в селян усе до зеренця... Мені боляче все це згадувати... Дізнаєшся від інших...

— Від інших? З ким я говоритиму тут? З ніким... Хто ж завинив усьому цьому?

— Хто? Ти знаєш хто.

— Сталін? — спитав Юхим.

— Теоретично, а практично...

Юхим зупинив мене піднятою рукою.

— Практично? — спитав він. — Практично здійснив наш Лазар Мойсеевич Каганович — заступник Сталіна і шеф Сільсько-Господарського Відділу Центрального Комітету В.К.П. Чи так?

— Виходить так.

— А допомагав йому теж наш Генріх Ягода, — заступник наркома ГеПеУ Менжинського, який, кажуть, здихає. Тож, фактично, Генріх виконував і виконує його обов'язки. Чи так?

— Самозрозуміло.

— Скільки, ти думаєш, голод скопив українських селян?

— Цього точно ніхто не скаже, бо жертви цього голоду в нашу статистику не ввійшли. Але люди тихо говорять, що десь шість чи, навіть, сім мільйонів.

— Шість чи сім мільйонів? І в першу чергу наші завинили. Навіщо це їм? І навіщо вони це роблять? Думають, що росіяни заплатять їм за це. Заплатять, але погромами і смертю. Я колись казав тобі про це, як заплатять нашим росіяни.

Я бачив, що Юхим, кажучи це, намагається викликати в мене співчуття й вибачення за своїх людей, що так тяжко прогрішили.

— Юхиме, — вгамував я його. — Кинь про це думати! Кожний народ має добрих людей, що роблять доб-

ро, і злих, що чинять зло... Краще замнімо це, бо хтось може підслухати.

— Можемо говорити про все, бо черговий з наших, — сказав Юхим, не стихаючи. — А, зрештою, забудьмо... Краще роздушімо “гусачка”, як це бувало в Ленінграді. — Тим часом він вийняв з валізи маленьку пляшечку горілки (вісьмушкою її звали), потім шпроти й бісквіти. — Будемо закушувати бісквітами, — вів він, наливаючи в дві склянки.

— Де ти взяв цю чудасію? — шпроти й бісквіти?

— В Ленінграді. Там ти все хапнеш, тільки давай гроші.

Він налив з “гусачка” по півсклянки, і ми хильнули. Я не згадував більш про голод, бо Юхим був дуже чутливий і реагував гостро на його макабричні наслідки. Він, як я вже згадував попередньо, народився в жидівській родині, але виростав і формувався в українському оточенні. І тяжко було сказати, чого більш було в його психіці — українського чи жидівського. Але при першій зустрічі з ним кожен сказав би, що з вигляду й поведінки він був українець. Тепер, дивлючись на нього, я підняв склянку й сказав:

— Вип’ємо за твій приїзд, за твоє здоров’я!

— І за твоє, — сказав він, дзеленькнувши своєю склянкою по моїй. — Ти не уявляєш, як я чекав сьогоднішнього дня.

— Уявляю, — відповів я. — Бо й я так само відчував твою відсутність.

Він згідливо похитав головою.

— Мені якось у Ленінграді примарилося, що тебе схопили... Тому я поспішив до тебе.

— Аж так? — сказав я й засміявся.

— Тобі смішно, але це правда. — Він пильно глянув на мене й тихо додав: — Зо мною тобі буде безпечніше. А коли щось станеться, то я за тебе голову підставляю.

— Я не думаю, що це щось допоможе тобі. Тепер з вашими відбувається таке ж, як відбулося з нашими.

— Але ми ще в силі, — сказав Юхим. — Ми ще в силі... і я охороню тебе.

Він справді ще був у силі й у повній безпеці, і я вірив йому. Тому з його прибуттям я ніби оновився, особливо почуттям тривалости моєї волі.

Спорожняючи склянку й закушуючи шпротами й бісквітами, я спитав у нього:

— А як у тебе з музою?

— Спекла мені збірку поезій.

— Чудово! Якже ти назвав її?

— “Суцільною лірикою”.

— Лірикою? Ти ж радив мені не писати лірики.

— Так. З лірикою далі погано. Але моя лірика виробнича.

— Тобто, поза людськими почуттями?

Мое питання викликало в нього сміх.

— А кому вони тепер потрібні? У моїх поезіях почуття виробничі, тобто почуття до варстатів, до машин, заводу... А як у тебе з книжкою поезій?

— Уже в видавництві.

— В ДВУ?⁷⁵

— Ні. В видавництві “Український Робітник”.

— Ай-я-я! Чого ж ти мовчиш? Вітаю!

Він схопив мене за руку й став її тиснути.

— Не вітай, — сказав я, — бо, може, ще не вийде в світ.

— Відкинуть?

— Можуть відкинути, бо попала на рецензію до Івана Гончаренка.

— Чув про нього. Більший комуніст від Сталіна. Як же ти назвав свою книжку?

— “Штурмові баляди”.

— “Штурмові баляди”? Чи це не нагадуватиме гітлерівських штурмовиків?

— Не думаю, бо в нас у кожному заводі маємо штурмові бригади, які штурмом виконують соціалістичні зобов'язання.

— Гляди...

⁷⁵ Державне Видавництво України.

— Цього я не боюся... Між іншим, цю книжку я видам під псевдонімом Олесь Дерід.

— Дерід? Де ти видряпав його?

— В Києві...

— То покропимо твою книжку.

— Покропимо.

Ми знову хильнули.

— Я читав деякі твої балади й не думаю, що їх відкинуть.

— Можуть відкинути, бо перед тим, як видати книжку, поета просівають крізь сито. Лізуть в саму печінку: де ти, питають, родився, де родився твій батько, дід і прадід? Хто був твій батько, твій дід, прадід і прапрадід?

— Вони з цим, — сказав Юхим, — так уже позакручувалися, що й кінці погубили. А що це за видваництво “Український Робітник”. Кому воно належить?

— Кому? Нібито Профспілкам.

— Якщо Профспілкам, то ти можеш проскочити крізь сито.

— Це було б чудово! Я раджу спробувати й тобі щастя в цьому видавництві.

— А чому б ні? Спробую.

Юхим витягнув з валізи другого “гусачка”, і ми хильнули.

З горілкою наш настрій повеселішав, і мені захотілося послухати найновішу байку про Юхимову любовну пригоду.

— Що ж чувати в тебе на любовному фронті?

— Га-га-га! — зареготав він. — Я живу в небезпеці.

— В небезпеці?

— Факт! Дівчата не дають мені проходу. Йй-богу (він часто отак божився). Оце трапилося якраз перед моїм відїздом — увечорі. Іду я Невським проспектом. Чую — хтось майже наступає мені на п'яти. Оглядаюся крадькома — дівчина. Велика, здорова, ну як Катерина Велика.

— На скільки я розуміюся в медицині, — сказав я,
— Катерина Велика була невелика.

— То гірш для неї... Біда буде, подумав я і натиснув на газ. А вона за мною.

— І що?

— Ось-ось ухопить мене... Я кинувся на Літейний, аж іскри посипалися в мене з підшов.

— Догнала?

— Ні. Втік перед самим носом її.

— Тобі щастить, — сказав я йому.

— Щастить? Я хотів би, щоб вона догнала мене.

Ці слова викликали в мене сміх.

— Дожене, — сказав я. — На другий раз дожене.

— А як у тебе з цим зіллям?

— Маю квітку.

— Квітку?

— Так. До того ще — Марією зветься.

— Покажеш мені її.

— Покажу.

— Як виглядає вона?

— Як виглядає? Як сонце ясного дня влітку.

— Ог-го! — скрикнув Юхим. — Чому ж не зв'язуєте рук?

— Нема де жити.

— То забудь її.

— Не можу.

— То швидше дістань кімнату, поки Марія не втекла від тебе.

— У робітничо-селянській державі кімнати дають тільки робітничо-селянським аристократам чи партійним барбосам, як їх у нас називають.

— А чому ти не візьмеш Марії до найманої кімнати.

— Тому, що я живу в ній тимчасово. Господиня здавала мені цю кімнату, щоб мати щось на зуба. Тепер якийсь щасливий одружується з її кімнатною донькою, то мені незабаром треба сказати господині до побачення.

Юхим задумався.

— Чи ти на черзі в міському житловому відділі?

— Так.

— То будемо щось робити, — сказав Юхим піднімаючи склянку. — Хай живе Марія!

— Хай живе! — сказав я.

Ми вихилили до дна. У Юхима від втоми й алькоголю злипалися очі. Його голова ніяк не трималася на шиї. Я відвів його до ліжка і, коли він ліг, я вийшов з кімнати й помалу подався до трамвая.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Другого дня ми з Юхимом пішли до видавництва “Український Робітник”. У видавництві мені сказали, що мою збірку поезій “Штурмові балади” ухвалено до друку й що вона вже в роботі, а вийде у світ наприкінці квітня.

— Будеш мати гостя на Першого Травня, — сказав рецензент Іван Гончаренко. — Хоч твої балади не досить злободенні й партійно наснажені, але вони підуть на користь будові соціалізму.

Це викликало в мене сміх, але я стримав його в собі.

Тим часом Юхим домовлявся з директором видавництва про видання своєї “Суцільної лірики”. З кабінету директора він вийшов веселий.

— Бачу — сяєш щастям, — зауважив я.

— Аякже, — ствердив Юхим. — Директор сказав принести рукопис на розгляд. Звичайно, я принесу йому.

— Коли?

— На тижні, бо мушу ще раз переглянути.

— Раджу тобі кувати залізо, поки гаряче.

Ми вийшли на Павлівський майдан. На хіднику здебільшого юрмилися жінки, поспішаючи в крамниці за хлібом і харчами, що з крамниць зникало дуже швидко.

— Тепер куди? — спитав Юхим.

— Ходімо на склянку кави, — відповів я. — Ходімо до Маріїного кафе.

— Маріїного?

— Так я називаю кафе, в якому вона подає каву.

— Ходімо. Цікаво побачити її.

Ранок поволі відходив, і місто наповнював день. З-за будиноків виглянуло сонце і знесло з них нічний сум і похмурість. І синє небо нібито стало ясніше, і весняні білі й кучеряві хмарини веселіші, а в будинках пробуджені вікна привітніші. Приглядаючись до вранішньої краси, я не помітив, як з Юхимом опинився в Маріїному кафе. Марія якраз була в залі, і ми сіли за столом, який вона обслуговувала. Помітивши мене, її очі відкрилися сьайвом, а обличчя радісною усмішкою. Я познайомив її з Юхимом, назвавши його моїм добрим другом, і вона подала йому руку.

Ми замовили по філіжанці кави й по “наполеонові”. Вона все це подала нам на стіл і якусь хвилину не відривала від нас свого ласкавого погляду. Коли вона відійшла, то я сказав Юхимові:

— Оце така Марія.

Я запитливо дивився на нього. Юхим дивився їй услід.

— Мусиш втримати її, — сказав він по хвилині.

— Я втримаю, — відповів я.

— Іди скоріше до Міськради.

— Я вже в ній був — здохла справа.

— Я піду з тобою.

— Добре. Спробуєш іще ти.

У кафе сьогодні було завізно — відбувався якийсь партійний з'їзд і повно партійних бонзів навалило. Марія не мала й хвилини вільного часу, і я сказав їй, що прийду о четвертій, як закінчить вона працю.

В редакції я трохи затримався, і коли зійшов по сходах униз, то побачив у вестибюлі Марію.

— Ти що тут робиш? — спитав я в неї.

— Чекаю на тебе.

— Треба було до редакції зайти.

— Соромилася.

— Удруге не соромся.

— Гаразд, — відповіла вона. — Не буду.

— Добре. А зараз, — сказав я несміливо, — як хочеш, то ходімо до моєї господині в гості. Вона пообіця-

ла наварити мені пшоняної каші й закришити шкварками. Повечеряємо в неї. По-родинному. Також побачиш, де і як я жив і де цілий рік розмовляв з моєю музою.

— Цілий рік...

— Так. Жаль покидати цю кімнату... Але я знайду іншу. Тобі і собі. Мій друг також шукає, щоб обом зачепитися. Але в першу чергу ми шукатимем тобі.

Вона обдарувала мене ніжним поглядом і стиснула мені руку.

Незабаром ми сіли на трамвай і поїхали на Основу. День поволі губив свій блиск, але вечора ще не було видно. Він, здавалося, був ще далеко за містом, але його присутність відчувалася більше й більше.

На Основі ми зійшли з трамвая і, взявшись, як діти, за руки пішли неможливо вулицею до мого тимчасового житла. Тут, у цій міській околиці, повітря було чисте, прозоре, западне, зовсім інше, як у місті. І це цілком зрозуміло чому, бо тут не було автомашин, заводських коминів, а було багато дерев і різного березневого зела, яке нібито пінилося на землі, зігрітій весняним сонцем. Жаль було лишати цей життєдайний закуток.

Не випускаючи з руки маленьку й теплу Маріїну руку, я ввійшов з нею в хату. В кухні була лише господиня. Я познайомив з нею дівчину й повів її в свою кімнату, щоб уперше й останнє показати їй мій храм мистецтва, а в ньому мої книжки, пера й рукописи. Це в Марії викликало сумний усміх на обличчі.

Якраз господиня покликала нас до кухні за стіл, на якому в двох тарілках парувала пшоняна каша з шкварками. Розумієте, пшоняна каша з шкварками, найсмачніша й найвишуканіша їжа в советського плебсу в 1933-1934 рр. З одного лише погляду на неї в нас загорілися очі. Ми їли її, як якісь найдобріші ласощі. В цей прощальний вечір господиня немов би виражала нас у далеку дорогу, і сум лився з її очей.

— Споживайте кашки, — бідкалася вона. — А після неї до чайку пригубитесь, мого — липового.

Коли ми збиралися вже йти, вона поцілувала Марію в голову й сказала до мене:

— Гарну дружину матимете...

— Може, — відповів я, — якщо Марія згодиться.
— А чому ж ні? З вас буде чудова пара. Кажіть так.
Не соромтеся цього казати.

Ми з Марією переглянулися і в глибокім смутку хитнули головами.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

Від подиху ранньої весни Харків блискавично міняв своє обличчя. На деревах, здавалося мені, пуп'янки вистрілювали листям і цвітом, і я ніби чув їхні безперервні постріли. Звільнені ранки з нічного покривала малювали небо блакитною фарбою, і сонце обсіпало його своїми золотими торочками. Я дивився в це ласкаве весняне небо й благав у нього пережити цю чергову божественну весну...

Одного прекрасного весняного дня я довідався від Юхима, що він знайшов кімнатку. Для нас двох — на Рибній вулиці. Ця звістка дуже схвилювала мене. Це якраз було вчасно, бо я мусів вибиратися з Основи.

Попрощавшись з господинею, як прощаються з ріднею, я взяв свою валізу й поїхав на Рибну, до свого нового житла. Біля нього Юхим чекав на мене. Ми на радощах обнялися: знайти в Харкові кімнату, навіть найгіршу, це межувало з містерією.

Юхим повів мене в наше нове житло, яке ще перед моїм ознайомленням вирисувалось у моїй уяві просто таки палацом. Дорогою до нього, Юхим сказав мені, що господинею цієї кімнати літня вдова, жидівської національності.

Ми ввійшли в маленькі сіни, а з них у велику кімнату, яка була прохідною до кухоньки і до нашої кімнати. Господиня якраз була в цій великій кімнаті. Юхим познайомив мене з нею. Я подякував їй за відлене нам помешкання, і ми з Юхимом увійшли в свою кімнату.

Ця кімната була мала, але в ній можна було жити з бідною пополовині. В ній було два ліжка з вузьким про-

ходом між ними. В кінці цього проходу, коло вікна, стояв невеличкий старомодний столик, коло якого треба було сидіти кожному на своєму ліжку. З одного боку в кінці ліжка стояв стілець, а з другого на стіні була вішалка, на якій можна було вішати нашу одягу. Внизу під вішалкою було місце для валізок.

Оце така була кімната, але в Харкові вона була золотим дном для бурлаки чи двох бурлак. А така простора квартира, як у моєї нової господині — з двох кімнат і кухні, в Харкові була багатством. Особливо для її властительки.

— Мати одній особі в Харкові таку квартиру, — сказав я Юхимові, — це абсолютно розходиться з дійсністю.

— Чому, — спитав Юхим здивовано.

— Тому, що такі квартири в самотніх власників націоналізують або примусово вселяють у них нових власників.

— У наших не націоналізують, — сказав Юхим посміхаючись. — І до наших не вселяють.

Я відразу зрозумів його, але для більшого переконання спитав у нього:

— Не націоналізують і не вселяють?

— Ні, бо наші мають більший козир у партії. Але навіщо я кажу це тобі? Ти сам добре знаєш, чого це й чому.

— Звичайно, знаю. А скільки ми платитимемо їй?

— По сто рублів на місяць.

— Холера! — обурився я. — Чи вона здуріла?

— Вона сказала мені, що їй треба жити, — відповів Юхим.

— А нас не виштовхнуть звідси, коли довідаються в Житлокоопі ⁷⁶ про це здирство.

— Не будь наївний — у Житлокоопі також сидять наші.

— Безперечно. Я випустив це з голови.

— Ти не випустив, а тільки показуєш це.

⁷⁶ По-українському — Житловий Кооператив.

Ми щиро розсміялися. Я відхилив вікно, і ми лягли на своїх ліжках, і запалили ленінградські новітньо-аристократичні цигарки, якими Юхим почастивав мене.

— Ти знаєш, з ким я вчора зустрівся? — спитав Юхим.

— З ким?

— З Олесичем.

— Я також бачився з ним, нехай його дідько вхопить.

— Дідько?

— Він і тут ходить з набитим грішми портфелем.

— Він тут велика риба.

— Велика? По-моєму, не дуже велика — редактор української клясичної літератури в ЛІМ-і.

Юхим з іронією всміхнувся.

— Це у нього збоку-прип'юку, — сказав він. — Основна його робота в ГеПеУ, а ЛІМ — це лише завіса. Тому бережися його — не відкривай у розмові дуже рота. Нехай він говорить, а ти час від часу кажи йому “да-да”.⁷⁷

Ми з Юхимом трималися разом. Разом виходили в місто, разом полювали за їжею, разом заходили до Оргкомітету Письменників і в Будинок Літератури. Фактично він далі був моїм заборолом від схоплення, і тому я робив так, щоб ми якнайчастіше показувалися між людьми. Але це в Харкові тривало недовго. В Ленінграді тяжко захворіла Юхимова мати, і Юхим виїхав до неї. Це сталося за тиждень перед першим травня. Я лишився сам і почав думати, щоб знайти собі якийсь куток, а що кімнату передати Марії. Я знав, що тяжко буде мені це здійснити, бо власники неохоче брали дівчат у свої помешкання.

Останні квітневі дні вкрилися цвітом і потопали в його густому й п'янувому запахові. Одного такого запашного дня вийшли з друку мої “Штурмові балаяди”. Я дістав за них гонорар і вирішив цю подію відзначити з моїми приятелями.

⁷⁷ (Рос.) По-нашому авжеж.

Ми домовилися здійснити це ввечорі в “Асторії” напередодні советського свята Першого Травня. У цьому ресторані ми за столом читали свої найновіші вірші й говорили про найкращі здобутки західної художньої літератури. З поетів особливо згадували Байрона, Шеллі, Кітса, Теннісона, а з письменників Оскара Вайльда, Гемінгвея, Стейнбека й Колдвелла. До нас підійшов якийсь підозрілий тип і почав брудно лаятися й ображати нас. Хтось з нашої братії (здається Каляник) відштовхнув його. В цю хвилину до ресторану вдерлися міліціонери й гепеушники в цивільному і схопили нас з криком: “Следуйте за нами!” Нас посадили на вантажні авта, і за кілька хвилин ми опинилися за тюремними стінами. “Кінець”, подумав я, коли за мною зачинилися тюремні двері.

З цього темного й вогкого підвалу мене викликали кілька разів на день, і під час довгих і виснажливих допитів фізично й психічно катували. Мое тіло, а особливо обличчя, zdeформувалося. Гепеушницькі слідчі невідступно домагалися від мене, хто, крім мене, належав до буржуазно-націоналістичної (як називали вони) організації і де ми сходимося. Я заперечував свою приналежність до цієї організації, бо до такої не тільки не належав, а й ніколи не чув про неї й не знав, що така існує. Я лише зустрічався з деякими свідомими письменниками, і ми в розмові називали речі своїми іменами. Але на допитах я не назвав жодного їхнього прізвища. Мої таємні вірші також не були гепеушникам відомі. Отож зі ста шансів я мав, можливо, один на порятунок, але й він відпадав, бо в Советах гепеушники карали мільйони людей без вини й суду...

Якось у червні гепеушники несподівано викликали мене з підвалу на денне світло і з удаваною усмішкою сказали мені поголитися, вмитися, причесатися й надягти на себе чисті штани й сорочку. Поводилися зо мною надто чемно, навіть, подали мені кілька бутербродів і філіжанку кави. Я дуже хвилювався, бо ця дивна комедія була подібна на якусь пастку.

— Хочеш на волю? — спитав у мене білявий старшина, якого я бачив уперше.

Я мовчки дивився на підлогу.

— Чому ти звів голову. Ти вільний, чуєш? — Він по-простацькому ляснув мене по плечі й зайшовся сміхом. — Як поводитися тут з тобою? Думаю, що добре?

Хоч моє обличчя не ввійшло ще в свою форму, — я сказав упевнено:

— Добре.

— Тебе не били?

— Мене? Ні.

Він усунув мені в руку видрукований формуляр і сказав:

— Виповни й підпиши.

У графі, як поводитися зо мною в тюрмі, я зазначив “добре”. Далі зазначив, що все, що тут бачив, чув і впізнав триматиму в суворій таємниці. В кінці підписався. Після цієї процедури озброєний гепеушник з карабіном наготові вивів мене за ворота і з ехидною усмішкою сказав мені до побачення. Пройшовши кілька кроків, я зупинився і сп’яніло дивився на чудове палахкотливе сонце, кучеряві дерева, синє-пресинє небо, і все це вклалося тільки в одне слово: *воля*. Це слово ніби сколихнуло мною, і мене всього пронизав страх, і я зірвався з місця, і швидко, дуже швидко, попростував уздовж вулиці, яку обминали люди десятими дорогами...

Я просидів увесь день і всю ніч у своїй найманій кімнаті. На другий день уранці мене викликали до ЦК КП(б)У. Я йшов туди з завмерлим серцем. У залізобетонному палаці, на площі Держинського, я несподівано зустрівся з моїми тюремними колегами й довідався від них, що нас “випустив” із в’язниці секретар КП(б)У Павло Постишев.

Це відповідало правді. За кілька хвилин після мого прибуття сюди, він став перед нами, і ми “подякували” йому за нашу волю. Після цієї церемонії він обкидав нас брудною лайкою за нестійкість і м’якотілість, які викликали в нас антисоветські настрої. Після цього він сказав, що з сьогоднішнього дня він буде опікуватися

нами. Це означало, що ми постійно будемо під доглядом ГеПєУ.

Після цієї “реабілітації” партійна письменницька верхівка відверталася від мене. Особливо мій редактор Кириленко. Також обходили мене підлабузники верхівки, як обходять злодія чи вбивцю. З своїми поглядами я замкнувся в собі й лише зрідка відкривав замкнену душу перед кількома найближчими друзями, до яких *ще* мав довір’я.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ

Оговтавшись трохи від тюремних подій і ввійшовши трохи в нормальне життя, я на другий чи на третій день вирішив зайти о четвертій годині дня до Маріїного кафе, щоб побачитися з нею. Вона, очевидно, знала про те, що сталося зо мною, й переживала це. І я уявляв собі, яка в нас буде зустріч.

Був похмурий день, коли я йшов до неї. Величезна сива хмара заволокла сонце, і в місті потемніло. Я зупинився біля дверей і якусь хвилину не ворухився, дивлячись на поріг, за яким, здавалося мені, зіяла чорна прірва. Але в цю хвилину ринув дощ. Я труснув головою, щоб звільнитися від примари, і майже вскочив у кафе, і сів за першим столиком, що попавсь мені на очі. Глянув у залю: між офіціантками Марії не було. Я знову й знову дивився в залю, але Марії не бачив.

Якраз до мене підійшла офіціантка, яку я трохи знав і яку я якось питав про Марію. Вона привіталася й автоматично спитала:

— Філіжанку кави?

— Ні... ні! Дякую, — відповів я стиха. — Хочу бачити Марію.

— Марію?! — спитала з притиском, оглядаючи мене здивовано.

— Так, Марію, — сказав я нетерпеливо. — Марію, Марію...

— Її нема, — відповіла офіціантка й налагодилась виконувати свої обов'язки.

— Нема? — спитав я в неї.

— Нема... й не буде... Марія не працює тут, — сказала офіціантка й прискореним кроком пішла до кухні.

Я якусь мить дивився їй услід, а потім нараз схопився й вийшов із кафе. Пройшовши кілька кроків, зупинився, щоб хоч трохи втихомирити мої розвихрені думки. Я відчував, що мені треба всамітнитись. Але де? Тільки в парку. І я швидше попростував до нього.

На небі хмари розбіглися. Очищене сонце, здавалося, жалило промінням, ніби хотіло надолужити втрачений час. Я поспішав у цій спеці й незабаром увійшов у парк. Ішов і йшов ним, і спинився аж у куточку, і, змучений, сів на лаву. Де Марія? Де ділася вона? Що сталося з нею? Ці безконечні питання, здавалося, розірвуть мені мозок. Піти до її брата? Ні! Куди ж іти? І раптом я згадав Свідзінського. Він щодня обідає в Будинку Літератури й скаже мені про Марію, якщо щось знає про неї.

Я дуже швидко йшов до Будинку Літератури, але мені здавалося, що йшов помалу, ледве-ледве посуваючись від будинку до будинку, від вулиці до вулиці. Ідучи, я нарікав на час, що тягнеться так довго, що ставить між собою і мною якісь невидимі бар'єри. Але, нарешті, я побачив Будинок Літератури й за одну хвилину вже був у їдальні.

Їдаків⁷⁸ у їдальні було вже небагато. Кількоро з них доїдали свої страви, двоє грали в більярд, а троє чи четверо спостерігали їхню гру. Час обіду вже закінчувався, їдаки поволі розходилися. Я кинув оком на тих, що ще сиділи, і за одним столом помітив зігненого Свідзінського. Підійшов до нього, став над ним і уважно дивився на його перо, папір і на нього.

⁷⁸ В підсоветській Україні людей називали їдаками, особливо в селах.

З-під його пера з'являлися на папері рядочки, які накресливали якусь словесну будівлю. В поета морщилося й розтягалося чоло, сіпалися вуста, — він був у творчому екстазі. Я мовчки стояв над ним, аж поки він не зідхнув глибоко й не поклав на папір свого пера. У цей час я хотів покласти на нього руку, але він, можливо, підсвідомо підвів голову й радісно глянув на мене.

— Це ви? — прошепотів він.

— Як бачите, — відповів я. — Добрий вечір, маестро!

— Доброго здоров'я, — відповів він, дивлячись співчутливо на мене. — Я чекав на вас учора.

— Учора?

— Атож. Я дізнався вчора, що ви на волі.

— Учора я нікуди не виходив.

Він глянув на моє обличчя й сумно похитав головою.

— Я розумію, — сказав він, дивлячись на людей, що ще були в їдальні. — Якщо хочете, то пройдемося трохи.

— Звичайно! Звичайно пройдемося, — підхопив я.

Надворі було чудове надвечір'я, ще соняшне, але з приємним леготом, який відсвіжував нас після хатньої задухи. Ми йшли мовчки, не домовившись, куди йдемо, але я й, очевидно, він знали, що йдемо до парку. Свідзінський не питав про моє ув'язнення, щоб не боліти моїми болями. Він був дуже ніжний і чулий.

— Ви, звичайно, знаєте, що сталося з Марією? — спитав він ледве чутно.

— Не знаю, — відповів я. — Не знаю. Що?

Ми ввійшли в парк. Замість того, щоб відповісти мені, він сказав:

— Сядьмо десь на лаві, щоб хвості ⁷⁹ подумали, що ми відпочиваємо, а не робимо якусь змову.

— Так, це буде краще.

Ми пройшли трохи й сіли на лаву. Свідзінський сидів мовчки, човгаючи черевиком по землі. Я терпляче чекав його розповіді, але цього ні словом ні рухом не натякнув йому, щоб не почути щось недобре про Марію.

⁷⁹ Так називали сексотів.

Нарешті, він підвів голову й якусь хвилину сумно дивився на мене.

— Хочете знати про Марію, то я розкажу вам, — почав він тихо й протяжно, щоб якнайменше завдати мені болю.

— Будь ласка, кажіть... Будь ласка, — просив я його.

— Коли вас схопили, вона пережила дві тяжкі втрати: втрату житла й вас. Ви можете собі уявити — дівчина була в розпуці.

— Що сталося з нею? Кажіть, будь ласка...

— Притулившись на день чи на два до якоїсь родини, вона пішла до Будинку Літератури дізнатися в письменників про вас, про вашу долю. Але ті неохоче відповідали їй і лишали її, як у Советах це роблять з підозрілими.

— Що сталося з нею?

— Одного дня вона на хвилинку ввійшла в Будинок Літератури й сказала мені, що покидає Харків.

— Покидає?

— Атож. Їй сказали, що її часто з вами бачили і її також можуть схопити.

— То вона зникла... Куди?

— Куди? — Свідзінський знизав плечима. — Вона не сказала нікому.

Ми якусь хвилину сиділи мовчки.

— Куди ж вона могла виїхати? — спитав я.

— Я думаю — в Москву, — відповів Свідзінський.

— В Москву?

— Я думаю. Якось вона сказала мені, що має там приятельку. Тож, можливо, сховалася в неї... Ви можете вирвати її звідти, бо вона загине там для нас...

— Я спробую, — сказав я переконливо. — Я спробую...

Вечір снував сутінки й у парку помалу темніло. Ми вийшли з парку й розпрощалися на Сумській, і я ніколи не думав, що ми розпрощалися з ним назавжди.⁸⁰

⁸⁰ Його, одного з найвидатніших українських майстрів поезії, більшовики живцем спалили в 1941 році за Харковом у бараці.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Нарешті, в червні ⁸¹ 1934 року мав відбутися перший з'їзд Спілки Письменників України. До цього з'їзду Москва готувалася роками. Знищивши десь протягом вісьми років одну по одній українські письменницькі організації чи угруповання, як їх частіше називали, московські новітні партійні валуєви вирішили створити в Україні свою письменницьку філію, назвавши її не Спілкою Українських Письменників, а *Спілкою Письменників України*. Це означало, що до цієї Спілки могли входити різнонаціональні письменники, що після окупації України московсько-інтернаціональними комуністичними полчищами, наводнили її й жили в ній, вживаючи, замість української, московську мову, розбудовуючи, замість української культури, — московську.

Перед з'їздом цієї т. зв. Спілки Письменників України я кілька разів обідав в їдальні Будинку Літератури, щоб побачити й відчути, чи є якісь зміни в ставленні письменників до мене після мого арешту й перебування в тюрмі. І я з першого разу відчув, що більшість письменників і навіть дехто з моїх нібито друзів, не тільки неохоче розмовляли зо мною, а й уникали мене. Це саме я відчув від відвідувачів редакції "Червоного Шляху" й навіть від самого редактора Кириленка.

Але я також помітив ще й інше. Перед самим з'їздом московська партійно-урядова преса українською мовою в Україні розпочала дикий вереск проти українського буржуазного націоналізму, який "підняв голову" в творах багатьох українських письменників і що цю "голову мусить відтяти меч пролетарської революції", тобто — ГеПеУ.

Очевидно, начитавшись цих смертоносних погроз, поети й письменники ходили перед з'їздом бліді від недосипання, похмурі й мовчазні. За нашою старою приказкою вони виглядали, як з хреста зняті. Це віщувало

⁸¹ Якого числа, за давністю не пригадую.

щось недобре, думав я, і почав уникати зустрічей і розмов з письменниками, навіть з тими, яких я вважав за моїх друзів.

Якось перед з'їздом до мене до редакції зайшов Олекса Влизько. Він був у своєму незмінному матроському буншлаті з чотиригранним блакитно-білим коміром на спині, який виходив на буншлат з його матроської сорочки. Я знав, що московські опричники ненавиділи Влизька, якого дехто з українців порівнював з Пушкіним, і в останній час накинулися на нього в пресі. Я розумів, що це означало. Але він оце стояв життєрадісний, з повними очима незламної сили, енергії й невгнуготи.

— Як почуваєш себе? — спитав я в нього, пишучи пальцем у повітрі.

— Краще за всіх, — написав він мені в бльокноті.

Я спитав, як він реагує на напади на нього. Він розкотисто засміявся:

— Як місяць на гавкання собачої зграї... Ми діємо за законами Ньютона...⁸²

Ми разом пообідали. Після обіду він подався до Оргкомітету Письменників, а я до "Червоного Шляху".⁸³

Переглядаючи зроблену коректором коректу, я почув, як відчинилися двері. Я поволі підвів голову й побачив мого головного редактора Кириленка. Він ударив дверми об одвірки, підійшов до мене й став наді мною. Якось мить пильно дивився на мене, ніби хотів переконатися чи це я, чи хтось інший, і, нарешті, сказав мені:

— Сьогодні тут твій останній день. Завтра чи після завтра ти поїдеш на перевиховання. Ти і твої корипі,⁸⁴ яких помилував Павло Петрович.⁸⁵ Вас усіх уже розтасували в заводах і шахтах. Ти попав на перевиховання до Політвідділу. Будеш зміцнювати колгоспи. Розумієш?

⁸² За законом „Сила дії рівняється силі протидії”.

⁸³ Незадовго після з'їзду його схопили гепоушники й розстріляли після вбивства Кірова.

⁸⁴ Колеги або приятелі.

⁸⁵ Постишев.

Я стояв як укопаний, як стоять ті, що попали в страшну небезпеку.

— Ти чув мене й зрозумів, що я сказав тобі?

— Зрозумів, — видушив я з себе це слово.

— Після завтра на з'їзді буде товариш Смірнов — голова Політвідділу. Він візьме тебе з собою. Будь на з'їзді. Він знайде тебе. — Розігнавшись іти, Кириленко раптом зупинився. — Ключ від дверей віддай мені.

Віддавши, я спитав у нього:

— А як з мою платнею за цей місяць?

— Дістанеш у ЛіМ-і. До побачення.

— До побачення, — сказав я і вийшов звідти навзажди.

День перед з'їздом я пересидів у моїй тимчасовій кімнаті. Це був один з найтяжчих днів у моєму житті. Невпинні думки не давали мені спокою. Де буду я і що мене чекає в тому диявольському Політвідділі? Чи довго буду там і чи вишлють мене в інше місце, з якого вже не буде повороту?

Мучило мене ще й інше. Ця нещаслива подія перекреслила мої пляни й сподівання щодо віднайдіння Марії, і вони розвалилися, як збудована на піску хатка. Мені здавалося, що я з громом падаю в самотність і вже ніколи не вирину з неї.

Як не було, а я мусів покоритися моїй долі. Я знав, що стою перед примарою смерти, як мільйони моїх беззбройних братів, але на цьому етапі я мусів за всяку ціну продовжити моє життя. В Совецьчині тікати не було куди, бо, як я вже згадував, кожен там був на обліку. Тому я пішов на з'їзд письменників і не виходив з нього.

На цьому з'їзді я сидів з нащуреними вухами, бо відчував усім своїм еством, що на ньому добра не буде. Що на ньому відбудеться *лебедина пісня* перед “вимордуванням немовлят”, висловлюючись словами з Нового Заповіту.

На з'їзді так і сталося. Відкрили його три Івани — Кулик, Микитенко й Кириленко з любов'ю і клятвою “старшим братам і архітекторів, батькові народів і крем-

лівському сонечкові Сталіну". Після них виступили з "привітаннями" два "старші брати" з Москви й наші яничари вищого й нижчого рангу, сказавши, що між українцями, а особливо між українськими письменниками процвітає буржуазний націоналізм, який треба нещадно викоринити.

На цьому з'їзді з найвищих, здається мені, виступив московський губернатор в Україні Косіор, якого, для замилення очей непідсоветським людям, називали генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Він був змосковлений поляк і вживав усіх заходів, щоб лишити Україну без мозку. Але він і його московські зайти промовляли загально, що між українськими поетами й письменниками звели собі "тепленьке кубло" буржуазні націоналісти й від них треба оздоровити тепер уже єдину літературну організацію.

Але всіх перевершив у своєму виступі (цього письменники й чекали) наш найрадикальніший яничар Андрій Хвиля. Високий на зріст, чорнявий, ставний і гарний на вигляд, але з облесливою усмішкою і юдиною душею, обдарованою дияволом, як говорили між собою письменники, він так званих буржуазних націоналістів почав називати іменами. Пригадую, як зараз — він найзапекліше накинувся на Слісаренка, Підмогильного, Антоненка-Давидовича, Валеріяна Поліщука, Панова, Фальківського, Плужника, Шкурупія, а Влизька назвав ворожим поетом і його баляди — антисовєтськими, у яких бандити безкарно вбивають партійно-урядових відповідальних працівників. Закінчуючи про Влизька, Хвиля сказав, що Влизько компромітує в своїх т. зв. творах найкращих наших людей і тому ці буржуазно-націоналістичні опуси треба усунути.⁸⁶ Це не тільки кинүто згаданим обвинувачення й погрозу, а й винесено їм вирок смерті. Інакше кажучи, це обвинувачення означало — згідно з тодішньою поширеною фразою — викреслення згаданих з реєстру живих або, зрозумілою мовою — *вбивство* небажаних поетів і письменників.

⁸⁶ Пізніше ГеПєУ - НКВД схопило й знищило Хвилю.

Я обережно кидав оком на згадані Хвилею жертви і не впізнавав їх. Обличчя їхні блискавично ставали сірими, очі — погаслими. Особливо змінилося обличчя в Слісаренка, щоки ніби осунулися, повні уста зблідли, і на верхній губі сіпалися маленькі, злегка підкручені його вусики. Ще гірший мав вигляд Підмогильний. Він до того зблід і омертвів, що нагадував нічну далеку примару. Коли хтось з письменників сказав Влизькові про напад Хвилі на нього, то він зареготав так голосно, що його регіт навіть почула президія разом з Хвилею.

Після Хвилиної промови згадані ним письменники один по одному оправдувалися, деякі з них — особливо Слісаренко й Поліщук — обвинуватили Хвилю в неправді й голословності. Але їх Івани приборкали. Від усього цього побаченого й почутого в мене шалено шуміло в голові й дзвеніло в вухах. Коли під час перерви я хотів вийти з залі втягнути чистого повітря, до мене підійшли дві особи — Іван Кириленко й якийсь незнайомий. Цей незнайомий був середнього зросту, вгодований з квадратним обличчям, з очима кольору ржі й м'ясистими масними вустами. Він оглянув мене всього, і мені від цього стало якось не по собі.

— Знайомся, — сказав Кириленко до мене. — Начальник політвідділу Смірнов, який опікуватиметься тобою.

Я назвав своє прізвище. Смірнов в'яло подав мені руку, і ми познайомились. Коли Кириленко, попрощавшись з Смірновим, відійшов, то Смірнов спитав у мене:

— Ти, звичайно, неодружений?

— Ще ні, — відповів я.

— То не матимеш мазні⁸⁷ з переїздом, а потім на роботі. Іди додому й лагодься в дорогу.

— Я готовий.

— Готовий?

— Я маю лише одну валізу й наплечника з книжками.

Він зміряв мене своїм холодним поглядом і сказав:

⁸⁷ (Рос.) В розумінні „Ніхто не заважатиме тобі”.

— Чудово. Завтра о дев'ятій ранку зустрінемося на головній залізничній станції й поїдемо поїздом до мене.

Він не сказав мені куди, а я не допитувався в нього, бо мені було однаково, куди він повезе мене.

На другий день уранці ми виїхали поїздом, який ішов на Київ. Смірнов сказав мені аж у поїзді, що ми їдемо в село Малі Кринки, в яких розташований Політвідділ.

Опівдні ми проїхали неfortunну нашу Полтаву й після пересідки на інший поїзд, надвечір цього дня дісталися до Глобина. Протягом нашої подорожі Смірнов сидів мовчки й закам'яніло, як якийсь бовдур, і тому я назвав його бовдуром, звичайно в собі. В Глобині він зійшов з поїзда й пішов собі вперед, сказавши лише мені йти за ним. На станційній площі чекав на нього газік⁸⁸ з шофером, якого, тобто газіка й шофера, советський уряд подарував Смірнову на час його праці в Політвідділі. Тому ця машина й ця людина були на певний час власністю Смірнова.

Газік гарчав і чхав грудкуватою дорогою, і ми з клопотом доїхали до Малих Кринок аж увечорі. Зупинився він у політвіддільському дворі. Шофер відвів мене до сусідської селянської хати, в якій жили вдвійку дід і баба. Я опинився з своєю валізою й наплечником сам-на-сам у призначеній мені кімнаті. Поклавши їх на долівку, помазану глиною й посипану травою з зіллям, я сів на стілець і довго сидів з похиленою головою.

Я ще був під враженням з'їзду письменників і тих страшних душевних мук, що після промов партійних убивців так сильно відбилися на письменницьких обличчях. Я ніби вже чув і бачив, як коло будинку письменників "Слово" гуркотіли гепеушницькі автомашини, звані *чорними воронами*, до яких озвірілі гепеушники волочили й кидали в них наших світочів, щоб у своїх глибоких, вогких і смердючих підвалах стріляти з наганів⁸⁹ їм у потилиці або відвезти в коров'ячих запльом-

⁸⁸ Авто, яке, за американською моделлю, виробив Государственный Автомобільний Завод.

⁸⁹ Револьверів.

бованих вагонах на повільну смерть у сибірську тундру. Ці думки безперервно наступали на мене, і страшний шум у мізку, здавалося, розпирав мені голову.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ

Уранці я довідався, що основне завдання Політвідділу було — переконати врятованих від голоду колгоспників, що тільки колгоспна система господарювання поліпшить їхнє життя і зробить їх заможними, веселими й життєрадісними. Отож іншого вибору в колгоспників нема й ніколи не буде — вони, їхні сини й дочки й онуки, на віки-вічні будуть жити в колгоспі. Оце треба було писати й оцим треба було затуманювати колгоспників в політвіддільській тижневій газетці, до якої мене поставлено за секретаря.

За редактора цієї газетки була товаришка Смірнова, яка з своїм чоловіком Смірновим прибула в це село аж із самої Москви, як і всі начальники Політвідділів і їхні жінки. Але вона була не московка, а жидівка, якій пощастило впіймати собі за чоловіка високопоставленого на партійній драбині москаля. Вона була ровесниця свого чоловіка, а може навіть на два-три роки старша від нього, низького зросту, безформної будови, обличчя мала без усмішки й завжди ніби було розгніване. Отож, фактично, я попав на перевиховування не тільки до її чоловіка, а й до неї, бо вона також була моєю “начальницею”.

Редакція й друкарня цього політвіддільського тижневика містилася в сільській хаті, конфіскованій у якогось висланого на Сибір селянина. Я сидів у кімнатці, яку звали редакцією, а через сіни була друкарня. У ній складачами й друкарями працювали дівчата й жінки, разом їх було шестеро. Матеріяли до газети вони набирали руками — літеру до літери й пізніше друкували газетку на малій стародавній друкарській машині.

Редколегія була в одній особі, тобто — в склад її входив лише я. Редактор газетки товаришка Смірнова щоранку давала мені завдання й ішла додому. Сяк-так розуміючи українську мову, вона тільки переглядала видруковану газетку, чи нема в ній якоїсь контрреволюції. При кожній нашій зустрічі вона говорила мені, що треба колгоспників ознайомлювати в газетці з новими ідеями в сільському господарстві.

— Ці ідеї переносьте в нашу газету з наших столичних газет.

Я мусів це робити. Робити те, з чим я не погоджувався, проти чого я був, чого я ненавидів.

Мої дні були дуже завантажені працею зранку до вечора. Зранку моя господиня товаришка Смірнова посилала мене в колгоспи з найголовнішим завданням — відшукувати колгоспників, які працюють охоче, щиро й віддано в колгоспах.

— “Жити стало краще, жити стало веселіше”, — повторювала вона діявольські Сталінові слова, — тому праця на полі мусить бути подвоєна, потроєна...

У колгоспах було навпаки. Сумні, зігнуті, голодні й обдерті колгоспники не йшли, а сунулися на поле й купками копошилися на ньому, дивлючись весь час на сонце й чекаючи благословенного вечора. Кого я міг вибрати з них для товаришки Смірнкової?

Я питав у голови колгоспу, зігнутого в три погібелі нашого стероризованого дядька, що, завдяки “пайкові” не простягнув ніг, як простягнули його сусіди без “пайка”:

— Скажіть, будь ласка, хто в вас найкращий колгоспник?

Голова лукаво примружував око й підморгував до мене так, щоб, крім мене, цього ніхто не побачив.

— Усі найкращі, — говорив він, щоб відчіпитися від мене. — Беріть, кого хочете, й пишіть про нього що хочете. Вони газетки не читають, а лише крутять з неї цигарки. Дуже добре смакує цей папір з бакунном...⁹⁰

⁹⁰ Гатунок міцного тютюну.

Якщо вам так уже потрібно найкращого, то беріть хоч би Омельченка. Він не таке вже витримував, то й витримає це . . .

Таких найкращих я також здобував у інших колгоспах. Так само здобував ударників⁹¹ прополки буряків, соняшників, а також ударників жнив і молотьби. Коло друкарні зустрічала мене товаришка Смірнова, і я “на ходу” давав їй звіт про організовані матеріяли для газетки. Потім сідав за свій стіл і писав дописи і статті, і десь по полудні віддавав їх до набору. Потім перечитував і коректував ці набрані дописи й статті. Наприкінці тижня робив макет газетки й пізніше стояв над складачами під час верстання її. А вечорами товариші Смірнов і Смірнова просвіщали мене політграмотою, часом годинами. Лише неділями я мав змогу вирватися з хати, пройтися мало-кринківськими вулицями й час від часу побачитися з учителем Яворенком, моїм вірним приятелем у Малих Кринках.

Якось у неділю — це було пізньої осені 1934 року — ідучи Малими Кринками, оцим, з усього видно, колишнім чудовим селом на Полтавщині, я знову приглядався до нього. Протягом першої так званої соціалістичної п’ятирічки його, як і всі села в Україні, схопила страшна соціалістична хвороба. Колишні струнки біленькі хати похилились, сніпки на покрівлях осунулись, глина на стінах обвалилася й обсипалась, замість дерев, коло цих хат стирчали облуплені пеньки. Розбиті шибки позатикали “заможні й щасливі колгоспники” набитими соломною торбами. Ні домашніх птиць, ні худібки, як і в попередніх селах, які я бачив, ніде не виднілося. Тільки час від часу з’являлися сумні, ніби чимсь прибиті, люди й знову зникали. Мені знову й знову ніяк не хотілося вірити, що я перебуваю в Україні. За п’ять років обернути нашу землю в сум і руйну, — це могли зробити лише психічно хворі люди або патентовані вбивці . . .

Спостерігаючи оцей соціалістичний сум і руйну й тяжко реагуючи на бачене, я помітив у дворі вчителя

⁹¹ Фальшиво підібрані найкращі, щоб підтягти до них інших.

Яворенка й автоматично звернув з вулиці в його подвір'я. Він сидів на призьбі під хатою. Побачивши мене, підвівся й приязно махнув мені рукою. Це був високий кремезний чоловік років п'ятдесяти, а може й більше, з подовгастим обличчям і приємними карими очима. Я привітався з ним, і він повів мене в свою хату.

Його невелика хата була поділена сіньми на дві половини. З одного боку сіней була кімната й кухня, з другого боку — світлиця, в якій улітку він частував гостей медом, а взимку тримав у ній кілька своїх вуликів. Він був неодружений і весь час жив самотньо. Коли він довідався, що я не тільки пишу поезії, а й маю свою видруковану збірку поезій, то поставився до мене дуже прихильно й почав з усією щирістю симпатизувати мені. Він захоплювався красним письменством й навіть сам пробував творити, але своїх творів не показував нікому. Таким чином у нас були однакові погляди щодо московсько-большевицького режиму й закованого ним нашого мистецтва, а особливо красного письменства. Тому ми знайшли спільну мову з першого дня нашого знайомства. Ще під час нашої першої зустрічі виявилось, що він, навіть, має в Харкові знайомих поетів і письменників — мало не Слісаренка й Йогансена — і дуже добре обізнаний з тим, що діється в українській літературі і її творцями.

У хаті, частуючи мене медом і вишневим варенням домашнього виробу, він сказав мені:

— Наступної суботи я їду в Харків. Подивлюся, що там діється.

— Це дуже добре, — сказав я. — Привезете останні літературні новини.

— Звичайно, звичайно, — сказав він, насуплюючи брови. — До мене дійшло, що в Харкові нарком Внутрішніх Справ С.С.С.Р. Ягода⁹² відкрив сезон полювання за нашими письменниками.

— Я передбачав це в Харкові на письменницькому з'їзді.

⁹² У 1934 році московські комуністи перейменували ГеПєУ на НКВД.

— І передбачили . . . , — сказав він, тяжко зідхнувши. — І чому ми терпимо такі тяжкі муки?

— Чому? Тому, що ми хотіли терпіти.

— Це правда. Замість того, щоб бити ворога ми билися між собою. — Після короткої мовчанки він додав: — Отож у суботу їду до Харкова й повернуся в неділю ввечері. Заходьте . . .

Я чекав його цілий тиждень, який був для мене дуже довгий. І щоб швидше скоротити час, ще більше завантажував себе працею. Увечері після праці поспішно лягав у ліжку й намагався швидше заснути. Так я відчепився від цього зайвого тижня разом з неділею. У неділю ввечері полегшено зідхнув і, як тільки потемніло, пішов до Яворенка.

Надворі згущувався вечір, надо мною сунулися тяжкі кошлаті хмари, вітер біг вулицею, хитаючи голими деревами. У селі все мовчало, лише зрідка (дуже зрідка) гавкали вцілілі від голодної смерти собаки. Це фактично було не гавкання, а щось подібне на вовче завивання до місяця. Що це? Що означає це? У цьому збентеженні я вбіг у Яворенків двір і потім — у його хату.

Яворенко був уже вдома й, видно, чекав на мене. Я спинився коло порога й якийсь час пильно дивився на нього. Він мав змарніле обличчя з глибоко запалими очима й стояв з напівопущеною головою. Це була недобра прикмета.

— Добри вечір, — сказав я й додав: — Дуже радію, бачучи вас удома.

Він вище підвів голову, глянув сумно на мене й знову опустив її.

— Краще було б, коли б ви не бачили мене.

— Не бачив вас?

— Так. Погані новини я маю. Такі погані, що захворів дорогою, як бачите. Захворіло серце . . . і тяжко мені дихати. Ледве дійшов з залізничної станції додому. — Він випростався й запалив цигарку. — Знаєте, що діється у Харкові? Страшний погром українських поетів і письменників. У Києві також. Роблять його Постишев

з Ягодою. Обидва окупанти нашої землі й убивці її кровних людей. Чинять погроми вдень і вночі. Викреслили з реєстру живих майже всіх членів Спілки Письменників “Західня Україна”. В енкаведистських підвалах горює в муках родина Крушельницьких, що в 1932 році осліплена комунією прибула сюди з Галичини будувати кривавий соціалізм... — Яворенко автоматично оглянувся й додав: — ...з московсько-інтернаціональними погромщиками...

— А сильні цього світу блимають очима й мовчать..., — сказав я.

— Мовчать, щоб їм повилазило... Не буде вже також у реєстрі живих прибулого 1930 року з Галичини будівника московського соціалізму Василя Бобинського. Енкаведисти також схопили й потягли в соціалістичні підземелля Володимира Гжицького, Гаврилока, Івана Ткачука, редактора Кривенка. Сказали мені в Харкові, що з 57 західньо-українських письменників покищо лишилося лише на волі семеро. Чи надовго?

— Жах..., — прошепотів я. — Страшний жах... Небачений ще жах на нашій згвалтованій землі...

— Свята правда, — ствердив Яворенко. — Не буде також у реєстрі живих Костя Буревія, Миколи й Марка Вороних, Валеріяна Підмогильного, Олекси Слісаренка, Григорія Косинки, Олекси Влизька, Дмитра Фальківського, Валеріяна Поліщука і інших, і інших... Навіть Рильського знову затягнули в соціалістичні підземелля і вчать його розпинати свою матір. А нещасний Антоненко-Давидович десь зник. Але новітні людолови знайдуть його, як знайшли Леся Курбаса.

— Жах... Пекельний жах огорнув нашу землю.

— Це так. Не було ще на нашій землі такого, щоб вороги нищили наших людей за шпаниом, як нищать московсько-інтернаціональні комуністи. Стільки й стільки, таких і таких знищити... І нищать, спокійно нищать, ніби ці “просвітители людства”, як вони називають себе, не в бойні, а в весільному домі. — Він співчутливо глянув на мене: — Бережіться, — сказав він з благанням. — Вирвітьс я звідси — й до Києва. Якраз тепер перевозять туди столицю з Харкова. Змішайтеся там з людьми, про-

стими людьми, десь на непомітній праці. І в ці жахливі часи киньте писати й рідко або зовсім не з'являйтеся між письменниками.

— А ви?

— Мені однаково. Я відживаю свій вік, а ви лише починаєте. Тому тримайтеся нашої безборонної землі. Можливо... можливо щастя усміхнеться вам, і ви боронитимете її...

Він тяжкозмучений хилився до сну. Я відвів його до ліжка. І він, скорше відчувши, ніж побачивши його, в чому був — упав на нього. Я вкрив його, погасив світло й вийшов з хати.

Яворенкові харківські “літературні” новини не давали мені спокою. В моїй голові без упину галасували болючі питання. Де тепер знаходяться схоплені ягодськими енкаведистами мої знайомі й незнайомі українські поети й письменники й що чинять з ними людолови? Кого ще схопили й куди затягнули? Як почувуються їхні нещасні дружини й діти, втративши своїх чоловіків і батьків — своїх хлібодавців у такий тяжкий час?

Ці питання не покидали мене в щоденній дорозі до колгоспів і сільрад за вишукуванням у перші зимові дні ударників весняної сівби. Ці питання не покидали мене в редакції під час ліплення дописів, часто в присутності товаришки Смірної, яка чекала на них на порозі. А найтяжче ці питання мучили мене вночі. Щоб не конати в безсонні, я годинами дивився в вікно, за яким сипав сніг і сумно вила хуртовина.

Одного ранку (це було в половині грудня 1934 року) я взяв у редакції в руку свіже число “Комуніста”. Ця партійна газета — орган КП(б)У — повідомляла великими літерами про вбивство Сергія Кірова — секретаря Ленінградського Обкому Компартії. Буде в нас біда, подумав я й увечері повідомив про це вбивство Яворенка. Яворенко іронічно посміхнувся й сказав мені:

— Це вожді самі його забили.

— Самі? — спитав я, щоб переконатися в своїх здогадах.

— Самі, щоб під час цієї нагоди вчинити масакру з українськими інтелектуалами, якими набили свої соціалістичні буцегарні.

— Це правда. Кіров був серед лєнінградських комуністів дуже популярний і затьмарював собою Сталіна.

— То він його позбувся й у зв'язку з його вбивством позбудеться всіх непокірних у московських червоних колоніях. Побачите...

Яворенкові прогнози здійснилися. Двадцятого чи двадцять першого грудня 1934 року я дістав за вісімнадцяте грудня "Комуніста", і повідомлення в ньому струсило мене до глибини душі. "Комуніст" повідомляв, що Військовий Трибунал Найвищого Суду СССР під головуванням товариша *Ульріха* і членів *Ричкова* й *Горячева*, на своїй виїзній сесії 13-15 грудня, обвинувативши двадцять дев'ять українських інтелектуалів у готуванні терористичних актів на советських урядовців, засудили їх до смертної кари й відразу виконали її. Між ними були такі, що їх я особисто знав або знав з літератури. А це були Олекса Влизько, Кость Буревій, Григорій Косинка, Іван Крушельницький, Михайло Лебєдинець, Олександр Щербина і Дмитро Фальківський. Згадані "судді", що за зачиненими дверима ухвалили змасакрувати двадцять дев'ять українських інтелектуалів, українцями не були й навіть не належали до так званої УССР, а до СССР — Москви, Кремля.

Це повідомлення про масакру двадцяти дев'яти українських інтелектуалів (а скільки москалі й інші зайти змасакрували, не повідомивши про ці масакри?), було для мене тяжким ударом. Тому я відразу вжив заходів безпеки. У мене були твори змасакрованих — Косинки, Влизька й схопленого Шкурунія. Вони загрожували моєму життю (кілька збірок були з дєдикаціями й з авторськими підписами). Цього вечора я склав книжки цих авторів у течку й поспішив з ними до Яворенка.

Мені на голову сипав сніг, а могутній вітер хитав мною, гнучи мене додолу. Спотикаючись, я думав лише про течку, щоб її не загубити. Коли, нарешті, Яворенко

відчинив мені двері й пустив мене в хату, я спитав у нього:

— Ви, звичайно, знаєте, що сталося?

— Знаю. Їх також засудили за перехід з Польщі й Румунії в Україну. А такого ніколи не було. Лише кілька з них, тобто галицькі комуністи, цілком легально переїхали в Україну за дозволом з Москви... Вони стали жертвами найрознуданішої брехні, яка є основою московської етики й моралі.

Якусь хвилину ми стояли мовчки.

— Я маю твори двох моїх змасакрованих і одного, який незадовго стрінеться з ними, — сказав я. — Ось, у течці. Закопайте, будь ласка, ці книжки у своїй stodолі. Може...

— Я закопаю, — сказав Яворенко рішуче.

— Дякую... Може...

— Я притримаю їх... якщо...

— Будьте обережні... — сказав я. — Добраніч.

— То ви вже йдете? — зупинив він мене.

— Ніч...

— То добраніч. Бережіть себе. Тікайте звідси... бо тут дуже вас видно...

— Я день і ніч думаю про це...

Я стиснув йому руку на добраніч і знову опинився під легочим снігом у полоні скаженої метелиці. Але я був ще трохи вільний від скажених людей, і цю неповну волю славила вся моя істота.

Кінець другого тому.

ОПУБЛІКОВАНІ ГАЙ-ГОЛОВКОВІ ЛІТЕРАТУРНІ ПРАЦІ:

СУРМАЧ. Краків-Львів, 1942.

КОХАНІЯДА. Авгсбург, 1947.

ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ. Том перший. Вінніпег, 1950.

ПОЄДИНОК З ДИЯВОЛОМ. Том другий. Вінніпег, 1950.

ОДЧАЙДУШНІ. Вінніпег, 1959.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ. Том перший. Торонто, 1970.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ. Том другий. Торонто, 1978.

СМЕРТЕЛЬНОЮ ДОРОГОЮ. Том перший. Вінніпег, 1979.

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В КАНАДІ. Том перший.
Вінніпег, 1980.